

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA GÖÇ VE İSKÂN (1299-1839)

Emrah HAZAR

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAZEYBEK

Haziran, 2018

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA GÖÇ VE İSKÂN
(1299-1839)

Hazırlayan
Emrah HAZAR

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAZEYBEK

AFYONKARAHİSAR 2018

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum " **Sultanönü Sancağında Göç ve İskân (1299-1839)**" adlı çalışmanın, tarafımdan bilim ahlak ve geleneklerine aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

19/06/2018

Emrah Hazar

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAZEYBEK

Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Alper BAŞER

: Doç. Dr. Mehmet TOPAL

İmza




Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Emrah HAZAR' ın "Sultanönü Sancağında Göç ve İskan (1299-1839)" başlıklı tezi, 19.06.2018 günü saat 14.00' da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Celal DEMİR
MÜDÜR

ÖZET

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA GÖÇ VE İSKÂN

(1299-1839)

Emrah HAZAR

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Haziran, 2018

TEZ DANIŞMANI: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KARAZEYBEK

Eskişehir ve çevresi eski çağlardan beri üzerinde çeşitli toplulukların yaşadığı bir yerleşim merkezi olmuştur. Bölge, XI. ve XIII. yüzyıllarda doğudan Anadolu'ya yapılan göçler neticesinde, Türklerin etkisi altına girmiştir. Selçuklu döneminde bölge için Sultanönü ismi kullanılmaya başlanmıştır. Sultanönü ilk etapta Selçuklu ve Bizans sınırını oluşturan ve Osmanlı Beyliği'nin bulunduğu bir uç bölgesiydi. Selçuklu, Anadolu'da etkisini yitirdikten bir süre sonra bölgede Osmanlı Devleti'nin temelleri atılmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti altında Sultanönü, Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. Bu dönemde ciddi anlamda kurumsallaşarak, sosyal, kültürel bir merkez haline gelmiştir. Sultanönü veya Eskişehir çevresi bulunduğu konum itibarıyla bir cazibe noktası olarak, Osmanlı Dönemi'nde de göç ve iskân hareketlerine sahne olmuştur. Bu anlamda, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde Yörük-Türkmen cemaatlerinin ve zaviye kurucu şeyhlerin bölgeye gelmesiyle kurulan iskân yerlerinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göç, İskân, Sultanönü, Türkmen, Yörük.

ABSTRACT

SETTLEMENT AND IMMIGRATION IN SULTANONU SANCAK

(1299-1839)

Emrah HAZAR

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

DEPARTMENT OF HISTORY

June, 2018

Advisor: Assist. Prof. Dr. Mustafa KARAZEYBEK

Eskisehir and its surroundings have been a center of settlement where various communities have lived since ancient times. The region has also come under the influence of the Turks in XI. and XIII. centuries because of immigration from the East to Anatolia. During the Seljuk period, the name Sultanonu began to be used. Sultanonu was an frontier territory of the Ottoman Principality, which formed the Seljuk and Byzantine borders in the first place. After Seljuk lost influence its state in Anatolia, the foundations of the Ottoman State were laid in the region.

Under the Ottoman domination, Sultanonu was governed as a sanjak connected to the *Anatolian Beylerbeyliği*. In this period, it began to be seriously institutionalized and became a social and cultural center. Sultanonu or Eskisehir has become a scene for immigration and settlement movements in the Ottoman period due to its location. In this case, it was understood that in early periods of the Ottoman state there were settlements founded following coming of the Yoruk-Turkmen communities and sheiks to the region.

Key Words: Immigration, Settlement, Sultanonu, Turkmen, Yoruk.

ÖNSÖZ

Göç, dini, siyasi, ekonomik, sosyal ve daha başka sebepler nedeniyle insan topluluklarının yerleşmiş oldukları bölgeden başka bir bölgeye hareket etmesidir. İskân ise göçlerle bir bölgeye gelen insanları yerleştirme işi olarak ifade edilebilir.

Eskişehir'in geçmişten bugüne siyasi tarihi ile belli başlı kurumlarını anlatan veya bölgeyi genel hatlarıyla tanıtan çalışmalar bulunmaktadır. Ancak Eskişehir'de yaşanan göç ve iskân hadiselerine dair kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla bir eksiklik söz konusudur. Bu çalışma Osmanlı Dönemi'nde Eskişehir ve civarının yerleşim tarihini aydınlatmaya yönelik katkı sağlayacaktır.

Araştırmamız, "Karacahisar'ın Fethi, Sultanönü'nde Osmanlı İdari Yapısının Oluşumu ve İlk İskânlar", "Sultanönü Sancağında Konar-Göçerler ve Yer Adları İle İlişkisi", "Sultanönü Sancağında XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arasında Harap Olan Yerler ve Yeni İskân Birimlerinin Açılması", "Sultanönü Sancağında Bulunan Vakıf Kurumlarının, İskân Birimlerinin Oluşumu ve Gelişimine Katkısı" ve "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Eskişehir'de Göç Hareketleri" olmak üzere beş bölümden meydana gelmektedir.

Eskişehir'in erken dönemleri ile alakadar olan bazı arşiv kaynaklarının olmaması çalışmanın eksik yanlarından birini oluşturmaktadır. Eskişehir şer'iyye sicillerinin ulaşılan en erken tarihli olanı H. 1221/M.1806 tarihli şer'iyye sicilidir. Ancak Sivrihisar'a dair kayıtları içermektedir. Sivrihisar günümüzde Eskişehir'in bir ilçesi olsa da, Osmanlı Dönemi'nde genel manada Ankara sancağının bir kazasını teşkil etmektedir. Direkt olarak Eskişehir'e ait en erken tarihli şer'iyye sicili ise H.1253/M.1837 tarihli olup geç bir döneme aittir. Bu sebeple araştırmamızda şer'iyye sicilleri kullanılamamıştır. Bunun yanında eksiklik yaşadığımız bir alan da Eskişehir'in XVII. yüzyılına ait bazı noktalarda olmuştur.

Çalışmamın hazırlanma aşamasından bitiş sürecine kadar gerek Arşiv belgelerinin transkripsiyonu, gerek belgelerin yorumlanması ve metin haline getirilmesine yardım eden ve adeta özel ders mahiyetinde ders veren sayın *Mustafa KARAZEYBEK* Hocam'a ve maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen aileme teşekkürlerimi sunarım.

Emrah HAZAR

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ.....	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KARACAHIŞAR'IN FETHİ, SULTANÖNÜ' NDE OSMANLI İDARİ YAPISININ OLUŞUMU VE İLK İSKÂNLAR

1. OSMANLI'NIN SULTANÖNÜ BÖLGESİNİ FETİH SÜRECİ	10
1.1. OSMANLI'DAN ÖNCE BÖLGEYE YAPILAN TÜRKMEN GÖÇÜ.....	10
1.2. KAYILARIN ANADOLU'YA GÖÇÜ VE SULTANÖNÜ BÖLGESİNE YERLEŞİMLERİ.....	12
1.3. KARACAHIŞAR'IN FETHİ	14
2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NIN OLUŞUMU VE İDARİ YAPISI.....	16
2.1. SULTANÖNÜ'NDE OSMANLI İDARESİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ.....	19
3. OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN POLİTİKASI VE SULTANÖNÜ'NDE UYGULANMASI.....	26

3.1. FETİH VE İSKÂN.....	27
3.2. SÜRGÜN YÖNTEMİ.....	32
3.3. DERBENDLERİN BİR İSKÂN METODU OLARAK KULLANIMI	33
3.4. KALE VE ÇEVRESİNDE İSKÂN	35
3.5. TIMARA KAYITLI NÜFUSUN YERİNİ TERKETMESİ SEBEBİYLE ESKİ YERLERİNE İSKÂNI.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA KONAR-GÖÇERLER VE YERADLARI İLE İLİŞKİSİ

1. KONAR-GÖÇERLERLE ALAKALI BAZI KAVRAMLAR.....	40
2. KONAR-GÖÇERLERİN HUKUKİ DURUMU VE İDARESİ	41
3. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ YERLEŞİM ADLARININ CEMAATLER İLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ	45
3.1. YER ADLARININ ÖNEMİ.....	45
3.2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ YER ADLARININ TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	47
4. XVI. YÜZYILDA SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA BULUNAN YÖRÜK CEMAATLERİ	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA XVI. VE XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA HARAP OLAN YERLER VE YENİ İSKÂN BİRİMLERİNİN AÇILMASI

1. SULTANÖNÜ SANCAĞINDA MEZRALAR	65
1.1. SANCAKTA BULUNAN MEZRALARIN DÖNÜŞÜMÜ.....	66
2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA ÖREN, VİRAN VE ÖYÜK (HÖYÜK) İSİMLİ KÖYLER	70

3. TERKEDİLEN VE HARAP OLAN KÖYLER.....	72
3.1. TERKEDİLEN KÖYLERİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER.....	72
3.2. BOŞALAN HANELER VE HARAP OLAN KÖYLER.....	80
4. İSKÂNA AÇILAN YERLEŞİM BİRİMLERİ VE HARAP KÖYLERİ KALKINDIRMA TEŞEBBÜSLERİ	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA BULUNAN VAKIF KURUMLARININ, İSKÂN BİRİMLERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİNE KATKISI

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VAKIF-YERLEŞİM İLİŞKİSİ	92
1.1. SANCAKTA TESPİT EDİLEN BAZI VAKIF KURUMLARI	96
1.1.1. Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi	102
1.1.2. Hüsrev Paşa Menzil Külliyesi	104
1.1.3. Köprülü Mehmed Paşa Menzil Külliyesi	105
2. OSMANLI'DA ZAVİYELERİN İSKÂNA ETKİSİ	108
2.1. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ ZAVİYELER VE YERLEŞİM.....	112
3. OSMANLI DEVLETİNDE YOLLAR VE MENZİLLER	116
3.1. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA BULUNAN MENZİLLER VE YERLEŞİM	119

BEŞİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ESKİŞEHİR'DE GÖÇ HAREKETLERİ

1. 1831 NÜFUS SAYIMI VE GÖÇ VE İSKÂN AÇISINDAN DEĞERİ	122
2. ESKİŞEHİR'DE İŞÇİ GÖÇLERİ.....	124
2. TİCARET AMACIYLA YAPILAN GÖÇLER.....	130

3. EĞİTİM İÇİN YAPILAN GÖÇLER.....	132
4. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ESKİŞEHİR KAZASI'NDA GÖÇEBELER	134
5. ESKİŞEHİR KAZASI'NDA DIŞ VE İÇ GÖÇ	135
SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA	141

TABLÖLÄR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1. XVI. Yüzyılda Bilecik Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler .	48
Tablo 2. XVI. Yüzyılda Eskişehir Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler	48
Tablo 3. XVI. Yüzyılda İnönü Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler ...	50
Tablo 4. XVI. Yüzyılda Seyidgazi Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler	51
Tablo 5. XVI. Yüzyılda Günyüzü Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler	51

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.b.: Adı geçen bildiri

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

Ahka. d: Ahkam Defteri

AÜ DTCF: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi

Bkz: Bakınız

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Çev: Çeviren

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

ED: Evkaf Defteri

Edt: Editör

H.:Hicri

Haz: Hazırlayan

İA: İslam Ansiklopedisi

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

KK: Kamil Kepeci

M.: Miladi

MAD. d: Maliyeden Müdevver Defter

MHM. d: Mühimme Defteri

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

NFS. d: Nüfus Defteri

OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi

TADB: Tapu Arşiv Daire Başkanlığı

TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

TDK: Türk Dil Kurumu

TKGM: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü

TT: Tapu Tahrir

TTD: Tapu Tahrir Defteri

TTK: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Eskişehir, tarih öncesi dönemlerden beri Anadolu'nun önemli yerleşim merkezlerinden biri olmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda şehrin var olduğuna dair önemli bulgular vardır¹. Antik çağlarda Frig yerleşme yeri olup, adı Grekçe "*Dorylaion*" olarak bilinmekteydi. Eskişehir'de ortaya çıkan ve Augustus çağından itibaren M.S. III. yüzyıla kadar uzanan sekiz yazıt bulunmaktadır. Şarhöyük'te bulunan yazıtta şehrin kurucusu olarak "*Erythrai'lı Dorylaos*" olarak belirtilmektedir. Aynı zamanda şehrin isminin de kurucusundan geldiği düşünülmektedir. Bugünkü Eskişehir'in kurulduğu yer hakkında ise Karacaşehir-Şarhöyük ve Yukarı Mahalle olmak üzere üç ayrı görüş bulunmaktadır².

Dorylaion (Eskişehir) ve çevresinin jeostratejik açıdan önemini anlaşılması ve bunun idari yapılanma içinde kullanılması, ilk kez Persler tarafından icra edilmiştir. Bilindiği üzere Persler Levant bölgesindeki önemli yerleri ele geçirdikten sonra Anadolu'nun kıyı bölgeleri Perslerin kontrolü altına girmiştir. Bu sayede Ege Denizi, Akdeniz ve Karadeniz'de önemli merkezlere sahip olmuşlardır. Persler bundan sonra yönünü batıya doğru çevirmiştir. Bu noktada Persler düzenlemiş olduğu yol sistemi ile Eskişehir ve çevresini bir üs olarak kullanmıştır³.

Dorylaion (Eskişehir), Hellenistik Dönem'de de yolların ayrılma ve kavşak noktasında olduğundan stratejik açıdan önemini korumuştur. Büyük İskender'in ölümünden sonra generaller arasında yaşanan iktidar mücadelesinde ise Dorylaion ve çevresi, generallerin ordularına lojistik destek sağlamıştır⁴.

Dorylaion, Erken Bizans Dönemi'nde çok geniş coğrafi alana sahip Phrygia bölgesinin siyasi ve dini yapılanmasında Phrygia Salutaris adıyla bilinen bölgesinde önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizans kaynaklarında şehrin adı ilk olarak 325 yılında İmparator Büyük Konstantinos'un önderliğinde gerçekleştirilen ve İznik Konsili'ne katılan Dorylaion piskoposu Athenodoros nedeniyle geçmektedir. Bu kayda dayanarak, Dorylaion kuvvetle muhtemel söz konusu tarihten önceki

¹ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve Şehrin Tekamülü", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S.8, İstanbul Matbaası, İstanbul 1957, s.36.

² Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı Yayınları, Eskişehir 1991, s.63, 66.

³ İhsan Güneş - Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Eskişehir (1840-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007, s.2.

⁴ Güneş-Yakut, a.g.e., s.2.

zamanda piskoposluk merkezi olarak bulunuyordu ⁵ . M.S. 395'de Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasıyla, Eskişehir Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır. Bizans Dönemi'nde Orta Anadolu'da ticari merkezlerin gelişmeye başlamasıyla Eskişehir bölgesinde de yeni yerleşim merkezleri kurulmuştur⁶ .

Eskişehir ve çevresi VIII. yüzyıl başlarında güneyden gelen Arap saldırılarına maruz kalmıştır. 708'de Abbas bin Velid, 778'de de Hasan bin Kaktaba, Dorylaion'u işgal etmişlerdir. Araplar şehre Düriliya (Druliya) adını vermişlerdir. Ancak Eskişehir yöresindeki Arap hâkimiyeti kısa sürmüştür. Nitekim Bizanslılar Eskişehir'i daha sonra tekrar ele geçirmişlerdir⁷ .

Araplardan sonra bölge Türk akınlarına uğramıştır. Anadolu'da Selçuklular, yoğun Türkmen göçünü desteklediği gibi bölgede yeni kasaba ve şehirlerin oluşmasına da yol açmıştır. Malazgirt zaferinden dört yıl sonra İznik'in fethedilmiş olması Eskişehir cihetinde de fetihler yapılmış olduğunu göstermektedir. XIII. yüzyılda Konya'yı merkez yaparak bütün Anadolu'da kalkınma hareketi meydana getiren Anadolu Selçukluları, Eskişehir'i Marmara tarafına yapılan akınlar için bir üs olarak kullanmıştır⁸ .

Bölge Bizans-Selçuklu arasında 1176 tarihinde yapılan Miryakefalon savaşından sonra antlaşma gereği şehrin bir süre boş ve metruk kalması nedeniyle muhtemelen Türkler tarafından "Eskişehir"⁹ olarak anılmıştır. Ayrıca XII. yüzyılda Sultan I. Kılıçarslan'ın Haçlılara karşı savaşta karargâhını kurduğu tepe (öyük) olduğu tahmin edilmekte olup, sultana nispetle Sultan-öyüğü adını aldığı belirtilmiştir¹⁰ .

XIII. yüzyılda Selçuklu Devleti'nin uç bölgesi olan Sultanönü, Osmanlı'nın kuruluş sürecinde ve Bizans ile yapılan mücadelelerde stratejik bir öneme sahiptir.

⁵ Işın Demirkent, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s.47-48.

⁶ Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Odun Pazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Eskişehir 2005, s.26, 27.

⁷ "Eskişehir", *Yurt Ansiklopedisi*, C.IV, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s.2835.

⁸ Yusuf Oğuzoğlu - Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.399.

⁹ Oğuzoğlu - Emecen, a.g.m., s.399.

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 4. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.206,508.

Ayrıca bu dönemde Moğol istilası nedeniyle Selçuklunun uç bölgeleri sürekli göç alan bir durumdadır. Selçuklu'nun zayıflamaya ve Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmeye başladığı bu dönemde Bizans'a karşı yapılacak gazalarda insan ihtiyacının büyük çoğunluğu göçler yoluyla gelip, Osmanlı Beyliği'ne katılanlar sayesinde olmuştur¹¹. Yeni fethedilen bölgelere insanların yerleştirilmesi vasıtasıyla da kalıcı bir egemenlik sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde olduğu gibi sonraki dönemlerinde de Sultanönü'nde göç ve iskân faaliyetlerinin devam ettiğini ve yeni yerleşim yerlerinin bu faaliyetler neticesinde kurulduğunu belirtmemiz gerekmektedir.

Osmanlı Dönemi'nde Sultanönü bölgesinin gelişmesi ve şehirleşmesi noktasında göç ve iskân faaliyetlerinin tespiti, bu gelişmenin seyrini takip etme açısından önemlidir.

Kaynak Değerlendirmesi

Sultanönü veya Eskişehir'in genel manada tarihini işleyen, Osmanlı Dönemi'ndeki durumunu ele alan veya farklı yönleriyle anlatan belli başlı çalışmalar bulunmaktadır. Bu bağlamda, antik çağlarda Eskişehir'in kuruluşundan - Cumhuriyet dönemine kadarki gelişimini ana hatlarıyla ele alan Suzan Albek'in "*Dorylaion'dan Eskişehir'e*" ; Erol Altınsapan ve Canan Parla'nın birlikte hazırlamış olduğu ve Selçuklu-Osmanlı döneminde yapılan mimari eserleri ihtiva eden "*Eskişehir Selçuklu ve Osmanlı Yapıları*" gibi çalışmalar bulunmaktadır. Eskişehir ile alakalı araştırmalar yapmış olan bir diğer isim de Halime Doğru'dur, Osmanlı Dönemi'nde Eskişehir'i ele aldığı "*XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*" adlı çalışması örnek verilebilir.

Kitaplar haricinde daha küçük ölçekli makale, bildiri gibi araştırmalar da mevcuttur. Bakıldığında, Ahmed Refik Altınay'ın 1922 yılında Türk Tarih Encümeni Mecmuası'nda yayımlanan "*Fatih Zamanında Sultan-Öyüki*" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. Fatih Sultan Mehmet döneminde Sultanönü Sancağı'nın kazalarını ve önemli köylerini, vakıflarını ele aldığı bir çalışmadır. Osmanlı'nın kuruluş sürecinde kilit merkezlerinden biri olan ve Sultanönü'nde bulunan Karacahisar Kalesi

¹¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, C.IX., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.135,136.

ile alakalı çalışmalar da vardır. Bununla ilgili olarak, 1999 yılında Halil İnalçık'ın önerisi ve danışmanlığında, Halime Doğru'nun başkanlığındaki bir heyet tarafından "*Osman Bey'in İlk Fethi: Karacahisar Kalesi*" adlı bir yüzey çalışması projesi yapılmıştır. Söz konusu projeden hareketle Halime Doğru, "*Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundaki Önemi*" adlı bir makale kaleme almıştır.

Karacahisar Kalesi kazılarıyla ilgili olarak 2002-2005 yılları arasında, Ebru Parman'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından bilimsel kazı çalışması yapılmıştır. 2009 yılında Eskişehir Arkeoloji Müzesi Müdürü Dursun Çağlar'ın başkanlığında ve Erol Altınsapan'ın bilimsel danışmanlığında temizlik ve kazı çalışması yapılmıştır. 2011 yılından itibaren, Erol Altınsapan başkanlığındaki bir ekiple kazı çalışmasının 2014 yılına kadar yürütüldüğü bilinmektedir. Söz konusu kazılarda Karacahisar ve eteğinde bulunan Karacaşehir'e ilişkin önemli tespitler ortaya konmuştur¹².

Anlaşıldığı üzere Sultanönü Sancağı'nı ele alan eserler ve müstakil çalışmalar mevcut olsa da göç ve iskân tarihi ile alakalı kapsamlı bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeple göç ve iskân konusu ile alakadar olan bir çalışma icra edilmesine gayret edilecektir. Çalışmada yararlanılan kaynakların önemli bir kısmını arşiv kaynakları oluşturmaktadır. Bu kaynakların bir kısmına Başbakanlık Osmanlı Arşivinden, bir kısmına ise Tapu Kadastro Arşivi'nden ulaşılmıştır.

Çalışmada Yararlanılan Başlıca Arşiv Kaynakları

I. Tahrir Defterleri

Osmanlı Devleti, bir yeri fethettiğinde bölgeye tahrir emini göndererek gelir kaynaklarını ve nüfus verilerini defterlere kaydettirirdi. Tutulan bu defterlere tahrir defteri denilmektedir. Bölgenin ekonomik yapısının değişmesine bağlı olarak belirli aralıklarla tahrirler yapılıyordu. İşte Osmanlı klasik döneminde Sultanönü Sancağı'nın tarihini aydınlatma açısından önemli arşiv materyallerinden biri de Sultanönü Sancağı tahrir defterleridir. Sancağa ait en erken tarihli tahrir defteri ise *Müsellemân-ı Tayciyan (H.928)*¹³ defteri olup, miladi olarak 1521 tarihli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak çalışmamızda direkt olarak Sultanönü Sancağına ait,

¹² Erol Altınsapan vd., "2011-2014 Kazıları Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, S.10, Mart 2015, s.622.

¹³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I Kütahya, Kara-hisâr-i Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları <Dizin ve Tıpkıbasım>, (Haz. Ahmet Özkılınç vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.11.

kullandığımız en erken tarihli defter 1530 tarihli 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu defteridir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi 117 Numaralı Tapu Tahrir Defteri (H.929/M.1522)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 117 numarada kayıtlı tapu tahrir defteridir. Kanuni Sultan Süleyman döneminin başlarında tutulduğu anlaşılan defter, H.929/M.1522 tarihli dir. Söz konusu defterin boyutu 34x16 cm. olup, 729 sayfadan oluşmaktadır. Genel olarak Ankara Sancağı'nda bulunan yörük cemaatlerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Defterin ilk sayfalarında içerikte yer alan kazalar ile yörük taifelerinin isimlerini içeren, fihrist niteliği taşıyan veriler ile Ankara Sancağı kanunnamesi bulunmaktadır. Defterde Sultanönü Sancağı'nda kayıtlı olan, Anadolu Beylerbeyi hasları (sayfa aralığı 478-507) ve padişah hasları (sayfa aralığı 693-696) içerisine dâhil edilen bazı yörük gruplarıyla ilgili bilgiler de yer almaktadır.

438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (H.937/M.1530)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, "*Defter-i Hakani (Tapu Tahrir Defterlerinin) Yayını Projesi*" içerisinde ve 1993-1997 tarihleri arasında Türkiye ile alakadar olup Kanuni Sultan Süleyman dönemine rastlayan 1530-1580 yılları arasındaki yaklaşık 15 defterin yayınlanması amaçlanmıştır. Proje yöneticisi Devlet Arşivleri Genel Müdürü İsmet Binark olarak bilinmektedir. Bu kapsamda 438 no.lu defter "*438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyeti Anadolu Defteri (937/1530)*" başlığında ilk cilt olarak 1993 yılında BOA tarafından yayınlanmıştır. Defter Halil İncalıc'ın yöneticiliğinde Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Abdullah Sivridağ, Mustafa Karazeybek, Murat Yüzbaşıoğlu ve Sıddık Çalık tarafından teferruatlı bir indeks ile tıpkıbasım olarak iki cilt halinde hazırlanmıştır.

438 numaralı defterin yayınlanan ilk cildinin içeriğine baktığımızda kısaltmalar, içindekiler, giriş (Halil İncalıc tarafından), dizin (kişi ve cemaat-yer adları-terimler), Anadolu Eyaleti'nin sancaklarına ait haritalar ve metin fihristi bulunmaktadır. Defter "*Kütahya, Kara-hisar-i Sahib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livâları*" olmak üzere Anadolu Eyaleti'ne bağlı beş sancağı ihtiva etmektedir.

Defterin Sultanönü Sancağı'nı ilgilendiren kısımlarına bakıldığında; 142-147 sayfa aralığını evkaf kayıtları, 219-243 sayfa aralığını ise tımar kayıtları oluşturmaktadır.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 76 Numaralı Ankara Yörükleri Mufassal Tahrir Defteri (H.979/M.1571)

Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 76 numara ile kayıtlı Sultan II. Selim döneminde tutulduğu anlaşılan H.979/M.1571 tarihli Ankara yörükleri mufassal tahrir defteridir. Defterin ebadı 17x44 cm olup, varak usulü ile numaralandırılmış ve toplamda 216 varaktır. Defterin içeriğine baktığımızda ilk sayfasında "*Tavaif-i Uluyörük*", "*Tavaif-i Yörükân-ı Kasaba tabi' Keçilü*", "*Tavaif-i Ulu Haymane Hassı Mehmed Paşa*", "*Tavaif-i Haymana-i Aydın Beğlü*" olmak üzere 4 yörük taifesinin hangi sayfadan itibaren başladığına dair fihrist ve defterin tarihi yer almaktadır. Defterin "*2b-10b*," sayfa aralarında Sultanönü Sancağı'nda bulunan ve Anadolu Beylerbeyi haslarına dâhil edilen yörüklere ait bilgiler bulunmaktadır. Yine defterin "*176b-180a, 211b-212a*" sayfa aralarında Rumeli Beylerbeyi haslarına dâhil edilen ve Sultanönü Sancağı'nda bulunan cemaatlere dair bilgiler de yer almaktadır.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 145 Numaralı Sultanönü Sancağı Mufassal Tahrir Defteri (H.980/M.1572)

Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 145 numara ile kayıtlı olan ve Sultan II. Selim döneminde tutulan defter H.980/M.1572 tarihli Sultanönü Sancağı mufassal tımar tahrir defteridir. Osmanlı klasik dönem tahrir defterleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Defterin boyutu 15x41 cm ve varak usulü ile numaralandırılmış olup, toplamda 145 varaktır. Sayfa aralarında ek belgeler bulunmaktadır. Defterin sayfalarında yer yer yıpranmalar olsa da yazılı olan kısımları bundan etkilenmemiştir. Defterin ilk sayfalarında kazaların hangi sayfalarda olduğunu gösterir fihrist, Sultanönü Sancağı kanunnâmesi, ve Sultan II. Selim'in tuğrası bulunmaktadır. Bu defterin bir başka özelliği ise kazalara göre sınıflandırırsak 5 bölüm olup her bölümün başında ilgili kazanın köy ve mezraları, fihrist niteliğinde alfabetik bir sıra ile listelenmiş ve numaralandırılmıştır.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 541 Numaralı Sultanönü Sancağı Mufassal Evkaf Tahrir Defteri (H.983/M.1575)

Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 541 numara ile kayıtlı, H.983/M.1575 tarihli Sultanönü Sancağı mufassal evkaf tahrir defteridir. Defter 14x14 boyutlarında olup, varak usulü ile numaralandırılmış ve toplamda 70 varaktan oluşmaktadır. Söz konusu defterin muhtevasına baktığımızda, kazalara ait bölüme geçmeden önce ek mahiyette olduğunu düşündüğümüz defterin ilk sayfalarında 1069 tarihli "*Evkaf-ı Hazret-i Veziriazam Mehmed Paşa*" kaydı olup adı geçen Mehmed Paşa'nın Lefke ve Söğüd arasında bulunan evkafına dair bilgiler içermektedir. Sultanönü Sancağı'nda bulunan beş kazadaki vakıflara ait kayıtlar yer almaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 636 Numaralı Esbkeşan Tahrir Defteri (H.1000/M.1591)

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 636 numarada kayıtlı Esbkeşan¹⁴ Tahrir defteridir. Defter Dergâh-ı Âli kâtiplerinden Bostan oğlu Ali tarafından tutulmuş olup, Karaman eyaletini ihtiva etmektedir. Defterin son sayfasındaki kayıttan anlaşıldığı üzere H.1000/M.1591 tarihlidir. Defterin boyutu 44x16.5 olup varak usulü ile numaralandırılmış ve toplamda 175 varaktan meydana gelmektedir. Muhtevasına baktığımızda ilk sayfasında Esbkeşanların kayıtlı oldukları kazaların isimleri yer almaktadır. Ardından gelen sayfada ise Esbkeşan kanunnamesi yer almaktadır. Defterin 52a,54b,55a ve 55b sayfaları Sultanönü Sancağı'nda bulunan Esbkeşanlara dair bilgiler vermektedir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi, 2567 Numaralı Mevkufat Kalem Defteri

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kamil Kepeci Tasnifi 2567 numara ile kayıtlı olan defterde Sultanönü ve Karahisar-ı Sahib sancaklarına ait avarız kayıtları yer almaktadır. Defterde farklı tarihler bulunmakla birlikte genel anlamda XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyıl ortası ile sınırlandırabiliriz. Defter 30x11

¹⁴ Osmanlı devletinde at yetiştiren cemaatlere Atçeken veya farsça karşılığı olan Esbkeşan denilmekteydi. Atçekenler XV. yüzyılın sonlarında Eski İl kazası, Bayburt Bölgesi, Akşehir'in doğusunda kalan Turgud kazası olmak üzere üç bölgeye yayılmışlardı. Atçekenler genel olarak haymanelerden (konar-göçer) olmakla birlikte ziraatla uğraşan reaya da bulunmaktaydı (Irene Beldiceanu-Steinherr, "Atçeken", *DİA*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.48.)

ebatlarında olup, toplamda 140 sayfadır. Ancak defterin eksik sayfaları bulunmaktadır. Sancakları esas alırsak defteri iki kısma ayırabiliriz. Defterin 64. sayfaya kadar olan ilk kısmı Karahisar-ı Sahib Sancağı'na ayrılmış, söz konusu sayfadan itibaren ise Sultanönü Sancağı ile alakalı kayıtlar yer almaktadır. Defter normal avarız tahrirlerinden farklı özelliklere sahiptir. Defterin içeriğine bakıldığında H.1041/M.1631 ile H.1121/M.1709 tarihleri arasında farklı yıllarda işlem gördüğüne dair şerh kayıtları bulunmaktadır. Defterdeki bu kayıtlardan köy isimlerine, harap olan köylere, köylerin ne kadar süredir harap olduklarına, derbend köyelerine, terk edilen köylere, belli hizmetler karşısında vergilerden muaflık durumlarına, köylerde uygulanan avarız hane vergi indirimleri gibi bilgilere ulaşılabilmektedir. Ayrıca söz konusu defterde sıra dışı bir bilgi olarak kayıtlı oldukları köylerden, başka köylere ziraat etmek için gidenlere dair bilgiler de bulunmaktadır. Anlaşıldığı üzere defter, göç ve iskân konusunda önemli bilgiler içermektedir.

II. Mühimme Defterleri

Divan-ı Hümâyun'da görüşülen iç ve dış meselelere ait önemli siyasi, askeri, içtimâî ve iktisadi kararların kaydedildiği defterlere Mühimme Defterleri adı verilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, H.961-1333/M.1553-1915 tarihleri arasında tutulan 419 adet Mühimme Defteri bulunmaktadır. Yaklaşık 350 yıllık bir zaman içinde, diğer Doğu ve Batı devletlerinde mevcut olmayan kültür ve tarih zenginliğini kapsayan Mühimme Defterleri, Osmanlı Arşivi'ndeki defter fonları arasında çok önemli bir yer tutmaktadır. Ana konularını; devleti ilgilendiren siyasi, iktisadi, kültürel, sosyal ve savaş tarihi ile alakalı kararlar oluşturmaktadır¹⁵.

III. Ahkâm Defterleri

Divan-ı Hümâyun'dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlere genel olarak verilen addır. Padişah adına hazırlanan bu hükümlere ferman da denilmiştir. Hükümler konularına göre değişik defterlere yazılmıştır. Bu defterlerin başlıcaları, Ahkâm-ı Mühimme, Ahkâm-ı Şikâyet, Ahkâm-ı Ruus ve Tahvil olup, divan sicillerinin bir kısmını oluşturmuştur. İçerik itibariyle Ahkâm defterleri, Şikâyet defterlerinin devamı niteliğinde olup, eyaletlere göre tutulmuşlardır. Bu defterler

¹⁵ Yusuf İhsan Genç vd., *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın, İstanbul 2010, s.7.

Şikâyet defterlerinden 104 sene sonra (Mora Ahkâm Defteri Hariç) hepsi H. 1155/M.1742 tarihinden başlayıp, II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir¹⁶.

IV. Nüfus Defterleri

Osmanlı Devleti kuruluş döneminden başlayarak tahrirler yapmıştır ancak XIX. yüzyıla kadarki tahrirler esas itibariyle nüfus sayımı mahiyetinde değildir. 1830'da başlayıp 1831'de tamamlanan nüfus tahrirleri ise erkek nüfusu belirlemeye yönelik olarak yapılmıştır. Erkek ve kadınların tamamını tespit etmeye yönelik tahrirler ise ancak Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmaya başlamıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1531 Numaralı Eskişehir Kazası Mufassal Nüfus Defteri

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1531 numarada kayıtlı olan H.1249/M.1833 tarihli Eskişehir Kazası mufassal nüfus defteridir. Defterin boyutu 15x42 boyutlarında olup, sayfa usulü ile numaralandırılmıştır. Söz konusu defter toplamda 647 sayfadan oluşmaktadır. Defterdeki isim kayıtlarının üzerine yapılan şerhler konumuzla alakalı önemli bilgiler vermektedir. Buna göre XIX. yüzyılın ilk yarısında Eskişehir kazasındaki işçi göçlerine, eğitim amacıyla yapılan göçlere, farklı yerlerden bölgeye gelen kişilere, dışarıya doğru yapılan göçlere ve bölgeye gelen göçebeler ile alakalı bilgilere ulaşılmaktadır. Ayrıca Eskişehir kazasının idari yapısı içindeki köy ve mahallelere de ulaşmak mümkündür.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 1550 Numaralı Sultanönü Sancağı İcmal Nüfus Defteri

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1550 numarada kayıtlı olan H.1250/M.1834 tarihli Sultanönü Sancağı icmal nüfus defteridir. Defter 20x52 cm boyutlarındadır. Sayfa usulü ile numaralandırılmış olup, toplamda 13 sayfadır. Söz konusu defterden bir takım nüfus verileri ile XIX. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü sancağına bağlı kaza, köy ve mahalle isimlerine yani sancağın idari yapısı hakkındaki bilgilere de ulaşmak mümkündür.

¹⁶ Genç vd., a.g.e., s.7.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARACAHİSAR'IN FETHİ, SULTANÖNÜ' NDE OSMANLI İDARİ YAPISININ OLUŞUMU VE İLK İSKÂNLAR

1. OSMANLI'NIN SULTANÖNÜ BÖLGESİNİ FETİH SÜRECİ

1.1. OSMANLI'DAN ÖNCE BÖLGEYE YAPILAN TÜRKMEN GÖÇÜ

Orta Asya'da XI. yüzyıldan itibaren doğal afet, hayvanlara otlak bulma ihtiyacı bunun yanısıra bölgedeki siyasi durum, kalabalıklaşan ve etrafa zarar veren konar-göçer nüfusun artması, bu nüfusun boş alanlara aktarılması gibi nedenlerle Anadolu'ya Türk göçleri yaşanmıştır. 1071 yılında Büyük Selçuklu Devleti ve Bizans arasında yapılan Malazgirt Savaşı'nın Selçuklu lehine sonuçlanması bu göçleri arttırmıştır. Türkler akın akın Anadolu'ya göç etmeye başlamış ve Türk akıncıları bu savaştan sonra Ege ve Marmara sahillerinde Üsküdar'a kadar Anadolu'nun her köşesine ulaşmıştır¹⁷. 1074 yılında Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile Bizans İmparatoru Michael arasında yapılan bir antlaşmayla Dorylaion ve Söğüt Türkler tarafından ele geçirilmiştir. Bugünkü Şarhöyüğün yerinde olduğu düşünülen antik şehir yakılıp yıkılarak, çevresindeki bereketli topraklar Türkmen aşiretlerinin yerleşim alanı olmaya başlamıştır¹⁸. Süleyman Şah'ın 1075 yılında İznik'i fethederek Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurması Anadolu'ya yapılan göçlerin geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır¹⁹. Bu aynı zamanda Anadolu'nun Türkleşme sürecini de hızlandırmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti ile Bizans arasında 1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı'nda Bizans'ın yenilgiye uğratılması ile Orta Anadolu Türklere bırakılarak Bizans sınırı batıya doğru çekilmiştir. Savaş sonrası yapılan antlaşma gereği Dorylaion (Eskişehir) ve diğer kalelerin yıkılması Türklerin batıya geçmesini kolaylaştırmıştır. Batıya göç eden Türkmenler Odun Pazarı ve Porsuk Ovasına hâkim

¹⁷ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.280.

¹⁸ Albek, a.g.e., s.93.

¹⁹ Turan, a.g.e., s.37.

olan bir tepeye yerleşmeye başlamıştır. Bu yerleşme göçmen konaklaması biçiminde olup, bir metot takip edilmeden gerçekleşmiştir²⁰.

Sultanönü bölgesi anlaşıldığı üzere Selçuklular döneminde yapılan göçlerle birlikte Türk yerleşimine açılmış ve bunun sonucunda Eskişehir-İznik hattındaki Söğüd, İnönü ve Bozöyük bölgelerinde Türk yerleşmeleri kurulmuştur²¹. Eskişehir'de en eski yerleşim mahallerinin Cunudiye ve Şarkıye olduğu belirtilmektedir. Akabinde Karapınar ve Dede mahalleri teşkil olunmuş, bu ikisi arasında kalan yere ise Orta Mahalle denilmiştir. Daha geç tarihlerde Akcâmi, Paşa, Akçağlan, Alanönü, Akarbaşı mahalleleri ile eski adı Hatappazarı olan, Odunpazarı semti kurularak, şehrin merkezi niteliğindeki Yukarı Mahalle oluşmuştur. Odun Pazarı da Yukarı Mahallenin Pazar yeri konumundadır²².

XIII. yüzyılda Moğolların Orta Asya'dan batıya doğru başlattığı işgal hareketi yeni bir göç dalgası meydana getirmiştir. Türk grupları Batı Anadolu'ya Selçuklu-Bizans sınırlarına kadar ulaşmıştır. Moğol zulmünden kaçan ve Selçuklu tarafından sürgüne tabi tutulan bu Türkmenler batı ucunun ana yapısını oluşturmuştur²³. Uçların Türkleşmesi ve uç bölgelerinin oluşumunda göçebe Türkmenler mühim rol oynamıştır. Selçuklu'nun Bizans sınırı olan Sultanönü ucu ile Kütahya'ya giden dağ diziliminde İbn'i Said'den alınan verilere göre 300.000 konar-göçer nüfusun bulunduğu söz edilmektedir²⁴. Bu rakam bölgenin Osmanlı'dan önce Türkleşmesi ve Türk yerleşiminin oluşması açısından ciddi bir rakamdır. Moğol baskılarının olduğu bu dönemde de Eskişehir'e Türkmenlerin yerleşmesi devam etmiştir. 1272 tarihli *Nur El-Din Caca Vakfiyesi'nden* anlaşıldığı üzere şehirde, Kırşehir Emiri Caca oğlu Nur El-din, Cuma namazı kılınacak bir cami ve bir han yaptırmıştır. Ayrıca 17 cami ve bir zaviyeyi tamir ettirmiştir²⁵. Anlaşıldığı üzere bu husus Eskişehir'de yerleşim ve bölgede bulunan yapılar hakkında bilgi vermektedir.

²⁰ Halime Doğru, "Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S.1, Eskişehir 2001, s.109.

²¹ Halil İnalçık, "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg", *Belleten*, C.LXXI, S.261, TTK Yayınları, Ankara 2007, s.500.

²² Albek, a.g.e., s.26.

²³ Ali Sevim - Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.236.

²⁴ Turan, a.g.e., s.507.

²⁵ Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.97,202; Doğru, "Karacahisar Kalesi", s.110.

Selçuklular bu göçleri bir göçürme ve iskân politikası şeklinde uygulayarak Anadolu'nun Türkleşmesi'ni sağlamıştır²⁶. Bu durumda Anadolu'ya yapılan Türk göçleri; 1071 Malazgirt Savaşı'ndan önce, Malazgirt Savaşı'ndan sonra ve Moğol istilası ile meydana gelen Türk göçleri şeklinde üç aşamada değerlendirilmektedir²⁷. Köseadağ Savaşı'ndan sonra uç bölgelerindeki Türkmen cemaatleri kendi siyasi oluşumlarını hazırladı, göçlerle gelen yeni cemaatlerle birlikte Selçuklu kontrolü de ortadan kalkmaya başlamıştır²⁸.

Söz konusu dönemde yapılan göçler neticesinde Orta Asya'daki diğer Türk unsurları gibi bir Oğuz boyu olan Kayı mensupları da Anadolu'ya göç etmiştir. Anadolu'nun kuzeyinde, Erzincan Suşehri, Amasya, Çorum Kastamonu, Çankırı, Gerede, Bolu, Düzce civarlarında, Eskişehir, Mihaliç Orhanelin'de Kayı adında köyler bulunmakta olup Kayılar özellikle uç bölgelerine yerleşmiştir²⁹.

1.2. KAYILARIN ANADOLU'YA GÖÇÜ VE SULTANÖNÜ BÖLGESİNE YERLEŞİMLERİ

Osmanlı hanedanının nüvesini oluşturan Kayı boyunun Anadolu'ya ne şekilde geldiğine dair Osmanlı kroniklerinde farklı anlatımlar vardır³⁰. Ancak genel anlamda baskın olan görüş Moğolların tazyiki ile Orta Asya'daki diğer unsurlarla birlikte Kayıların da batıya doğru göç etmiş olduklarıdır.

Kayılar IX. yüzyıldan beri, Horasan'da Merv ve Mahan taraflarında bulunmaktaydı. Ancak Moğol saldırılarının ortaya çıkmasıyla yerlerini bırakarak Azerbaycan'a göç etmişlerdir³¹. Bir süre sonra Ahlat'a göç etseler de, arkadan gelen Moğol kuvvetleri buraya da ulaşmış, ve Erzincan taraflarına gitmek zorunda kalmışlardır. Kayıların başına ise Süleyman Şah geçmiştir³². Burada yaşam koşulları Kayılara uygun olmadığı için, Türkistan'a geri dönmek üzere ilk olarak Halep'e göç

²⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s.133.

²⁷ Mehmet Şeker, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.276.

²⁸ Üçler Bulduk, "Osmanlı Beğliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen Geleneğinin Yeri", *Osmanlı*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.162.

²⁹ Orhan F. Köprülü, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesindeki İtici Güçler", *Osmanlı*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.156.

³⁰ Kayıların Anadolu'ya gelişi ile ilgili olarak bkz. Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.19-35.

³¹ Erol Kürçüoğlu, "Kayıların Anadolu'ya Gelişi", *Osmanlı*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.178.

³² Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.I, (Çev. İsmail Erünsal), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1974, s.51-56.

edilmiştir. Ancak Caber Kalesi önünde, Fırat ırmağını atıyla geçmek isteyen Süleyman Şah suya düşerek hayatını kaybetmiştir. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Ertuğrul, Sungur ve Gündoğdu adlı üç oğlu geldikleri yoldan tekrar Pasin ovasına dönmüştür. Burada alınan bir kararla Sungur ve Gündoğdu, mahiyetindekilerle beraber asıl vatanlarına dönme kararı almıştır. Ertuğrul Gazi ise beraberindeki dört yüz göçer ev ile Pasin ovasında bir müddet daha bulunmuştur³³.

Ertuğrul Gazi kardeşlerinden ayrı bir yol izleyerek kendisine tabi olanlarla Anadolu'da kalmıştır. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat'a oğlu Saruyatu'yu göndererek yurt talebinde bulunmuştur. Bu isteğe olumlu cevap veren Sultan Alaaddin, Ankara civarındaki Karacadağ'a yakın Söğüt'ü kışlak ve Domaniç dağlarını yaylak olarak vermiştir. Ertuğrul Gazi ve beraberindekiler yurtlarına doğru hareket ettiklerinde Sultan Alaaddin ve Moğollar arasında bir savaşa rastlamışlardır. Bunun üzerine Ertuğrul Gazi, Sultan'ın birliklerine yardım etmiş ve Moğollar dağıtılmıştır. Aladdin Keykubat buna karşılık olarak Ankara ve çevresini kendisine yaşadığı süre boyunca (kayd-ı hayat) temlik etmiştir³⁴. Bundan sonra Ertuğrul Gazi ilk etapta Ankara'ya, bir müddet sonra da Sultanönü bölgesine hareket etmiştir³⁵. Anlaşıldığı kadarıyla Ertuğrul Gazi Sultanönü uç bölgesine Alaaddin Keykubat (1220-1237) döneminde Karacadağ'dan göç etmiştir³⁶.

Ertuğrul Gazi Sultanönü ucunda Bizans'a karşı fetihlerde bulunmuştur. Bu fetih faaliyetlerinin insan kaynağı da dört bir taraftan gelen göçerlerin Ertuğrul Gazi'ye katılmasıyla mümkün olmuştur³⁷. Hatta Karacahisar'ı fethettiği ancak yaşamının son zamanlarında Bizans'a karşı muhafaza edemeyerek kaybettiği ifade edilmektedir³⁸.

Genel olarak bakıldığında Ertuğrul Gazi yönetimindeki uçbeyliği, Ankara, Eskişehir, Söğüt civarındaki topraklar üzerindedir³⁹.

³³ *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, (Haz. Nihal Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s.14.

³⁴ *Solak-Zâde Tarihi*, C.I, (Haz. Vahid Çabuk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s.12-13.

³⁵ *Neşri Tarihi*, C.I, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983, s.38.

³⁶ Doğru, "Karacahisar Kalesi", s.111.

³⁷ Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci*, (Çev. Orhan Esen - Yılmaz Öner), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s.125-126.

³⁸ Doğru, "Karacahisar Kalesi", s.112.

³⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.114-115.

1.3. KARACAHİSAR'IN FETHİ

Ertuğrul Gazi'nin 93 yaşında ölümünden⁴⁰ sonra beyliğin başına Osman Bey geçmiş ve göçer-evli Türkler de onun hâkimiyeti altına girmiştir. Osman Bey ilk etapta çevredeki Sultan II. Alaaddin'e haraç verir durumda olan Eskişehir ve İnönü naipleri ile dostane ilişkiler kurmuştur⁴¹. Ancak daha sonraları dostluk ilişkileri yerini savaflara bırakmıştır. Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların Anadolu'da egemenlik kurması, Selçuklu'nun otoritesini zayıflatmıştır. Osman Gazi'nin kendi siyasi devletinin temellerini attığı bu dönemde Sultanönü'nün güney doğusunda Karaman Beyliği, kuzeyde Kastamonu civarında Emir Hüsameddin Çoban, Kütahya'da Germiyanogulları güçlü beylikler olarak bulunuyordu⁴². Osman Bey, Bizans tekfurlukları ve söz konusu beyliklerle de sürekli bir mücadele içine girmiştir. Özellikle Germiyan Beyliği ile Osman Bey'in gençliğinde başlayan çatışma ve sürtüşmeler ön plana çıkmaktadır. Bu çatışmalar Osman Bey'den sonra da XIV. yüzyılın sonlarında Germiyan Beyliği'nin Osmanlı topraklarına katılmasına kadar devam etmiştir⁴³.

Osman Gazi ve etrafındakiler yaylak ve kışlak arasında göç ederlerken İnegöl tekfuru ile sürtüşmeler yaşanmıştır. İnegöl tekfuru ve Osman Gazi arasındaki bu sürtüşmeler sonucunda Osman Gazi, İnegöl tekfuruna bağlı Kulaca adlı hisarı yağmalayarak ateşe vermiştir⁴⁴. Bu olay Osman Gazi'nin ilk gazası olarak kabul edilmektedir. İnegöl tekfuru bu durumu Karacahisar tekfuruna bildirerek, ikisi birlikte Osman Bey'e saldırı için harekete geçmiştir. Karacahisar tekfuru Selçuklu Sultanı'na haraç verdiği için İslam savaş hukukuna göre, buraya Müslümanlardan bir saldırı gelmesi yasaktır. Ancak Karacahisar tekfurunun asi duruma düşmesi ve Osman Gazi'ye saldırması sultan ile Karacahisar tekfuru arasındaki ahdi geçersiz kılmıştır. Böylece Osman Bey'in tekfurlarla harp etmesine engel olacak durum da ortadan kalkmıştır⁴⁵.

⁴⁰ Mükrimin Halil Yinanç, "Ertuğrul Gazi", *İA*, C.IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.329.

⁴¹ *Neşri Tarihi*, s.42.

⁴² Albek, a.g.e., s.123.

⁴³ Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çev. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.23.

⁴⁴ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.17.

⁴⁵ Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", *Doğu Batı Makaleler I*, 5. Baskı, (Yay. Haz. Şermin Korkusuz - Zeynep Uygurer), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, s.131.

Bölge tekfurları Karacahisar tekfuru önderliğinde bir ittifak kurarak Osman Gazi'nin üzerine gitme kararı almıştır. Osman Bey bu ittifakı bozmak için Karacahisar Kalesi'ni en kolay yönünden, platoya açılan doğu tarafından muhasara altına almıştır. Çok geniş bir alana sahip olan kalenin fethedilmesi kolay olmamıştır. Gazilerin gayreti ve Bizans tekfurlarından olan Köse Mihal'in de yardımı ile Türkler kaleye girmeyi başarmıştır. Kale alındıktan sonra Karacahisar tekfuru da yakalanmıştır. Kale ve doğusundaki yerleşim yerine yağma girişiminde bulunulmuşsa da Osman Bey bu girişimi durdurmuştur⁴⁶. Kalenin fethedilmesiyle beyliğin merkezi de Karacahisar olmuştur⁴⁷. Ayrıca Karacahisar ilk payitahttır⁴⁸, bu yönden ayrı bir öneme sahiptir. Karacahisar'ı fethedene kadar sürekli aşiretiyle Söğüt ve Domaniç arasında yaylak-kışlak hayatı süren Osman Bey, söz konusu fetihten sonra Eskişehir bölgesinde uzun bir süre ikamet etmiştir. Bu süreçten sonra yavaş yavaş aşiret geleneği de terk edilmiştir⁴⁹.

Karacahisar Kalesi'nin fethiyle bazı Osmanlı kaynaklarında da belirtildiği üzere Eskişehir ve İnönü Sultan Alaaddin tarafından Osman Gazi'ye verilen sancağın⁵⁰ merkezi tayin edilmiştir⁵¹. Yine bir başka kaynakta, Osman Bey'in bu zaferine karşılık olarak sadece Karacahisar değil, hemen sonra fethedilen İnegöl ve Eskişehir de birleştirilerek bir sancak halinde kendisine verildiği ifade edilmektedir⁵².

Bu çetin savaşın tarihi hakkında farklı görüşler olmakla birlikte genel anlamda 1288 tarihinin kabul edildiğini söyleyebiliriz⁵³.

⁴⁶ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s.59-60.

⁴⁷ Halil İnalçık, "Osman I", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.447; Bazı araştırmacılar Karacahisar Kalesi'nin fethini Osmanlı tevarihlerinde anlatılandan daha farklı şekilde ele almışlardır. Bakıldığında; "*Osmanlı tevarihlerinde Karacahisar beyinin Hristiyan olduğu ima edilir ancak bu iddia doğru değildir. Dorylaeum'un yakınındaki Eskişehir, Karacahisar ve güneybatıya doğru Kütahya kenti, zaten Osmanlılar sahneye çıkmadan önce de, yüzyılı aşkın bir zamandır Müslümanların elindeydi. Karacahisar, Kütahya-Eskişehir arasındaki alt yolu savunduğundan, Osmanlıların kaleyi kendisini sınır beyliklerinin koruyucu beyi gibi gören ve Kütahya'yı elinde tutan Müslüman komşu Germiyan beylerinin elinden aldığı...*". şeklinde bir Osmanlı- Germiyan mücadelesinden bahsedilmektedir (Lindner, a.g.e., s.22-23).

⁴⁸ Halil İnalçık, "Orhan", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.377.

⁴⁹ Halime Doğru, "Eskişehir ve Osman Bey", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu (Bildiriler 18-20 Ekim 2004)*, (Yay. Haz. Nahide Şimşir), Balıkesir Üniversitesi Basımevi, Balıkesir 2005, s.158.

⁵⁰ Söz konusu dönemde sancak idari biriminin mevcudiyeti şüphelidir. Bölge olarak isimlendirebiliriz.

⁵¹ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih 1*, (Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979, s.32.

⁵² Akdağ, a.g.e., s.127-128.

⁵³ İnalçık, "Osman Beg", s.502. Kalenin fethiyle alakalı farklı tarihler vardır. Bununla ilgili olarak bakıldığında, 1288 yılında İnegöl tekfuru ve Karacahisar tekfuru anlaşarak Domaniç'de, Osman Gazi'yi karşılamışlardır. Savaş sonucu Karacahisar'ın fethedildiği belirtilmektedir (Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., s.32); 1288 yılında Domaniç

Türkler bu fetihten sonra kaleye Karacahisar, kale dışındaki yerleşim yerine ise Karacaşehir adını vermiştir⁵⁴. Anlaşıldığı üzere uç bölgelerine yerleştirilen Türkmen gruplar sınır ötesinde yeni yerler fethedip yerleşime açıyordu. Sultanönü ucunda, Bizans-Selçuklu sınırında da bu vazifeyi ilk etapta Ertuğrul Gazi akabinde Osman Bey yüklenmiştir. Nihayetinde Karacahisar fethedilerek Türk iskânına açılmıştır.

Tüm bu verilerden anlaşıldığı kadarıyla Sultanönü ve çevresi Osmanlı'nın tarih sahnesine çıktığı topraklar olmuştur⁵⁵. Nitekim Karacahisar'ın fethinden sonra Sultan Alaaddin sancak, tabl, boru, gümüş süslü kemer vb. hâkimiyet sembollerini Osman Gazi'ye göndermiştir⁵⁶. Söz konusu fetih Osman'ı bölgede fiilen bir gazi bey durumuna yükseltmiştir. Böylece Osman, Kastamonu emiri Çobanoğulları gibi Selçuklu Sultanı'nın sancak sahibi bir emiri (bey) statüsüne ulaşmıştır⁵⁷.

2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NIN OLUŞUMU VE İDARİ YAPISI

2.1. OSMANLI'DA YÖNETİM BİRİMLERİ

Osmanlı devlet teşkilatı merkez ve taşra olarak iki kısımda ele alınmaktadır. Osmanlılar topraklarını genişletmeye başlayınca, merkeze bağlı idari üniteler kurarak, bunların başına yöneticiler tayin etmeye başlamıştır. Merkezi idarenin dışında kalan bu bölgeler taşra olarak ifade edilmiştir⁵⁸. Taşra idari yapılanmasında en alt idari birim olan köylerden nahiyeler, nahiyelerden kazalar, kazalardan sancaklar, sancaklardan ise eyaletler meydana gelmektedir.

Köyler, şehir iskânından farklı olarak sadece toprak ürünleri yetiştiren ve bununla geçimini sağlayan, üzerinde yaşadığı toprak parçasıyla organik bir vahdet teşkil eden kır iskân merkezleridir. Buralarda reaya ile birlikte sipahiler de ikamet ederdi. Köylerde idareci konumunda imamlar ve sipahiler bulunurdu. Belli bir

civarında İnegöl ve Karacahisar tekfuruna karşı yapılan savaşı Osman Gazi kazanmıştır. Bu savaşta Osman Gazi'nin kardeşi Saru Batı veya Gündüz Alp şehit olmuş, karşı taraftan ise Karacahisar tekfurunun kardeşi Latos öldürülmüştür. Ancak Karacahisar'ın 1291'de alındığı ifade edilmektedir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, 6. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.107).

⁵⁴ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s. 60.

⁵⁵ J.H. Kramers, "Sultanönü", *İA*, C.XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.35.

⁵⁶ Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., s.32.

⁵⁷ İnalçık, "Osman I", s.44.

⁵⁸ Fehamettin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997, s.1.

bölgede sınırları çizilmiş köylerin idari bir merkez altında toplanmasıyla nahiyeler meydana gelirdi⁵⁹.

Nahiyeler, Osmanlı'da küçük veya büyük bir bölgeyi, bazı durumlarda çok geniş bir mıntıkayı ifade etmiştir. XV. asırda bir sancağın, belli bir şehir, kasaba ya da büyükçe meskûn bir yer ile bunların etrafındaki alanları işaret eden "*divan*", "*cemaat*", "*vilâyet*" kavramlarının yanı sıra bazen de bunları karşılayacak şekilde kullanılmıştır⁶⁰. Büyük bir köy ya da kasaba ile etrafındaki birkaç köy bir vezirin veya bir devlet adamının "*dirliği (hassı)*" olarak nahije adını aldığı gibi, kişinin zeametini oluşturan köy grupları da aynı ismi taşımıştır⁶¹. Bazı durumlarda kadının yetki alanı içinde kullanılan nahije terimi, XVI. yüzyıldan itibaren kazanın bir alt birimi hâline gelmeye başlamıştır⁶².

Osmanlı klasik döneminde kazalar, ticari ve kültürel üstünlüğü ile çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehir ile böyle bir topluluk merkezini kuşatan köylerin teşkil ettiği idari bir birliktir⁶³. Kazalarda yönetici sınıf olarak kadı, alaybeyi ve subaşılar bulunurdu. Kadılar askeri olmayan şer'i ve hukuki hususlardan sorumludur. Bunlar ayrıca kazanın iaşesinin temini, belediye, adliye işleri, hükümet tarafından merkezden istenilen şeylerin temin ve tedariki ile vazifelendirilmiştir⁶⁴. Subaşılar XVI. yüzyılın ilk yarısına kadar doğrudan doğruya merkezden atanırken, bu tarihten sonra beylerbeyi veya sancak beyi tarafından tayin edilmiştir. Subaşılar kazada askeri işlerin yöneticisi olup, emrindeki asesbaşı ve asesler aracılığıyla kazada emniyet ve asayiş sağlamışlardır⁶⁵.

Kazaların birleşmesiyle meydana gelen sancaklar, sancakbeyi adı verilen bir görevli tarafından kanun ve nizamlar dairesinde idare edilmiştir⁶⁶. Sancaklar Osmanlı taşra teşkilatında kazalar ile birlikte iki temel idari unsurdan birini teşkil etmiştir.

⁵⁹Mustafa Karazeybek, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdârî Yapısı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, Afyonkarahisar 2000, s.101.

⁶⁰M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İA*, C.IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s.37.

⁶¹Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜ DTCF Dergisi*, C.XIII, S.1.2., Ankara 1955, s.48.

⁶²İlhan Şahin, "XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1997, s.235.

⁶³Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010, s.224.

⁶⁴Yusuf Halaçoğlu, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.804.

⁶⁵Mehmet Boztepe, "Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren "Merkeziyetçilik" Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.36, Nisan 2013, s.7.

⁶⁶Halaçoğlu, a.g.m., s.804.

Osmanlı Devleti'nde farklı tarihlerde yapılan tahrirler sancak esas alınarak yapılmıştır. Sancak beyi yürütme gücünü temsil ederken, kadı yargı gücünü temsil etmiştir⁶⁷. Bey, kadının hükmü olmadan ceza veremezdi, kadı da hiçbir kararını kendisi icra edemezdi. Kadı kararlarında yani şeriatı ve kanunu uygulamada beyden bağımsızdır. Emirlerini direkt olarak sultandan alır, sultana doğrudan dilekçe verebilirdi⁶⁸. Sancak tabirinin Osmanlı'nın güçlenip civardaki Türkmen beyliklerini ilhaka başladığı XIV. yüzyıl ortalarına doğru kullanıldığı belirtilmektedir. Sancak teriminin ilk dönemlerde askeri bir ağırlığı vardı, zaman içinde eyaletlere bağlı sancak beyi idaresindeki idari bölgeyi ifade etmiştir. Böylece sancak, Osmanlı tımar sistemi içinde hem bir gelir dilimini belirten dirlik ve askeri birlik, hem de o sancağa tabi tımarlı askerlerin bulunduğu bölgeyi tanımlamıştır⁶⁹.

Osmanlı ülkesi, beylerbeylik, eyalet veya vilayet olarak adlandırılan büyük idari ünitelere ayrılmış, bu üniteler ise sancaklara bölünmüştür. Eyaletlerin en büyük idari görevlisine beylerbeyi, mîr-i mîrân, vali veya emîrü'l-ümera adı verilmiştir⁷⁰. Beylerbeyi yalnız merkez sancağının idaresinden sorumlu olmuştur. Sefer zamanlarında, eyalet bölgesindeki bütün sancak beyleri tımarlı sipahileri maiyetine alarak, emredilen yerde orduya katılırlardı. Bunların kumandanı ise beylerbeyi idi⁷¹. Osmanlı'da ilk olarak I. Murad döneminde Rumeli'de fethedilen bütün topraklar tek bir idare altında toplanarak Lala Şahin Paşa'nın sorumluluğuna verilince kendisine beylerbeyi ünvanı verilerek Rumeli Eyaleti oluşturulmuştur⁷². Rumeli Eyaleti'nin teşekkülünden sonra, 1393'de I. Beyazıd'ın Kara Timurtaş Paşa'yı Ankara'ya Anadolu Beylerbeyi olarak tayin etmesiyle Anadolu Eyaleti kurulmuştur. Anadolu Eyaleti'nin merkezi önceleri Ankara iken Fatih Sultan Mehmed döneminde Menteşe Beyliği'nin Osmanlı hâkimiyetine alınmasından sonra Kütahya'ya nakledilmiştir⁷³. Osmanlı topraklarını genişlettikçe buna paralel olarak eyalet sayısı da giderek artmıştır.

⁶⁷ Karazeybek, a.g.m., s.101.

⁶⁸ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 17. Baskı, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s.108.

⁶⁹ İlhan Şahin, "Sancak", *DİA*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s.98.

⁷⁰ Orhan Kılıç, "Klâsik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeylikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.888.

⁷¹ Uzunçarşılı, a.g.e., s.503.

⁷² Halil İnalçık, "Eyalet", *DİA*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.548.

⁷³ M. Çetin Varlık, "Anadolu Eyaleti", *DİA*, C.III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.143.

2.1. SULTANÖNÜ'NDE OSMANLI İDARESİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

Eskişehir ve çevresi belli dönemlerde, Bizans hâkimiyetine girmiş olsa da XII. yüzyılın ikinci yarısından sonra genel anlamda Türkler tarafından idare edilmiştir. Eskişehir Konya'da bulunan Selçuklu sultanının ön bölgesindeki alanı oluşturduğu için XII. yüzyılda "*Sultanönü*" olarak isimlendirilmiştir⁷⁴. Osmanlı devletinin kuruluşu ve gelişmesinde önemli bir vazife üstlenen bölge Osmanlı hâkimiyeti altındayken XVI. yüzyıl arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere "*Liva-i Sultanönü*"⁷⁵ şeklinde yani Sultanönü Sancağı adı ile kaydedilmiştir.

Sultanönü ve yöresinin Osmanlılar tarafından fethedilmesinin akabinde Osman Gazi, Karacahisar'da iskân işini gerçekleştirmiştir. Şehirdeki kiliseler camiye çevrilerek bir pazar dahi kurulmuştur⁷⁶.

Osmanlı Sultanönü'nde ilk yerleşimleri yaptıktan sonra sistemli devlet olma yolundaki temel adımlardan biri olan kadı tayinini gerçekleştirmiştir. Böylece beylikten devlete geçiş anlamında merkezileşme yavaş yavaş başlamıştır. Katip Çelebi'nin Cihannuma adlı eserinde "*bu feth oldukda ehl-i İslam çoğalub Cuma' namazı ve bayram namazı kılmağı talep ediyorlar ve Tursun Fakı'ya söyledi geldi Tursun dedi ki; Cuma' namazı kılmağa izn-i padişah lazımdır. Osman Gazi bu sözü işittikde gazaba gelüb Fakı-ı mezbura dedi ki, bu vilayetler benim kılıcımla feth oluna asıl padişahın alakası vardır ki ana danışmağa muhtaç olavuz öyle oldukta Karacahisar'da Tursun Fakı'ı hem kadı ve hem hatip ettiler...*"⁷⁷ Cuma namazı kılınan caminin Cacaoğlu Nureddin tarafından yapılmış "*Eskişehir Camisi*" olduğu düşünülmektedir⁷⁸. Tursun Fakı'nın kadı tayin edilmesi ve hutbe okunması Osman Gazi'nin hükümranlılığını meşrulaştırmak adına sağlam bir zemin oluşturduğu gibi beyliğin artık memurlarını atayabilecek bir devlet hüviyetine sahip olabileceğinin de göstergesi olabilir.

Osman Bey, Karacahisar'ı fethettikten sonra Bizans'a karşı gaza ve fetihlerini sürdürmüştür. 1299 senesinde Eskişehir'in batısında Bilecik, Yarhisar, Yenişehir ve

⁷⁴ Fehamettin Başar, "Osmanlıların Karacahisar'ı Fethi ve Eskişehir Civarına Hâkim Olmaları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s.115.

⁷⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.219; TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.1b; TKGM, TADB, TTD, nr.345, s.1b; TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.6b.

⁷⁶ *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.25.

⁷⁷ Katip Çelebi, *Kitab-ı Cihânumâ*, Boyut Yayın Grubu, s.677.

⁷⁸ Doğru, "Karacahisar Kalesi", s.116.

İnegöl fethedilmiştir. Böylece Osman Gazi, Selçuklu sınırlarının ötesinde geniş bir coğrafyayı hükmü altına almıştır⁷⁹.

Kadı ataması da yapıldıktan sonra Osman Gazi, 1301-1302 yıllarında hâkimiyet altına aldığı yerlere çocuklarını ve beylerini tayin etmiştir. Bir bakıma devletin idari teşkilatını ve mülki paylaşımını gerçekleştirmiştir. Ancak bu dönemde beylerbeylik olarak adlandırılan idari birimlerin varlığı söz konusu değildir. Osman Gazi, Yenişehir'i devletin merkezi yaparak⁸⁰, Karacahisar'ı oğlu Orhan Gazi'nin tasarrufuna vermiştir⁸¹. İnönü subaşılığını kardeşi Gündüz Alp'e⁸², Yarhisar'ı Hasan Alp'e, İnegöl'ü Turgut Alp'e vermiştir. Bilecik taraflarının öşür ve vergisini Şeyh Edebalı ile zevcesine bırakmış, diğer oğlu Alâuddin Bey'i ise Yenişehir'de kendi yanında bulundurmuştur⁸³. Bu vazifeler verilirken Oğuz ve Selçuk ananesi esas alınarak yapılmıştır. Böylece İnönü, Eskişehir, Karacahisar, Yenişehir merkezlerinde Osmanlı kurumsallaşmaya başlamıştır⁸⁴. Fethedilen yerlerin yönetilmesi için vazifelendirilen bu alplerin çocukları ve torunları, ileriki dönemlerde devlet yönetiminde önemli mevkilere gelerek bir tür Osmanlı aristokrasisi meydana getirmişlerdir⁸⁵. Osmanlı'nın inkişafı sancak şeklinde olmuş, Osman Bey, Selçuklu kavramlarından biri olan subaşılığı kendi üzerine almayıp bir alt birimine vererek daha üstte bir statü kazanmıştır⁸⁶.

Devletlerin mevcudiyetini devam ettirmesi için gerekli olan bir husus da vergi bahsidir. Aşıkpaşaoğlu Osman Gazi'nin Eskişehir hamam yöresinde bir pazar kurdurduğunu belirtir ve bu pazara Müslümanlarla beraber etraftaki gayrimüslimlerin de geldiğini ifade etmiştir. Osman Gazi pazara "*bir yük getirip satan herkes iki akça versin. Satamayan bir şey vermesin...*"⁸⁷ şeklinde bir vergi nizamı getirmiştir. Böylece Eskişehir'de vergi alınarak, devletin iktisadi bakımdan sistemleşmeye başlamış olduğunu düşünebiliriz. Genel olarak bakıldığında Osman Bey döneminde

⁷⁹ Halil İncalcık, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.70.

⁸⁰ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1990, s.256.

⁸¹ Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., s.37.

⁸² Emecen, *Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, s.146.

⁸³ Uzunçarşılı, a.g.e., s.108-109.

⁸⁴ Yusuf Oğuzoğlu, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s.112.

⁸⁵ İncalcık, "Osman Beg", s.492.

⁸⁶ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.80.

⁸⁷ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.26

Sultanönü'nde devletin ana çekirdeği oluşmaya başlamış kadı, subaşı ve fethedilen yerlerin başına yöneticiler atanmıştır.

Orhan Bey döneminde teşkilatlanma süreci hızlanmış ve beylik gerçek anlamda bir devlete dönüşmeye başlamıştır. Nitekim emir unvanını terk ederek, ilk defa "*sultan*" unvanını alan Orhan Gazi olmuştur. Yine Karesi ve Ankara gibi Selçuklu kontrolü altındaki bölgeleri ve diğer beyliklerin idaresinde olan yerleri hâkimiyeti altına almak için ilk girişimleri yapmıştır. Bu şekilde Selçuklu arazisine yönelik adımları atarak Osmanlı ailesini bütün Rum'a sultan yapma gibi bir çaba içerisine giren Sultan Orhan olmuştur⁸⁸. Her ne kadar Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra uç beylikleri ortaya çıksa da tamamen bağımsız olmadıkları anlaşılmaktadır. Karaman, Germiyan, Hamid Sülalesi, İnancı Sülalesi, Orhan Bey, Sinop, Kastamonu, Gerede ve Bolu beyleri bir süre Moğollara tabi olarak vergi vermişlerdir⁸⁹. Yani Osmanlı Sultanönü'nde kendi idari yapısını oluşturmaya başlasa da bir süre daha Moğollara bağlı kalmıştır.

Orhan Bey döneminde İznik fethedilerek beyliğin merkezi yapılmış, yine bu dönemde fethedilen Bursa'yı oğlu Murad'ın tasarrufuna vermiştir. Böylece "*Bey Sancağı*" adlı idari ünite meydana gelmiştir. Bu dönemde Bursa, İznik, Bergama, Balıkesir, Biga önceki beylik merkezlerine göre yeni idari birimler şeklinde teşekkül etmiştir. Osmanlılar bu bölgeyi merkez yaptıktan sonra idari anlamda hudutlarını genişletmiştir. Dolayısıyla Osmanlıların klasik idari birimi olan iki bölgeyi Eskişehir, Karacahisar, Seyidgazi, İnönü ve Günyüzü'nü ihtiva eden Sultanönü bölgesi ve Bursa'nın oluşturduğunu söyleyebiliriz⁹⁰. Orhan Bey döneminde Bursa ve İznik gibi merkezlerin fethedilmesi Bitinya'da Bizans dönemini sona erdirmiştir. 1337 yılında İzmit'in de fethiyle yeni bir yönetim düzenlenmesi yapılarak Söğüt civarında Sultanönü, Bursa bölgesinde Hüdavendigar, İzmit bölgesinde Koca-ili ve Karesi Beyliği topraklarının teşkil ettiği dört sancak meydana gelmiştir⁹¹. Orhan Gazi

⁸⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi Tarihi*, s.187.

⁸⁹ Albek, a.g.e., s.127.

⁹⁰ Emecen, *Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, s.147-148.

⁹¹ Elizabeth A. Zachariadou, "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, 2. Baskı, (Der. Oktay Özel - Mehmet Öz), İmge Yayınevi, Ankara 2005, s.372.

toprakları oğulları arsasında paylaştırarak, kendisi de vilayetlerinin Ulubey'i olmuştur⁹².

Osmanlı'da ilk teşkilatlanmış idari birimlerden biri olan Sultanönü Sancağı'nın ilk sancak yöneticisi Orhan Bey olmuştur⁹³. Şehzadeliği döneminde I.Murat'ında İzmit'in fethinden sonra Bursa sancağından, Sultanönü Sancağı'na nakledildiği ve bir süre sancakta bulunduğu bilinmektedir⁹⁴. Osmanlılar yeni fetihler yaparak topraklarını genişletmiş, bir yandan da teşkilatlanmasını sürdürerek sancak sayısını arttırmıştır. Bunun neticesinde I. Bayezid döneminde Sultanönü Sancağı'nın da dâhil olduğu Anadolu Eyaleti oluşturulmuştur⁹⁵.

XV. yüzyıl sonlarına doğru Fatih Sultan Mehmet dönemine ait olduğu ifade edilen Sultanönü evkaf defterindeki kayıtlarda sancağın ismi "*Liva-i Sultanönüyüki*" olarak belirtilmiştir. Sancağın Kaza-i Sultanöyüki, Kaza-i Seyidgazi, Kaza-i Bilecük, İnöyüki ve Kaza-i Bölme-i Seyidgazi⁹⁶ olmak üzere beş kazası bulunmaktadır.

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nın idari yapısına ilişkin en detaylı bilgi tahrir defterlerinde bulunmaktadır. Bu yüzyılda Sultanönü Sancağı'nın idari yapısını belirlemek için, 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu defteri, 1572 tarihli Sultanönü Sancağı mufassal tımar tahrir defteri ve 1575 tarihli Sultanönü Sancağı mufassal vakıf tahrir defterlerinden daha çok yararlanılmıştır.

Sancağın, XVI. yüzyıla girildiğinde XV. yüzyıl sonlarındaki idari yapısını muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. 1513 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın idari taksimatına bakıldığında, 1513 tarihli Anadolu Eyaleti'nde bulunan kadılıklara tayin edilen kadıları gösteren bir defter bu konuda bize yardımcı olmaktadır. Söz konusu defterden dönemin Sultanönü Sancağı kazalarının kadılarının adlarına dahi ulaşmak mümkündür; Kazâ-i Nefs-i Sultanönü (Mevlânâ Kasım), Kazâ-i Seydi Gâzi (Mevlânâ Lenk Muslihiddin), Kazâ-i Bilecik (Mevlânâ Deniz Çelebi), Kazâ-i İnönü (Mevlânâ 'Abdi') ve Kazâ-i Seydi Gâzi Bölmesi kazalarından teşekkül etmiştir⁹⁷.

⁹² İnalçık, "Orhan", s.377. Anadolu beyliklerinde Selçuklulardaki gibi ülkenin oğullar arasında bölüştürülmesi adetti; hükümdar Ulubey ünvanı ile bütün beyliğin yüksek sahibi sayılırdı. (İnalçık, "Orhan ", s.377.).

⁹³ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s.129.

⁹⁴ Halil İnalçık, "Murad I", *DİA*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s.156.

⁹⁵ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s.129.

⁹⁶ Ahmet Refik Altınay, "Fatih Zamanında Sultanöyüki", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene:14, S. 3(80), 1 Mayıs 1340, s.130.

⁹⁷ Turan Gökçe, "Anadolu Vilâyeti'ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.IX, S.1, İzmir 1994, s. 236,237.

Buradaki ifadelerden XVI. yüzyıl başlarında Sancağın merkezinin Eskişehir olduğu anlaşılmaktadır.

Sultanönü Sancağı'nın 1530 tarihinde idari taksimatını belirlemede 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri kaynaklık etmektedir. Buna göre sancağa bağlı Bilecik⁹⁸, Eskişehir⁹⁹, İnönü¹⁰⁰ ve Seydigazi¹⁰¹ kazaları bulunmaktadır. Sancakta Karacaşehir ve Günyüzü olarak iki de nahiye kaydı vardır¹⁰².

Nahiye idari birimlerinin kazaların alt birimlerini oluşturduğunu ifade etmiş¹⁰³. Karacaşehir nahiyesi normal bir şekilde Eskişehir Kazası'na bağlı iken diğer taraftan nahiye olarak kaydedilen Günyüzü'nün aslında iki açıdan kaza statüsünde olduğu anlaşılmaktadır. Evvela Günyüzü "*Nahiye-i Günyüzü der-liva-i Sultanönü*"¹⁰⁴ " şeklinde normal bir kaza gibi direkt olarak sancağa bağlı kaydedilmiştir. Günyüzü'nün kaza olduğunu niteleyen ikinci önemli nokta ise defterin yekunlarının verildiği kısımda Seydigazi Kazası'ndan sonra gelen Günyüzü'ne atfen "*kaza-i mezbur*"¹⁰⁵ yani "*adı geçen kaza*" ibaresi bulunmasıdır. Buda nahiye olarak kaydedilen Günyüzü'nün aslında kaza statüsünde olduğunu göstermektedir. Bu durumda 1530 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın beş kazadan meydana geldiğini ifade edebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde tahrir işlemine genel olarak merkez kazadan başlanır ardından diğer kaza ve nahiyeler sıralanırdı. Bir kazada önce eğer varsa merkez konumunda olan şehir veya kasaba eğer yoksa yine merkez durumundaki bir köy yazılırdı¹⁰⁶. Bu itibarla, 1530 tarihli defterde Bilecik Kazası'ndan yazıma başlanmış olduğu dikkate alınarak bu dönemde sancağın merkez kazasının Bilecik Kazası olduğu söylenebilir¹⁰⁷.

⁹⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.219,241.

⁹⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.223,241.

¹⁰⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.233,242.

¹⁰¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237,242.

¹⁰² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.238.

¹⁰³ Ancak tahrir defterlerinde kazalar bazen nahiye olarak kaydedilmiştir. Nahiye eğer kazaya bağlı olarak gösterildiyse bunu normal şekilde kazanın alt birimi olan nahiye olarak, sancağa bağlı olarak görüyorsak kaza olarak anlamamız gerekmektedir.

¹⁰⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.238.

¹⁰⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.242.

¹⁰⁶ Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, C.XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.427.

¹⁰⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.219.

Sultanönü Sancağına ait olan 1572 tarihli mufassal tahrir defteri incelendiğinde sancakta Karacaşehir¹⁰⁸, İnönü¹⁰⁹, Bilecik¹¹⁰, Seydigazi¹¹¹ ve Günyüzü¹¹² olmak üzere beş kaza bulunduğu görülmektedir. Bu tarihte sancağın merkez kazası Karacaşehir Kazası'dır. Karacaşehir Kazası'nın merkezi ise Eskişehir Kasabası'dır¹¹³. Karacaşehir Kazası'nın içerisinde yerleşim birimleri arasında "nefs-i Karacaşehir" olarak kaydedilen bir yerleşim birimi de bulunmaktadır¹¹⁴. Ancak burası kaza merkezi değildir.

Eskişehir ve Karacaşehir arasındaki ilişkiyi 1530 ve 1572 tarihlerindeki idari yapıyı mukayese ederek açıklarsak; 1530 tarihinde Eskişehir Kasabası ve çevresindeki yerleşim birimlerini içerisine alan idari birim "*Eskişehir Kazası*" idi. Karacaşehir ise bu kazaya bağlı bir nahiye statüsündeydi. 1572 tarihine gelindiğinde izah ettiğimiz üzere aynı çevreyi içerisine alan kaza isim değiştirerek Karacaşehir olarak kaydedilmiştir. Ancak her iki tarihte de kazanın esas merkezi Eskişehir Kasabasıdır¹¹⁵.

1572 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın merkez kazasının değiştiği görülmektedir. Bundan önce sancağın merkez kazası Bilecik Kazası¹¹⁶ olarak kaydedilmişken, söz konusu tarihte Karacaşehir Kazası'nın¹¹⁷ merkez kaza olduğu anlaşılmaktadır.

Sultanönü sancağı 1575 tarihli evkaf tahrir defterine göre, sancağa bağlı yine Seydigazi¹¹⁸, İnönü¹¹⁹, Bilecik¹²⁰, Günyüzü kazaları bulunmaktadır¹²¹. Bu tarihte

¹⁰⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.4b.

¹⁰⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.81b,82b.

¹¹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.101b,107b.

¹¹¹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.128a,128b.

¹¹² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.136b,137b.

¹¹³ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.4b.

¹¹⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.47b.

¹¹⁵ *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.223; TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.4b.

¹¹⁶ *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s. 219.

¹¹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.4b.

¹¹⁸ Burada Seydigazi Kazası'na ayrıca değinmek gerekir söz konusu vakıf defterinde dijital ortamda Seydigazi Kazası'nın yazılı bulunduğu "30" numaralı sayfanın arka yüzünün aktarımı yapılmamıştır ancak sayfanın ön yüzünden arka kısım belirlemekte olup Seydigazi kazası olduğu anlaşılmaktadır (TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.30b.)

¹¹⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.42b.

¹²⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.50b

¹²¹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.65b.

Eskişehir ve Karacaşehir'in ikisi birlikte "*Nahiye-i Eskişehir ma' Karacaşehir*"¹²² şeklinde tek bir kaza olarak kaydedildiği görülmektedir.

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nın idari yapısını genel olarak değerlendirdiğimizde sancağın beş kazadan oluştuğu görülmektedir. Bu kazalar Bilecik, İnönü, Seydigazi, ve Günyüzü kazalarıdır. Eskişehir Kasabası ve çevresini içerisine alan kazanın ismi önce "Eskişehir Kazası" ve sonra "Karacaşehir Kazası" olmuştur. Her iki durumda da Eskişehir Kasabası, kazanın merkezi konumunu korumuştur¹²³. XVI. yüzyılda sancağın merkez kazasında değişimler yaşanmıştır. XV. yüzyıl sonları ve XVI. yüzyılın başlarında sancağın merkez kazası Eskişehir, 1530 'da Bilecik, 1572'de ise Karacaşehir Kazası'dı.

Sultanönü Sancağı'nın kayıtlarının da yer aldığı XVII. yüzyıla ait farklı tarihlerdeki Maliyeden Müdevver Defterler incelendiğinde Sultanönü Sancağı, Eskişehir, İnönü, Karacaşehir, Seydigazi ve Bilecik olmak üzere beş kazadan meydana gelmiştir. Sancağın merkez kazası ise Eskişehir olmuştur. Bu dönemde sancağın idari yapısında önemli değişikliklerin olduğu gözlemlenmektedir. Öncelikle sancakta Günyüzü adında bir kazaya rastlanılmamıştır. Bu durum Günyüzü Kazası'nın, XVII. yüzyılda başka bir sancağa bağlı olduğunu akla getirmektedir. Diğer bir değişiklik ise Karacaşehir ve Eskişehir'in müstakil olarak kaydedilmiş olmasıdır. Yani iki idari birim ayrı kazalar şeklinde kaydedilerek, yeni bir kazanın ortaya çıktığını söyleyebiliriz¹²⁴.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde Sultanönü Sancağı XVII. yüzyıl idari yapısını muhafaza ederek beş kazadan oluşmaktadır¹²⁵. Bu dönemde Sultanönü Sancağı kazaları arasında yine Günyüzü¹²⁶ kazasına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple muhtemelen Günyüzü Kazası XVII. yüzyıldan itibaren Sultanönü sancağına bağlı bir kaza olmaktan çıkmıştır.

¹²² TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.6b.

¹²³ Söz konusu durumun nedeni XVI. yüzyılda Karacaşehir veya Eskişehir olarak kaydedilen kazanın iki merkezli (nefs) olmasından kaynaklanmaktadır.

¹²⁴ BOA, MAD.d, nr.2751, s.60; BOA, MAD.d, nr.1709, s.17-18; BOA, MAD, nr.2001, s.96-106; BOA, MAD.d, nr.564, s.46; BOA, MAD.d, nr.3005, s.27.

¹²⁵ BOA, KK.d, nr. 2568, s.19, 21, 23, 24, 25.

¹²⁶ 5512 numaralı 1642-1643 tarihli Maliyeden Müdevver Defterin 21. sayfasındaki bir kayıta "*Kaza-i Günyüzü*" şeklinde kaydedilerek kaza statüsünde olduğu görülmektedir. Ancak hangi sancağa bağlı olduğuna dair ilgili kayıta bir bilgi yoktur (BOA. MAD.d, nr.5512, s.21).

Anadolu Eyaletine bağlı olan Sultanönü Sancağı genel hatlarıyla XIX. yüzyılın başlarına kadar idari yapısını korumuştur. 1826 senesinden itibaren Anadolu Beylerbeyliği dörde ayrılmış ve sancaklarla ilgili "*mutasarrıfları olan Paşaların mutedil mütesellimlerle*" idare edilmesi şeklinde bir karar verilmiştir. Sultanönü, Karahisar-ı Sahip ve Ankara sancaklarının yanı sıra Karadeniz Boğazı'nın Anadolu yakası muhafızlığı Anadolu Valiliği unvanı ile Darendeli İzzet Mehmet Paşa'ya ihale edilmiştir¹²⁷.

1831 yılında Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı yapılmış ve sancakların kaza ve köylerinde defterler tutulmuştur. Bu defterler bize idari yapı hakkında malumat vermektedir. Buna göre 1834 yılında Sultanönü sancağına bağlı yine Eskişehir¹²⁸, Bozöyük¹²⁹ (İnönü), Karacaşehir¹³⁰, Seyidgazi¹³¹, ve Bilecik¹³² olmak üzere beş kaza bulunmaktadır.

1839 yılının hemen öncesinde Eskişehir, mütesellimlikle idare edilen bir sancak merkezi durumundadır. Coğrafi sınırları ise eski Sultanönü Sancağı'na göre biraz değişikliğe uğramıştır. Bilecik, ayrı bir kaza olarak yapılandırılmış, Günyüzü ise Sivrihisar ile beraber "*Sivrihisar-ı Günyüzü Voyvodalıği*" şeklinde yönetilmiştir¹³³. 1841 yılında Eskişehir, Hüdavendigâr Vilayetini oluşturan sancaklardan biri haline gelmiştir¹³⁴. Ayrıca XIX. yüzyılda Sultanönü ismi kaldırılmış olup, meşrutiyet dönemindeki idari taksimatta bölge toprakları Eskişehir, Kütahya, Ertuğrul (Bilecik) sancakları arasında paylaştırılmıştır¹³⁵.

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN İSKÂN POLİTİKASI VE SULTANÖNÜ'NDE UYGULANMASI

İskân, Arapça bir kelime olup sözlük anlamı *yerleştirme, mesken ve vatan kazandırma*¹³⁶ kavramlarını karşılamaktadır. Terminolojik olarak iskân, mevsimlere

¹²⁷ Baykara, a.g.e., s.108.

¹²⁸ BOA, NFS.d, nr.1550, s.2.

¹²⁹ BOA, NFS.d, nr.1550, s.4.

¹³⁰ BOA, NFS.d, nr.1550, s.5.

¹³¹ BOA, NFS.d, nr.1550, s.6.

¹³² BOA, NFS.d, nr.1550, s.6.

¹³³ Ayla Efe, "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *Anadolu Üniversitesi I. Uluslararası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı (12 -15 Mayıs 2004)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, s. 56-57.

¹³⁴ Varlık, a.g.m., s.144.

¹³⁵ Kramers, a.g.m., s.35.

¹³⁶ Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, 5.Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s.111.

göre hareket ederek yaylak ve kışlak hayatı yaşayan yarı göçebe grupların bir süre için yerleşmeleri ayrıca bir bölgede oturan insanların münferit mesken, çiftlik, köy, kasaba ve şehir gibi geçici veya devamlı, toplu ya da dağınık, küçük-büyük bütün yerleşim alanları iskân olarak kabul edilmektedir¹³⁷.

Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk olarak uyguladığı önemli işlevlerinden biri konar-göçer unsurları, aşiretleri ve göçmenleri hem idare etmesi hem de sistemli bir şekilde yerleştirmesidir. Devletin iskân politikası fetihlerle yakından alakalı olup, uyguladığı siyaset gereği fethedilen toprakların müsait ve boş alanlarına genellikle konar-göçer gruplar ve aşiretler yerleştirilmiş ve bu şekilde Türk yerleşim birimleri oluşturulmuştur. Osmanlı Devleti, işgal devletlerinin aksine yıkıcı değil fethettiği toprakları ihya ve imar ederek, kalıcı olmayı gaye edinerek vatan tutmuştur. Bunun yanında toprakları içinde de sürekli yaylak-kışlak arasında hareket eden nüfusu iskân etmek için uyguladığı, sonraki dönemlerde ise devletin toprak kayıplarıyla ilişkili olarak dışarıdan gelen nüfusu ülke içinde yerleştirmek amacıyla gerçekleştirdiği uygulamalar da devletin iskân politikası kapsamındadır.

Osmanlı'nın Türkmen aşiretleri yerleştirme biçiminde takip ettiği yol, bir köyde yerleşik bulunan ahali arasına üçer beşer şekilde yerleştirmek ya da boş bir arazi üzerinde yeni köyler kurmak suretiyle bu köylere toplu bir şekilde aşireti iskân etmektir. Bu hususun aşiretlerin devlete verdikleri güvenle bağlantılı olduğu görülmüştür¹³⁸.

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iskân yöntemleri arasında; fetih ve iskân, zaviyeler yoluyla iskân, sürgün edilen grupların iskânı, derbendlerin iskân yöntemi olarak kullanımı, kale ve çevresinde iskân gibi uygulamalar vardır.

3.1. FETİH VE İSKÂN

Osmanlı yeni fethettiği topraklarda güvenliği temin etmek, bölgenin Türkleşmesini ve İslâmlaşmasını sağlamak ve boş toprakları verimli hale getirmek için kendi toprak sistemini uygulamış ve memleket içinden insanları açılan bu yeni topraklara yerleştirmiştir. Dolayısıyla fetih ve ardından gerçekleştirilen iskân işi

¹³⁷ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1997, s.1.

¹³⁸ Şeyda Büyükcan Sayılır, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.XII, S.1, Yaz 2012, s.570.

birbiriyle bağlantılı olup, devletin kuruluş dönemlerinden itibaren bir politika olarak benimsenmiştir.

Sultanönü ve yöresinin Osmanlılar tarafından fethedilmesinin akabinde Osman Gazi, Karacahisar'da iskân faaliyetlerine başlamıştır. Aşıkpaşaoğlu tarihinde bu husus "*Karacahisarı alınca şehrin evleri boş kaldı. Germiyan ilinden ve başka yerden hayli adamlar geldi. Osman Gazi'den ev istediler. Osman Gazi'de verdi. Az zamanda mamur oldu. Birçok kiliseleri de mescit yaptılar, pazar da kurdular*"¹³⁹ şeklinde ele alınmıştır. Anlaşıldığı üzere Karacahisar'ın fethinden sonra fethin kalıcı olmasını ve yeni fethedilmiş bölgenin Türkleşmesini sağlamak amacıyla iskâna açılmıştır. İskân yapılırken sadece savaşa katılanlar değil başka memleketlerden insanlarda getirilerek kısa sürede şehrin kalkınmasına çalışılmıştır. Bu çeşit yerleşim ileriki dönemlerde Osmanlı'nın fetihlerden sonraki iskân politikasının temelini oluşturacak ve Rumeli'deki fetihler de bu şekilde cereyan edecektir.

Karacahisar'ın fethinden de anlaşıldığı üzere Osmanlı, bir yeri fethettiğinde şehrin kilisesini camiye çevirir veya yeni bir cami inşa ederdi. Caminin yakınına ise pazar kurulurdu¹⁴⁰. Bu husus bir bakıma Osmanlı şehirlerinin kuruluş sistemi hakkında da bize fikir verebilir. Muhtemelen göçlerle Eskişehir'e gelen insanlar cami ve pazarın çevresine yerleşerek şehrin gelişimini sağlamışlardır. Ayrıca Moğol baskıları sırasında doğudan gelen şehirli göçmenlerin de Eskişehir'e yerleşmesi kent kültürünü kazandırarak, entelektüel bir kesim meydana getirmiştir¹⁴¹.

1300'den sonra Osmanlı idari anlamda yapılaştığı gibi Osman Bey'in adı uzak İslam ülkelerine yayılmış ve tabiiyeti altına Yazıcızade'nin ifadesi ile "*göç göç Türk evleri*" gelmiştir¹⁴². Bu durum Osmanlı'da daha ilk dönemlerde nüfusun giderek arttığı ve yerleşimlerin yapıldığının göstergesidir. Karacahisar'ın fethinde olduğu gibi Sultanönü Sancağı dâhilindeki diğer bölgelerin fethinden sonra da aynı şekilde iskân yapıldığını düşünebiliriz. Nitekim göçlerle gelen ve Osman Gazi'nin hâkimiyeti altına giren nüfusun iskân edilmesi gerekmektedir.

¹³⁹ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.25.

¹⁴⁰ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.25.

¹⁴¹ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s.66.

¹⁴² Halil İnalcık, *Osmanlılar, Fütühat, İmparatorluk, Avrupa İle İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.53.

Osmanlı'nın kuruluş döneminde iskân politikası olarak fethedilen yerlerin Türkleştirilmesinde yararlanılan konar-göçerler, yerleşik ahaliye nazaran daha disiplinli ve daha savaşçı bir yapıya sahiplerdi¹⁴³. Rumeli'ye geçişte önemli adımlardan biri Gelibolu'da Çimpe kalesinin Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa tarafından alınmasıdır. Kalenin alınmasından sonra bölgenin güvenlik ve egemenliğinin tesisi için Süleyman Paşa "*Müslümanlardan çok adam gerek. Bundan dolayı bu feth olunan hisarlara koymak için yarar gazi yoldaşlardan gönderiniz*" ifadeleriyle babasından istekte bulunmuştur. Orhan Gazi bunun üzerine, "*Karası iline göçer Arap evleri gelmişti. Onları sürdüler. Rumeli'ye geçirdiler*"¹⁴⁴ şeklinde bir uygulama yapmıştır. Bu hususa Neşri tarihinde de hemen hemen aynı şekilde değinilmiştir¹⁴⁵. Anlaşıldığı üzere göçer gruplar fethedilen bölgelere bu şekilde topluca yerleştirilerek, bölgenin Müslümanlaşması ve Türkleşmesi sağlanmıştır.

Anadolu'nun XI-XIII. yüzyıllarda göç akınları ve yerleşim yerlerinin kurulması sonucu Türkleştiği gibi Rumeli'ye geçildikten sonra da başarılı iskân faaliyetleri ile aynı hadise orada da cereyan etmiştir. Rumeli'de iskâna tabi tutulanlar arasında konar-göçer Türkmenlerin de olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Osmanlı döneminde Türkmenlik, Türkleri yerleştirme politikası açısından önemli rol oynayan bitmeyen bir insan deposu durumundaydı¹⁴⁶. İşte bu zümreler dillerini ve kültürlerini de beraberinde getirerek, yeni isimler altında köyler ve yerleşim alanları kurmuşlardır. Bu yönüyle Osmanlı fetihleri geçici bir hareket değil, kesin bir yerleşme ve yurt tutma amacı taşımıştır. Balkanlar'ın fethi sırasında bazı bölgeler yoğun bir göç ve iskân hareketine sahne olmuş kurulan iskân birimleri ile boşalmış topraklar şenlendirilmiştir¹⁴⁷. XVI. yüzyılın başlarında doğu Balkanlarda Müslüman nüfusunun kalabalık olmasının temel nedeni Anadolu'dan XIV. ve XV. yüzyıllarda kitle halinde yapılan göçlerdir. Osmanlı Devleti bu konuda göçebe grupları zorunlu olarak Anadolu'dan Rumeli'ye göç ettirip, yerleştirerek Rumeli'nin Türkleştirilmesinde öncü bir rol üstlenmiştir¹⁴⁸.

¹⁴³ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C.I, Togan Yayıncılık, İstanbul 2011, s.XVI.

¹⁴⁴ *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.48.

¹⁴⁵ *Neşri Tarihi*, s.90.

¹⁴⁶ Werner, a.g.e., s.97.

¹⁴⁷ Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.159.

¹⁴⁸ Halil İnalçık, "Balkanlar ve Türkler", *Balkanlar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.19-20.

Fetih ve iskânın temel ayaklarından biri de derviş ve şeyhlerin kurdukları zaviyelerin üstlendikleri mühim vazifedir. Bu dervişlerin bir kısmı savaşçı gaziler ile birlikte fetihler gerçekleştirirken, bir kısmı da bölgedeki köylere, boş ve tenha yerlere yerleşerek müridleri ile beraber ziraat yapıp, hayvan yetiştirmişlerdir. Anadolu'nun hemen her yerinde zaviyelere rastlanmıştır. Bu zaviyeler bir süre sonra bölgede kültür, imar ve din merkezleri oluşturmuştur. Ordudan önce sınır boylarına yerleşen zaviyeler ordunun hareketini de kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiştir¹⁴⁹. Ayrıca din farkı gözetmeksizin yardımsever, müsamahacı olmaları sebebiyle birçok gayrimüslimi cezbeden şeyhler Müslümanlığı kolayca kabul ettirmişler¹⁵⁰.

İskân faaliyetleri sadece Türkleştirmeye yönelik değildir ayrıca fethedilen bölgenin kalkınması ve geliştirilmesi içinde nüfusa ihtiyaç duyulmuştur. İstanbul'un fethinden sonra 160 kadar köy nüfusunu kaybetmiş durumdaydı, köylerdeki üretim şehrin beslenmesi için önemli olup yeniden nüfusun arttırılması gerekiyordu¹⁵¹. Fatih Sultan Mehmed, "*Her kim kendi arzusu ile gelip keferenin boş ve sahipsiz ev ve arazisine sahip olursa tuttuğu evi ve kendi mülküdür Bunun üzerine zengin ve yoksul her taraftan dökülüp geldiler. Evler ve saraylar tuttular*¹⁵²" bu şekilde yerleşimi teşvik ettiği gibi aynı şekilde Paflagonya (Kastamonu) çevresindeki Amastra şehirlerine bir takım memurlar göndererek bölge halkını ve Osmanlı idaresinde bulunan Ermeniler ve diğer unsurlar arasından ilim, fen, servet, sanat sahibi olanları, tüccarları İstanbul'a yerleştirmiştir¹⁵³. Yine Sırp, Bulgar ve Macar memleketlerinden insanları İstanbul civarına yerleştirerek yeni köylerin kurulmasını sağlamış, bu şekilde hem boş topraklar işlenmiş hem de tarıma açılıp ürün verir duruma getirilerek, şehirde artacak olan nüfusun iaşeleri karşılanmıştır. Ayrıca bu sayede merkezden uzak ve ıssız yerlerin asayişi de temin edilmiştir¹⁵⁴. Devlet, bazı grupları

¹⁴⁹ Barkan, a.g.m., s.140.

¹⁵⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S.12, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s.267.

¹⁵¹ Halil İnalıcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul*, Türkiye Ekonomik ve Tarihsel Toplum Vakfı, s.32.

¹⁵² *Fatih'in Tarihi "Tarih-i Ebul Feth" Tursun Bey*, (Haz. Ahmet Tezbaşar), Kervan Kitapçılık, s.58.

¹⁵³ Kritovulos, *İstanbul'un Fethi*, (Çev. Karolidi, Haz. Muzaffer Gökman), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011, s.157.

¹⁵⁴ Ferda (Olbak) Mazak, "Fatih Dönemi İstanbul'unda Yeni Yerleşim Mahalleleri, Nüfus Yapısı ve İskan Siyaseti (1451-1481)" *İstanbul'un Fethi Fatih ve Dönemi Sempozyumu II*, (İstanbul 28/29 Mayıs 2006), Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s.220.

çiftçi olarak yerleştirirken, bazılarını çeşitli kamu hizmetlerini yerine getirmekle sorumlu tutmuştur¹⁵⁵.

Fetihlerin yapıldığı dönemde Osmanlı'nın iskân metotlarıyla nüfusu zorunlu göç ettirmeleri ve devlete yeni katılan topraklarda yerleştirmelerinin amacı sadece hâkimiyet tesis etme işi değildi. Bunun yanında egemenliğini kalıcı kılmak, bu yerlerin nüfusunu eski nüfusla kaynaştırmak, nüfusu dengede tutmak, konar-göçer nüfusun yerleşik ahali üzerindeki baskısını kırmak gibi gayeleri de vardı¹⁵⁶.

XVII. yüzyılda iskân politikası olarak ortaya çıkan "*Harap ve sahipsiz yerlere oymakların yerleştirilerek yeniden ziraate açılması*" şeklinde bir siyaset izlenilmiştir. Bu sebeptendir ki devlet, konar-göçerleri ıssız ve harap yerlere iskân etmeye çalışmıştır. Bir yandan da sınırların gerilemeye başlamasıyla içe doğru göç eden nüfusu da yerleştirmek durumunda kalmıştır¹⁵⁷.

Osmanlı Devleti fetihlerle ele geçirdiği topraklara nüfus yerleşimini devam ettirmiştir. Ancak fetihlerin durması hatta toprakların kaybedilmeye başlamasıyla dışa dönük olan göç ve ardından yapılan iskân artık yön değiştirerek, içe dönük bir göç ve iskân meselesi haline almıştır. XIX. yüzyılda yaşanan toprak kayıpları ile Anadolu'ya gelen muhacirlerin iskânı bir sorun teşkil etmiştir. 1831 yılına kadar Anadolu'ya gelen bu muhacirlerle ilgilenen kurum Şehramaneti idi, ancak 1860'lı yıllardan itibaren "*Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi*" bu sorumluluğu üstlenmiştir¹⁵⁸.

Osmanlı Devleti'nin iskân etme gerekçelerine genel olarak bakacak olursak; belli bölgelerin Türkleşmesi ve İslamlaşmasını sağlamak, kendi aralarında veya yerleşik ahali ile anlaşamayan cemaat ve aşiret sorununu çözmek, ayaklanma ortamını oluşturan sebepleri ortadan kaldırmak, bataklık, ormanlık gibi atıl alanları tarıma açmak, harap ve hali yerleri imar etmek, yeni yerleşim yerlerini mamur

¹⁵⁵ Ali Rıza Gökbunar, "Osmanlı Devletinde Yörüklerin Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçirilmesinde Uygulanan Vergi Politikaları ve Sosyal Sonuçları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S.2, Manisa 2003, s.61.

¹⁵⁶ Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskan*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006, s.29-30.

¹⁵⁷ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, s. 28.

¹⁵⁸ Adnan Eskikurt, "Kırım ve Rumeli'de Yerleşik Türk Nüfusun Anadolu'ya Göçmesi ve İskân Siyaseti Kapsamında Yapılan Bazı Düzenlemeler (XIX. Yüzyıl)", *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2010, s.79.

etmek, suç işleyenleri cezalandırmak, ülkenin farklı yerlerinde insanların, kervanların, madenler vs. emniyetini sağlamak amacıyla iskân yapılmıştır¹⁵⁹.

3.2. SÜRGÜN YÖNTEMİ

Osmanlı Devleti'nin uyguladığı iskân metotlarından biri de sürgün yoluyla yerleştirmedir. Devlet, memleket içinden, fethettiği bölgelere bir kısım ahaliyi getirterek, kasaba ve köylere yerleştirmek üzere dağıtmıştır. O zamana kadar Türk iskânına uğramamış bölgeleri sürgün yoluyla şenlendirerek yeni iskân alanlarının açılmasını sağlamış ve böylece köyler, kasabalar ve şehirler kurulmuştur¹⁶⁰. Osmanlı'da sürgün yöntemiyle yerleştirme, büyük Türk devletlerinden hatta Bizans'tan alınan, çok eski tarihi olan bir yöntemdir. İskân ve idareciliğin tedbirlerini de yine bu devletlerden elde ettiği tecrübe ve deneyimlerine dayandırmış olan Osmanlı, geçen zaman içinde bu yöntemi geliştirmiştir¹⁶¹.

Sürgün methoduyla gerçekleştirilen yerleştirmelerle fethedilen toprakların emniyeti de sağlanmıştır. Devletin sürgüne tabi tuttuğu kesim arasında özellikle başıboş göçebeler, bir köyde, kasabada sorun çıkarmış kimseler ya da devlete karşı isyan edebilecek durumda olan ahali sürgüne tabi tutulanlar arasında yer almıştır¹⁶². Söz gelimi I. Murad döneminde, Anadolu'da Saruhan vilayetindeki bir kısım göçebeler eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları için Siroz taraflarına sürülmüştür¹⁶³. Devlet bu sistemi bilhassa yeni fethedilen alanlarda uygulamıştır. İhtiyaç durumunda ayrıcalıkları olmayan beylerin veya mülk ve vakıf sahiplerinin idaresinde bulunan ahaliye asker, erzak, para, kereste, işçi vs. sorumluluklar yükleyebildiği gibi aynı şekilde gerektiğinde bir bölgeye iskân için her köy ve kasabada büyüklüğüne göre, on haneden bir veya iki hane olmak üzere sürgün emri de verilmiştir¹⁶⁴. Ancak bazı köy ve kasaba halkı sultandan aldıkları ferman ile bu uygulamadan muaf tutulabiliyordu¹⁶⁵.

¹⁵⁹ Nedim İpek vd., *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013, s.4-9.

¹⁶⁰ M. Hüdayi Şentürk, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân Siyâseti ve Neticeleri", *Bellekten*, TTK Basımevi, C.LVII, S.218, Ankara 1993, s.91.

¹⁶¹ Ömer Lüftü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, (Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın, İstanbul 2000, s.533.

¹⁶² İnalçık, *Osmanlılar, Fütihat*, s.82.

¹⁶³ Kayhan Atik, *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âli Osman*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.97.

¹⁶⁴ Barkan, "Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)", s.531.

¹⁶⁵ Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.I, S.5, Sonbahar 2008, s. 17.

Sürgün işlemi şu şekilde tatbik edilmekteydi; devlet, bir bölgede ihtiyaç durumunda sürgüne tabi tutulacak bölgenin kadılarına "*Sürgün Hükümleri*" göndererek belirtilen şartlara uygun olan aileleri sürgün ederdi. Bunun için merkezden memurlar tayin edilir ve seçilen aileler sürgün edilecek mahallere nakledilirdi. Sürgünün uygulandığı bölgeden kaç kişinin uygulamaya tabi tutulacağı hane sayısı ile orantılıdır. Göç ettirilerek sürgün yerine ulaşan gruplar, yüksek rütbeli memurlar tarafından teslim alınır ve defterlere kaydedilirdi. Bundan sonraki aşamada yeni kişi sayısına göre düzenlenen defterler ile bölgenin durumu yeniden tespit edilirdi. Bu sürgünler esir sürgünlerinden ayrı bir durum arz ettiği için, uygulamaya tabi tutulanlar saygın göçmen muamelesi görürlerdi¹⁶⁶.

Bu yöntem sayesinde konar-göçerlerin ekseriyeti yerleşik hayata geçirilerek tarımla uğraşan ahali arasına, dâhil edilmişlerdir¹⁶⁷.

3.3. DERBENDLERİN BİR İSKÂN METODU OLARAK KULLANIMI

Derbendler, Osmanlı Devleti'nin kullandığı iskân yöntemlerinden birini oluşturmaktadır. Osmanlı'da askeri ve ticari yolların güvenliğinin temini için köprücü, su yolcu ve derbendçi gibi geri hizmet sınıfları bulunmaktaydı. Bu görevlerin yerine getirilmesi için Osmanlı Devleti'nde binlerce köy derbendçilik, su yolculuk ve köprücülük gibi hizmetlerle sorumlu tutulmuştur. XVI ve XVII. yüzyıllardaki sosyal sıkıntılar sonucu çiftçi halkın çoğunluğunu oluşturan köy toplumu etrafa dağılmıştır. Bu hadise derbend hizmetiyle sorumlu köylerin boşalmasına da sebep olmuştur. İşte bozulan derbend ve geçitlerin yeniden tesisi için bu kez derbend ve geçit hizmetiyle görevlendirilenler, başıboş reayadan konar-göçer gruplar ve topraklarını kaybetmiş köylüler olmuştur. Bu düzen altında, konar-göçer başıboş kimseler, derbendçi olarak görevlendirilip derbendlerde iskân edilmişlerdir. Zamanla derbend yerlerinde köylerin kurulmasıyla yeni bir iskân metodu meydana gelmiştir¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Barkan, "Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)", s.533-534.

¹⁶⁷ Emine Erdoğan, "Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler", 38. ICANAS, (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Bildiriler 10-15 Eylül 2007), C.I, Ankara 2011, s. 345.

¹⁶⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1987, s.31.

Bu yöntem ile iç iskân sorununu çözmek için başıboş, yurdu olmayan gruplar da kullanılarak boş araziler tarıma uygun hale getirilmiştir. Yol istikameti boyunca derbendler bir güvenlik hattı olarak kurulmuştur. Ayrıca başka bölgelerden getirilip toprağa bağlanarak derbendçi yapılan insanlar, muaf derbendçilerden daha iyi bir şekilde bu vazifeyi yerine getirmişlerdir¹⁶⁹. Başka bir açıdan bakıldığında aslında bu yöntemle reyanın bağlı olduğu toprağı terk etmesi de engellenmiştir¹⁷⁰. Derbendçiler, bölgede emniyetin sağlanması için bir çeşit kır jandarması gibi hareket eder, sorumlu olduğu bölgedeki yolların tamir ve bakımında çalışır ve ıssız yerlerde iskân yerleri meydana getirirlerdi¹⁷¹.

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'na bağlı kazalarda da derbendçilik yapan kimselerin olduğu ve bazı köylerin emniyetinin derbend ve derbendçilerin sayesinde sağlandığı anlaşılmaktadır. 1530 tarihli bir kayıta Eskişehir Kazası Kalburcu köyü uzak ve تنها bir yerde olduğu için söz konusu köy ahalisi, "*hıfz-ı kemâl-i emânet*" ile yani köyün güvenliğini sağlamak için derbendçi olarak tayin edilmişlerdir. Bunun karşılığında ahali avarız-ı divâni ve tekâlif-i örfiden de muaf tutulmuşlardır¹⁷². Belki de söz konusu köyden göçlerin yaşanmasını engellemek veya köyün harap bir hale düşmesinin önüne geçmek için ahali derbendçi olarak kaydedilerek vergilerden muaf tutulmuştur.

Sultanönü sancağında olup civar sancaklara derbendçi olarak tayin edilenler de bulunmaktadır. 1530 tarihli kayıtlarda sancağına bağlı Seyidgazi Kazası'nın Elekhacı köyünden 8 kişinin, Karahisar Sancağı'nda derbendçilik yaptıkları anlaşılmaktadır¹⁷³. Muhtemelen Karahisar Sancağı'nda, geçiş güzergâhı üzerinde önemli bir mevkinin emniyetini sağlamak için derbendçi tayin edilmişlerdir.

Sultanönü sancağı ile alakalı XVIII. yüzyıl avarız kayıtlarında da derbendçi olarak kaydedilen ahali bulunmaktadır. İnönü kazasına bağlı Yukarı Söğüd köyünün ahalisi sorumlu oldukları vergileri vermekle birlikte, 1712 yılındaki kayıtlardan da anlaşıldığı üzere çevre köylerin ahalisini içlerine katmadan derbendçi olarak

¹⁶⁹ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990, s.101.

¹⁷⁰ Gülfettin Çelik, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, C.IV, S.6, 1999, s.70.

¹⁷¹ İsmet Miroğlu, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Münir Aktepe'ye Armağan)*, S.15, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s.243.

¹⁷² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.228.

¹⁷³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

kaydedilmişlerdir¹⁷⁴. Yine aynı şekilde Aşağı Söğüdücük ahalisi de derbendçi olarak yazılmıştır¹⁷⁵. Karacaşehir Kazası'nda ise Alpagud, Taşlı, Soğukpınar(?) ve Karıpazarı(?) köyü ahalisi derbendçi olarak kaydedilmişlerken, 1747 yılında derbendçi vasıfları kaldırılmıştır¹⁷⁶. Bu dönemde Seyidgazi Kazası'ndaki derbend köylerine baktığımızda ise 1740 yılında Aşağı Söğüd köyü ahalisi sorumlu oldukları vergileri vermekle birlikte derbendçi olarak Sancar köyüne kaydedilmişlerdir¹⁷⁷.

3.4. KALE VE ÇEVRESİNDE İSKÂN

Sözlükte "*kökünden koparmak, kazımak*" anlamındaki kal' kökünden türeyen kala "*tırmanılması zor, çıkılamayan bir dağdan kopan büyük kaya parçası veya dağ gibi büyük bulut*" manasına gelmekte, dağ başlarına inşa edilen muhkem yapı anlamındaki kal'a (kale) kelimesinin de bundan geldiği belirtilmektedir¹⁷⁸.

Osmanlı kalelerinin kuleleri büyük çapta olup birlikleri içinde bulundurma kapasitesine sahiptir, hatta hareket etmelerine uygun bir mekâna sahip olarak aslında küçük birer kışladır. Birliklerin bir kısmı kalelerde dahi konaklamaktaydı. Kaleler hiçbir zaman büyük boyutları olan binalar değildi. Bu yapıları, yöneticinin evi dışında, idari ve askeri etkinlikler için ayrılmış, belirli sayıda bina ve deposu olan mahalleler veya duvarla çevrilmiş alanlar olarak algılayabiliriz¹⁷⁹. Sadece askeri amaçla inşa edilen kalelerden başka içinde yerleşim alanlarının olduğu yapılar da bulunmaktadır. Bir şehir veya bir kasabayı, hatta bütün bir eyaleti korumak üzere bu yerin etrafını çeviren kuleli tahkimat duvarları da vardır. Bu yapılara sur denilmektedir. Ancak Türkçede açık ve kesin bir ayrım olmadığından şehir surlarına da kale denilmektedir¹⁸⁰.

Kaleler stratejik olması ve bulunduğu bölgenin emniyetini sağlamanın yanı sıra, yerleşim yerlerinin kurulmasında da etkili unsurlardan biri olmuştur. Nitekim Osmanlı'da camiler ve çarşıların çevresinde halka halka yerleşim yerlerinin kurulup neticede bir şehrin oluşması gibi kalelerin çevresinde de şehirleşmenin örneklerine

¹⁷⁴ BOA, KK.d nr. 2567, s.70.

¹⁷⁵ BOA, KK.d nr. 2567, s.70.

¹⁷⁶ BOA, KK.d nr. 2567, s.92.

¹⁷⁷ BOA, KK.d nr. 2567, s.122-123.

¹⁷⁸ Semavi Eyice, "Kale", *DİA*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 234.

¹⁷⁹ Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2.Baskı, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.186.

¹⁸⁰ Eyice, a.g.m., s.234.

rastlanmıştır¹⁸¹. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde güçlü olmayan ve hasar almış kaleleri tamir ederek muhafaza etmiş ve kendi yapılarını da ekleyerek, yerleşme yerlerini kısa zamanda "*Türk Şehirleri*" haline getirmişlerdir¹⁸². Şehirlerimizin tarihi gelişim çizgileri göz önünde tutularak eski dokular dikkatli bir şekilde incelendiğinde, şehirlerdeki ticaret alanının el verdiğince kaleye yakın bir yerde kurulmaya çalışıldığının güçlü işaretleri tespit edilmiştir. Osmanlı'da çarşıların kaleye yakın bir yerde kurulmasının nedeni, çarşıdaki ticaret mallarının kale sayesinde kolaylıkla güvenceye alınması bir yana, şehir halkının güvenle bakabileceği bir çekirdek bölümün yakınında, şehirlinin hareket alanını oluşturmak gibi bir amaç da taşımıştır¹⁸³.

Osmanlı bir kaleyi fethettikten sonra güvenliğin sağlanması için kalenin eski sakinlerini kale dışındaki uygun yerlere nakletmiştir. Boşalan yerlere kalenin güvenliği için askeri görevliler (komutan=kütüval, dizdar ve yardımcıları, meslek erbabı ve askerler) belirli gelirler karşılığında kaleye iskân edilerek, kendilerine temlik edilen evlerde oturmuşlardır. Kaledeki evler, bir süre sonra harap olabiliyordu ancak mescit, cami veya türbe gibi yapılar genellikle ayakta kalmıştır. Camiler kale iskânı açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir. Kale görevlilerin gelirleri ise çevrede bulunan yakın köylerden alınan vergilerden sağlanmıştır¹⁸⁴.

Osmanlı kaleleri genellikle bulunduğu bölge ile aynı isme sahip olmuş ve yönetim merkezleri haline gelecek kadar da stratejik açıdan önem taşımıştır¹⁸⁵. Osmanlı'nın ilk fethettiği yerlerden biri olan Karacahisar Kalesi'nin çevresi de bir merkez haline gelmiştir. Karacahisar'ın fethinden sonra Türkler kale dışındaki yerleşim yerlerine "*Karacaşehir*" adını vermişlerdir¹⁸⁶. Karacahisar halkı muhtemelen Fatih Sultan Mehmed döneminde, tepe eteğindeki Karacaşehir'e iskân olunmuştur. Ahali Karacahisar'dan nakledildikten sonra kalede bulunan cami ise

¹⁸¹ Afyon kalesinin çevresindeki şehirleşme bu hususa örnek verilebilir.

¹⁸² Mehmet Karagöz, "Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşeri Münasebetler (XV-XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C.IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.106.

¹⁸³ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirlerinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul 1985, s. 26.

¹⁸⁴ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi(XI- XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.63-65.

¹⁸⁵ Cerasi, a.g.e., s.184.

¹⁸⁶ Doğru, *Sultanönü Sancağı*, s.60.

harap olmuştur¹⁸⁷. Kale terk edilip harap olurken, kale eteğindeki Karacaşehir XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarından anlaşıldığı üzere Sultanönü sancağının önemli bir merkezi olmuştur¹⁸⁸. Söz konusu kale Eskişehir'e 7 km uzaklıkta ve İznik üzerinden İstanbul'a giden ana yolların kesiştiği bir nokta üzerindeydi. Stratejik konumu da son derece önemli olan çıkılması güç bir yer idi¹⁸⁹.

Sultanönü Sancağı'nda 1530 tarihli "*Mustahfızan-ı Kal'ayı İnönü*" kaydı ile İnönü kazasında da bir kalenin olduğuna dair kayıt bulunmaktadır¹⁹⁰. Bunun haricinde sancakta bulunan yerleşim adlarından hareketle kalelerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Eskişehir Kazası'nda İnhisar¹⁹¹, Ağaçhisar¹⁹², Çukurhisar¹⁹³, Hisarcık¹⁹⁴ köyleri, İnönü Kazası'nda Balçıkhisar¹⁹⁵, Çukurhisar¹⁹⁶ köyleri, Bilecik Kazası'nda ise Balçıkhisar¹⁹⁷ köyü bulunmaktadır. Söz konusu hisar adlı köylerde kalelerin bulunduğu veya kale kalıntılarının bulunması ve sonradan kalıntılar üstüne yerleşim yapılması dolayısıyla bu isimleri alması muhtemeldir. Ayrıca Bilecik Kazası'nda da Hisar¹⁹⁸ adlı bir mahalle bulunmaktadır. Bu ismin yukarıda açıklandığı üzere verildiği düşünülmekte olup mahallenin de kale çevresinde meydana geldiği ifade edilebilir.

3.5. TIMARA KAYITLI NÜFUSUN YERİNİ TERKETMESİ SEBEBİYLE ESKİ YERLERİNE İSKÂNİ

Tımar, devletin miri araziden muayyen bir kısmının yıllık gelirinin veya bir kısmını, belli hizmetler karşılığında savaşta yararlık göstermiş kumandanlara ve devletin yüksek kademelerinde bulunan memurlarına tevcih etmesine denir. Tevcih edilen bu arazi kişinin (tımarlı sipahi) mülkü değildir¹⁹⁹.

¹⁸⁷ Halil İncalcık, "Karacahisar/Karacaşehir Üzerinde Bir Belge", *VIII. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Bildiriler(18-28 Haziran 1998 Bursa)*, (Edt. Nurcan Abacı), Lulu Press, Morrisville 2006, s.11.

¹⁸⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.47b.

¹⁸⁹ İncalcık, "Osman Beg", s.500.

¹⁹⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.145.

¹⁹¹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.8b.

¹⁹² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.19b.

¹⁹³ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.31b.

¹⁹⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.43b.

¹⁹⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.86b.

¹⁹⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.88b.

¹⁹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.111b.

¹⁹⁸ TKGM, TADB, TTD, nr:145, s.107b.

¹⁹⁹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s.64.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Balkanlarda ilerlemesi için gerekli olan teşkilatı ve itici gücü tımar sistemi ile birlikte sipahi ordusu sağlamıştır. Fethedilen topraklar üzerinde tımar sistemi uygulanmış ve bu yolla her türlü gelir kaynağı ile birlikte halk da kontrol altına alınmıştır. Karşılıklı olarak yapılan nüfus kaydirmaları ve yeni fethedilen bölgelere Müslüman nüfusun iskânı da, yine tımar sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Tımar sistemine dâhil olan arazi ve bunun üzerinde yaşayan reaya, kanunen tımar sahibine aittir. Ancak bu aidiyet sahiyeti değil, bir takım hak ve yetkileri ihtiva etmektedir²⁰⁰.

Tımar sisteminde vergi vermekle sorumlu tutulan reaya üzerinde yaşadığı yere ve mesleğine bağlı olmak zorundaydı. Eğer toprağını bırakıp göç eden reaya olursa bu sipahinin beratında önceden belirtilen vergi miktarında eksiklik meydana getiriyordu. Bu sebeple sipahi, sorumlu olduğu reyanın toprağı, terk etmesini engellemeye çalışırdı²⁰¹. Aksi takdirde reaya toprağını ekmez ve öşür resmi alınmaz ise sipahi çiftbozan vergisi alırdı. Tımar sahibi, toprağı ekmeyen, terk eden, göç eden çiftçiyi on yıl (daha sonraları on beş yıl) içinde geri getirme yetkisine sahiptir. Bu şart verimliliği sağlamak ve tımar sahibinin gelirini emniyete almak için konulmuştur²⁰².

Yine sipahilerin birbirlerinin arazisi üzerindeki reayayı kandırıp kendi tımarlarına almaları yasaktı. Bir sipahinin tımarına yabancı bir raiyyetin geldiği tespit edildiği anda, raiyyetin sahibine haber göndererek kaçak köylüyü aldırması sağlanırdı. Aksi takdirde tımarını kaybedebilirdi²⁰³.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Sultanönü Sancağı'nda da ifade edildiği üzere asayiş sorunları, taşra idarecilerinin tutumları veya vergilerin yüksek olması gibi nedenlerle bağlı olduğu toprağı terk eden ahali bulunmaktadır. Bunun neticesinde boş haneler meydana geliyor ve vergiler toplanamıyordu. Bu şekilde göç edenleri tekrardan eski yerlerine döndürmeleri için merkezden taşra idarecilerine hükümler gönderilerek göç eden ahalinin tekrar eski yerlerine iskân edilmesi isteniyordu. Örnek vermek gerekirse Seyidgazi kazasının Karaviran köyünden başka bir yere göç

²⁰⁰ Fatman Acun, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.901

²⁰¹ Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, C.XII/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s.307.

²⁰² Halil İnalcık, "Tımar", *DİA*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.170.

²⁰³ Barkan, "Tımar", s.307.

eden 3 kişi tekrar söz konusu köye iskân edilmiştir²⁰⁴. Burada sadece bir örnek vermekle yetinilmiş ancak harap yerleri şenlendirme konusunda daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

²⁰⁴ BOA, KK.d., nr: 2567, s.127.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA KONAR-GÖÇERLER VE YERADLARI İLE İLİŞKİSİ

1. KONAR-GÖÇERLERLE ALAKALI BAZI KAVRAMLAR

Anadolu'ya, Orta Asya'dan göçler sonucu gelen Türklerin bir kısmı yerleşik yaşama geçerken, diğer bir kısmı tam olarak yerleşik yaşama geçmediğinden yaylak-kışlak arasında göç etmişlerdir. Bu sebeple Osmanlı topraklarında sürekli hareket halinde olan bir nüfus bulunmaktadır. Özellikle XIII. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu bölgesinde konar-göçer Türk topluluklarının yoğun bir şekilde bulunduğunu söyleyebiliriz. Eskişehir ve civarında da bulunan bu göçebe grupların tespitinden evvel konuyla alakalı bir takım kavramları açıklayalım.

Konar-göçer tabiri Osmanlı arşiv belgelerinde de yer almakta olup, aşiretlere bu ad onların göçebelere farklı olarak kışlaklarında bir çeşit küçük çapta yaptıkları tarım nedeniyle verilmiştir²⁰⁵.

Yörük, kelimesinin isim olarak "yürümek" fiilinden geldiği belirtilmektedir²⁰⁶. Sözlükteki anlamına bakacak olursak, bir yerde durmayıp yürüyen halk, göçebe, bedevi, haymenişin (çadır) aşireti olarak ifade edilmiş olup, koyunlarının çok olduğu şeklinde izah edilmiştir²⁰⁷. Yörük, Anadolu halk dilinde, cesur, savaşçı, iyi yürüyen, eli ayağı hızlı gibi manaları da karşılamaktadır²⁰⁸.

Türkmen kelimesinin tam olarak neyi karşıladığı ile alakalı birçok söylem vardır²⁰⁹. Ancak genel anlamda araştırmacılar, Kızılırmak'ın doğu ve güneyinde

²⁰⁵ Yusuf Halaçoğlu, *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Basımevi Ankara 1995, s.110.

²⁰⁶ Selahaddin Çetintürk, "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1, Ankara 1943,s.107.

²⁰⁷ Şemseddin Sami, a.g.e., s.1560.

²⁰⁸ Vahid Çabuk, "Yörükler", *İA*, C.XIII., Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s.430.

²⁰⁹ Oğuzların arasında X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yayılmaya başlamasıyla, XI. yüzyılda birçoğunun dini haline geldi. Bunun sonucunda Oğuzlara XI. yüzyılda Türkmen adı verilmiştir ki, bu ad aşağı yukarı iki asır sonra her yerde Oğuz adının yerini almıştır (Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s.X.); Oğuzların İslâmiyeti kabulünden sonra Türkmen adını almaları ve Anadolu'ya gelişlerinden diğer göçebe Türk unsurları ile birlikte hareket ettiklerini göz önünde tutan bazı araştırmacılar "Yörük" kelimesi ile "Türkmen" kelimesini aynı mânada

kalan bölgeleri ile Suriye ve Irak'ta yaşayan aşiretlere "*Türkmen*", Kızılırmak'ın batısındaki hatta Rumeli'de bulunan cemaatler için ise "*Yörük*" tabirini kullanmıştır²¹⁰.

Aşiret ve cemaat kelimeleri, birçok belge ve defterde, aynı anlamda kullanılmaktadır. Aşiret kelimesi Arapçada kabile teşkilat ve cemaat anlamına gelmektedir. Türkçede ise yarı göçebe hayatı yaşayan oymak veya boy anlamında kullanılmaktadır. Günümüzde, Anadolu'da yaşayan birçok göçebe cemaatlere aşiret denildiği gibi, göçebelikten kurtulup belli bir yere yerleşerek bir arada köyler kurmuş olan boylara veya oymaklara da aşiret adı verilmektedir²¹¹. Cemaat ise sözlükte, bir yere toplanmış insanlar, güruh, takım ve bölük anlamlarına gelmektedir. Ayrıca bir imama uyanlara veya mezhebe tabi olanlara da cemaat denilmiştir²¹².

2. KONAR-GÖÇERLERİN HUKUKİ DURUMU VE İDARESİ

Türkmenler ve yörükler yaylak-kışlak arasında hareket ettiklerinden ve sabit bir yerde ikamet etmediklerinden dolayı göçebe olarak nitelemek doğru olmayabilir. Yaşam biçimlerine bakıldığında bu husus daha iyi anlaşılacaktır. Yaylakta hayvan otlatıp, hayvancılıkla meşgul olurlar; kışlaklarda ise basit şekilde ziraat yapmaktadırlar. Bu hayat tarzını yaşayanlar, resmi kayıtlarda konar-göçer olarak güzel bir şekilde ifade edilmiştir²¹³. Konar-göçerler bir mahalde yerleşik hayatın tamamlayıcısı biçiminde hayvancılıkla uğraşan ve ürünlerinin çoğunu yerleşik halklara satan ekonomik faaliyet biçimi ve yaşam tarzı olarak belirtilmiştir. Bu şekilde hayatlarını idame ettirmeleri özellikle kışlaklarda küçük yerleşim yerleri kurmaları sebebiyle yerleşik düzene daha yakın olmuşlardır²¹⁴.

Osmanlıların "*İl*" ve "*Ulus*" denen konfederasyonlarından en büyük iki tanesi çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu Boz-Ulus ve içerisinde diğer unsurların da bulunduğu Kara-Ulus'tur²¹⁵. İl veya ulus olarak tasnif edilen konar-göçerler, sırasıyla

kullanıldığına işaret etmişlerdir (Çabuk, a.g.m., s.430); Kafesoğlu ise Türkmen kelimesini siyasi bir isim olarak kabul etmektedir (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s.142).

²¹⁰ Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI, No:1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, s.511.

²¹¹ Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s.22-23.

²¹² Şemseddin Sami, a.g.e., s.480.

²¹³ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.13.

²¹⁴ Tufan Gündüz, "Konar Göçer", *DİA*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s.161.

²¹⁵ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s.29.

boy (kabile), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile), olmak üzere bölümlere ayrılmıştır. Her boyun başında idari işleri yürüten bir idareci bulunurdu. Aşiretlerde XVII. yüzyılda bu vazifeyi aşiret beyi olarak "*mir-i aşiret*"ler üstlenmiştir. Bu beyler cesareti, zenginliği ve dürüstlüğü ile bilinen kimseler olup seçim vasıtasıyla görev başına gelmişlerdir. Seçilen kişiyi devlet onayladıktan sonra, bir beylik beratı gönderilirdi. Devlet, bu kişileri görevini suistimal ettiği zaman veya görevini kötüye kullandığı zaman azledebilirdi²¹⁶. İrsi olmayan oluşumlarda boyu meydana getiren grupların başında bulunan kethüda ve ihtiyarlar, boy beyi olarak kabul ettikleri kişi hakkında görüşlerini belirttikten sonra, hükümet onayına sunulurdu²¹⁷. Bu şekilde beyler seçilmiştir.

Konar-göçerlerin sosyal ve idari yapılarını ifade eden en yaygın birim cemaattir. Birbirleriyle akraba olan birbirlerini tanıyan unsurların oluşturduğu bu grup 10 ila 80 bazen daha fazla haneden meydana gelmiştir. Cemaatleri idare eden kimseye kethüda adı verilmiştir. İdari anlamda cemaatler genellikle tek kethüda ile yönetilmiştir. Ancak kalabalık, nüfusu fazla olan cemaatleri parçalara ayırmadan birden fazla kethüdanın da temsil ettiği ifade edilmektedir²¹⁸. Belgelerde de aşiret veya cemaat tabirleri aynı kandan gelen insan topluluğunu belirtmek için kullanılmıştır²¹⁹. Cemaatin idari sorumluluğunu üstlenen kethüdaların görev başına gelmesi aşiretin önde gelenlerinin teklifi, boy beyinin ya da voyvodanın kethüda olacak kişiyi devlete bildirmesi ve hükümetten gelen berat-ı şerif ile olurdu. Kethüdaların esas vazifeleri ise; sorumlu olduğu cemaatten vergileri toplamak, düzeni sağlamak ve tahririn yapılacağı zaman görevlilere yardımcı olmaktır²²⁰.

Konar-göçerler, yaylak ve kışlak arasında sürekli hareket halinde olduklarından başıboş olarak algılanabilir. Ancak konar-göçerlerde yerleşik ahali gibi devletin kayıtlı tebaası durumundadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak göçebeler ya bağımsız bir idari ünite içinde ya da buldukları mahaldeki sancak, kaza ve nahiye gibi idari ünitelere bağlı olmuşlardır²²¹. İl veya Ulus olarak

²¹⁶ Halaçoğlu, *Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*, s.XVII-XVIII.

²¹⁷ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.14.

²¹⁸ İlhan Şahin, "Göçebeler", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.137.

²¹⁹ Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Bilge Yayınları, Ankara 1997, s.47.

²²⁰ A. Latif Armağan, "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.145.

²²¹ Şahin, "Göçebeler", s.134.

adlandırılan Boz-Ulus, Yeni İl Türkmenleri, Atçekenler, Danişmentliler gibi büyük oluşumlar ise kaza statüsünde olup, nüfusları dahi pek çok Anadolu şehrinden fazla olmuştur²²². Bazı aşiret liderlerine yerleştikleri bölgeleri şenlendirmeleri için tımar verilmiştir²²³. Konar-göçer halk ise, üzerinde ikamet ettikleri topraklara göre tımar, zeamet ve has reayası olarak bulunmaktadır. Genel olarak yörükler tımar ve has, Türkmenler ise has reayasıdır²²⁴. Bu konar-göçer teşekküller has veya bir sancağın mukataaya verilmek biçimiyle idare edildiklerinde başlarında voyvoda bulunurdu²²⁵.

Osmanlı, aşiretleri vergilendirerek hem devlete bağlı kalmalarını sağlıyor hem de yönetiyordu. Aşiretler bir takım vergileri vererek devletin koruma ve himayesini sağlayarak varlığını devam ettiriyordu. İşte bu vergilendirme işinin başlıca aracısı "*Türkmen Voyvodası*" ya da "*Türkmen Ağası*" denen görevlilerdir. Söz konusu görevli aşiretlerin hiyerarşik idari yapısında kethüda ve boy beyinden sonra en yetkili kişi durumunda olup aşiretlerin yönetim ve denetiminde etkili bir görevliydi²²⁶. Türkmen Voyvodaları sancak beyinin adamları arasından veyahut da aşiret beylerinin belirlenmesinde olduğu gibi aşirete mensup ahalinin rızası alınarak göreve getirilirdi. Bunların yeni ağaları önermek, aşiretlerden ağaları aracılığıyla gelen vergileri toplamak, çeşitli konulardaki fermanları duyurup, aşiretler arasındaki sorunları çözüme kavuşturma gibi sorumlulukları vardı²²⁷.

Konar-göçerlerin aralarında çıkan davalar kadılar tarafından çözülmüştür. Ancak kaza statüsündeki konar-göçer ulusların kadılığına tayin edilen kişi, görevini aşiretler arasında dolaşarak yerine getirmiştir. Bu sebeptendir ki kadılar, yazları görevli olduğu aşiretlerin yaylalarında; kışı ise kışlak bölgesine yakın şehir merkezlerinde geçirmiştir²²⁸. Konar-göçerler, sürekli hareket halinde olduklarından dolayı belli bir yurtları olmadığından sancak beylerine bağlı olmayıp divanın

²²² Gündüz, "Konar Göçer", s.162.

²²³ Erdoğan, a.g.b., s. 345-346.

²²⁴ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.16.

²²⁵ Gökbnar, a.g.m., s.60.

²²⁶ Onur Usta, "Celaliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *Kebikeç*, S.33, 2012, s.50.

²²⁷ Abdullah Saydam, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası Konar-Göçerler", *SDÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Aralık 2009, s.21.

²²⁸ Gündüz, *Bozulus Türkmenleri*, s.108.

beratıyla başlarına memur edilen Çeribaşlarına bağlıdırlar. Kazai olarak kadıllara bağlı durumda olsalar da cezalar bu Çeribaşları tarafından infaz edilmiştir²²⁹.

Ziraatla meşgul olan ahalinin etrafında toplandıkları "tumar" dışında gibi görünen göçebe toplulukları hukuki statüye kavuşturmak için düzenlemeler yapılmıştır. Bu sadece hukuki statü sorunu değil aynı zamanda bu toplulukların üretime sokulması ve devlet gelirleri için yeni bir kaynak düşüncesi olarak da görülebilir. Konar-göçer taife sürekli hareket halindedir ancak bir süre için bir yerde ziraat yapmaları durumunda "hariç raiyet" olarak ifade edilmişlerdir²³⁰. Vergilendirme hususunda konar-göçer ahali raiyyet resmini, hangi yere kayıtlıysa oranın sipahisine vermiştir. Söz gelimi; bir yörük işlediği, üzerinde ziraat yaptığı toprak için sipahiye öşür ve salarlıkla birlikte on iki akçe boyunduruk resmi verirdi. Sancak beyinin ve tumar sahibinin yerinde kendi baltaları ile yer açarlarsa tam çifte on iki akçe, yarım çifte altı akçe çift resmi verirlerdi. Ancak reaya yerlerinde ziraat ederlerse çift ve öşür vergisini reaya gibi verirlerdi. Bunların dışında iki koyuna bir akçe ağnam vergisi, büyükten yirmi, ortadan on beş ve küçük sürüden on akçe otlak resmi alınır, her ağıldan ise ikişer akçe ağıl vergisi alınır²³¹.

Zaman zaman konar-göçerlerin kontrol ve idaresinin mümkün olmadığı durumlar da meydana gelmiştir. Bu unsurlar devlet tarafından kendilerine ayrılan yaylak ve kışlak yerlerine gidip gelirlerken, büyük nüfus grupları olarak harekete geçtiklerinden, güzergâhları üzerindeki ahaliyi büyük zararlar vermiştir. Önceden taahhüt senetleri vermelerine rağmen ekili toprağı ezmek, ürünleri ve hayvanları çalmak, evleri hasara uğratmak, insanları kaçırmak, yaralamak öldürmek gibi hadiseler meydana gelmiştir²³². Bu şekilde büyük zararlar verme hususunda kalabalık olmalarının, obalardan müteşekkil oymak teşkilâtına güçlü bir şekilde bağlı olmalarının getirdiği üstünlük de rol oynamaktadır²³³. Konar-göçerlerin yerleşik ahaliye verdikleri zararlar ve onları zor durumda bırakmaları adeta eşkiyaların verdiği zararlar nispetinde olmuştur²³⁴. Bu durum karşısında yerleşik ahali, zarar

²²⁹ Çetintürk, a.g.m., s.114.

²³⁰ Oktay Özel, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.43, Ağustos 1986, s.160.

²³¹ Ahmet Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.VII.

²³² Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.39-40.

²³³ Eskikurt, a.g.m., s.77.

²³⁴ Halime Doğru, "XVI. Yüzyılın Sonunda Eskişehir'de Eşkiyalık Olayları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, s.88-89.

veren konar-göçer unsurları hükümete şikâyet ettikleri gibi bazı durumlarda ise konar-göçerlerin daha uygun iskân mahallerine yerleştirilmelerini istemiş hatta bu hususta yerleşim yerleri dahi göstermişlerdir²³⁵. Osmanlı ekonomik sisteminde bir konar-göçer hanesinin yerleşik hayata geçmesi ise "*yörüklikten feragat etme*" veyahut da "*Türkmenlikten çıkma*" olarak ifade edilmiştir²³⁶. Ayrıca bürokratik sınırlamalardan, deftere kaydolmaktan ve vergilendirilmekten hoşlanmayan göçerler sadece ahali ile değil bölgedeki yetkili makamlarla da mücadele içine girmişlerdir²³⁷.

3. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ YERLEŞİM ADLARININ CEMAATLER İLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ

3.1. YER ADLARININ ÖNEMİ

Tarihe yardımcı bilimlerden birisi olan özel isimlerle alakadar olan bilim dalına "*Onomastik*" adı verilmektedir. Bu bilimin kişi adlarını konu alan koluna "*antroponimi*" (antroponymie), yer adlarını konu alan koluna ise "*toponimi*" (toponymie) adı verilmektedir. Yer adlarını tespit etmede yararlanılan kaynaklar ise XVI. ve XVII. yüzyılın başları için Mufassal Tahrir Defterleri Türk Onomastiği için en önemli kaynaklardan biridir²³⁸.

Yer adları, bir milletin yerleşme tarihi açısından en önemli verilerden biridir. Bir bölgeyi kendisine vatan yapan uluslar, çoğu zaman, kopup geldikleri ana yurtlarından adlar getirip, yeni yerleştikleri bölgelerdeki benzer yerlere bu isimleri koymuşlardır. Bunun yanında renk, yön, kişi, boy, soy, oymak, cemaat, bitki, hayvan vb. adları da yaşadıkları yerlere isim olarak vermişlerdir²³⁹. Böylece bir bakıma eski yurt yeni topraklar üzerine naklolarak, vatan tutulan bu topraklar üzerinde göç eden grupların yaşaması kolaylaşmıştır²⁴⁰. Aslında insanlar önceden yaşadıkları coğrafyada sürdürdükleri gelenekleri, yeni yerleştikleri alanlarda da sürdüreceğinin ilk göstergelerinden biri bölgeye verilen isimler olmuştur.

²³⁵ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, s. 63.

²³⁶ Gündüz, "Konar Göçer", s.162.

²³⁷ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s.80.

²³⁸ Yılmaz Kurt, "Adana Sancağında Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XV, S.26, Ankara 1991, s. 169,170.

²³⁹ Tuncer Gülensoy, *Türkçe Yeradları Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s.IX.

²⁴⁰ Enver Çakar, "Haleb Sancağında Türkçe Yer Adları", *OTAM*, S.11, Ankara 2000, s.85.

Anadolu'da bulunan yer adlarının büyük çoğunluğunu Türklerin verdikleri isimler teşkil etmektedir. Türkler, Anadolu ve çevresini yeni bir yurt haline getirirken, adlarını da vermişlerdir²⁴¹. Yer adlarından hareketle Türklerin, Malazgirt zaferinden önce hatta M.Ö.2000'li yıllarda Anadolu'ya geldiklerinin izlerini yer adlarına dayanarak belirten araştırmacılar vardır. Anadolu'nun Türkleşme sürecini aydınlatmada yararlanılacak en önemli veri yer adlarıdır. Bu isimlerden Anadolu'nun nüfus yapısı hakkında fikir yürütülebilir. Tespit edilen yer adlarının %64'ünün Türkçe, %3'ü Arapça veya Farsça kökenlidir. Arapça ve Farsça olan yer isimlerinin de ancak Türkler tarafından verilmiş olabileceği düşünülürse, Anadolu'daki yerleşim birimlerinin %67'sinin Türkler tarafından kurulmuş olduğu söylenebilir²⁴². Ayrıca bir yer adının Türkçede bir anlamı varsa, o yerleşme büyük bir ihtimalle Türkler tarafından kurulmuştur²⁴³.

Bilindiği üzere Türk kavmi Oğuz, Uygur, Karluk, Kalaç, Kıpçak, Ağaçeri, Kazak, Kırgız, Tatar gibi şubelere ayrılmaktadır. Anadolu'nun iskânında dolayısıyla Türkleşmesinde esas rolü Oğuzlar oynadığından ona dair isimler daha çok görülmektedir. Öte yandan diğer zümrelerin isimlerine de az da olsa rastlanmıştır. Boyların zaman içinde bölünmesi sonucu aşiret ve oymaklar meydana gelmiştir²⁴⁴. Bu unsurların isimleri de şüphesiz yer adlarına büyük bir oranda yansımıştır.

Anadolu'daki yer adları incelendiğinde sadece boy, aşiret ve cemaat adları kullanılmadığı görülmektedir. Aynı zamanda "*Ahmetağa, Mehmetalan, Karaahmet*" gibi kişi adları, yine yerleşilen alandaki doğa şartlarına göre "*Bel, Derekuyu, Dereyayla, Pınarbaşı*" vb., "*Söğütlü, Çamlıca, Karaçam, Tavşanlı, Akdoğan, Turnagöl*", vb. gibi bitki ve hayvan adları, ve "*Ayrancı, Sirkeci, Koyuncu*" vb. gibi meslek ismi taşıyan köyler olmak üzere kaba bir tasnif yapılabilir²⁴⁵.

Anadolu'daki köy isimlerinde dikkati çeken bir başka husus "*kara, ak/ağ, kızıl, gök, saru*" gibi renklerle nitelenen köylerdir. Ayrıca bunların tonları olan "*karaca, ağca, kızılca, gökce, saruca*" isimli yerleşim alanlarına da

²⁴¹ Tuncer Baykara, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s.71.

²⁴² Ahmet Karadoğan, "Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Farklı Bir Bakış", *Türkler*, C.VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.284-285.

²⁴³ Osman Gümüştü, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.360.

²⁴⁴ Mehmet Eröz, *Ege Bölgesinde Yer (Köy ve Şehir) Adları, Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, s.178.

²⁴⁵ Hasan Eren, "Yer Adlarımızın Dili", *TDAY- Belleten 1965*, 2.Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1989, s.161.

rastlanmaktadır ²⁴⁶ . Eski Türkler'de yön belirlemek içinde kullanılan renkler bulunmaktadır. Doğu yönünü yeşil-gök (mavi), batıyı ak (beyaz), güneyi kırmızı (al-kırmızı), kuzeyi (kara), merkezi ise sarı renkle belirtilirdi ²⁴⁷ . Tahrir kayıtları incelendiğinde Anadolu'da renklerle belirtilen yerleşim yerlerinin de azımsanmayacak oranda olduğunu söyleyebiliriz.

Anadolu'ya Türklerin göç etmesi sonrası yerleştikleri alanlara verdikleri isimleri genel hatlarıyla yukarıda izah edilen şekilde kategorize edilebilir. Anadolu'daki yer adlarının büyük bir ekseriyetinin Türkler tarafından verildiği ve dolayısıyla Türkler tarafından kurulan yerleşim birimlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ YER ADLARININ TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Sultanönü Sancağı'ndaki yer adlarını tespit etmek için yararlandığımız kaynaklar XVI. yüzyılda tutulan tahrir defterleridir. Bu kaynaklardan biri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde görev yapmış olan bir ekip tarafından hazırlanan 1530 tarihli 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu defteridir. Bunun yanında 1572 tarihli olup Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 145 numara ile kayıtlı Sultanönü Sancağı mufassal tımar defteri ve 1575 tarihli 541 numara ile kayıtlı Sultanönü Sancağı mufassal evkaf tahrir defterleri olmak üzere üç tahrir defterindeki kayıtlar incelenmiştir. Yer isimleri incelenirken 1530'da kayıtlı olan yer isimlerinden, 1572 tarihli kayıtlarda da geçen aynı yer isimleri tespit edilip, bir defa kullanılmış ve tablo halinde verilmiştir. Bu kayıtlardan yola çıkarak Sultanönü Sancağı'nda bulunan yer isimleri ile cemaat adlarının karşılaştırılması esas alınarak cemaatler ve yer adları ilişkisi değerlendirilmiştir²⁴⁸.

²⁴⁶ Çakar, a.g.m., s.87.

²⁴⁷ Reşat Genç, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997, s.3; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984,s.378.

²⁴⁸ Sultanönü Sancağı ile ilgili tahrir defterlerinde geçen yer isimleri ile Cevdet Türkay'ın "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*" adlı eserinde ki cemaat isimleri ile karşılaştırılmıştır. Bazı durumlar da Yusuf Halaçoğlu'nun "*Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar*" adlı eserine de başvurulmuştur. Tamamen yer isimleri ile eşleşen cemaat isimleri veya "*Karkıncık köyü = Kargın cemaati*" gibi birbirine yakın olan isimler esas alınmıştır.

Tablo 1. XVI. Yüzyılda Bilecik Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler

Bilecik Kazası'nda oymak, aşiret ve cemaat isimleri ile aynı olan köy ve mezra isimleri					
Ahmedek	Ayvacak	Bahadır	Balçık	Balçikhisar	Bayraklu
Beytimur	Beylerce	Boğacık	Boyaluca	Büyük Küre	Cüllahlar
Çadırlu	Çakırpınarı	Çukurvıran	Dede	Dere	Eğriceöz
Elmacık	Erkek-su	Göçeri	Gökcelü	Gökpınar	Göksu
Gülceler	Güneyviran	Güneyviranı	Karaoğlan	Karasu	Karusöğüd
Kebürler	Kıragıllu	Kırgıllu.	Kireçlik	Koçu	Kurd
Kutlubey	Küçükküre	Küplü.	Lefke	Marmara	Melikalanı
Orta küplü	Papaslık	Pelidözü	Salar	Salözü	Sarmaşık
Sorkun	Yakuplar	Yenice			
Mezralar					
Akbaşlu	Akçaalan	Avdancık	Akseki	Ayvacı	Bahadır
Baluk	Bektaş	Çadırlu	Çavuş	Çayır	Çukurvıran
Döğerek	Güneyviran	İğdecik	İlyas	Karaali..	Karaoğlanbük
Karapınar	Kargaçukuru	Kösterelik	Koyuncukalanı	Kurd	Lülü
Müşgoğlu	Pelidözü	Sinanbayır	Sorguncuk	Yayla	

Tablo 2. XVI. Yüzyılda Eskişehir Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler

Eskişehir Kazası'nda oymak, aşiret ve cemaat isimleri ile aynı olan köy ve mezra isimleri					
Ahur	Akçain	Akçakaya	Akçaşehir	Akdoğan- Kurucası	Akin nam diğer Bey
Aklu	Akpınar	Alpagud	Alp-Oğuz	Aşağısöğüd	Avdan

Avdancık	Bağluca	Bayındır	Bayrak	Bayramlı	Boğancık
Boyunca	Bozanlı	Bulduk	Büğdüz	Büyükılıca	Büyükkırağı
Çal	Çanakçı	Çavluca	Çavluca-i diğer	Çavlum	Çayır
Çorum	Çöp	Çubuk	Çubukviran	Çukurhisar	Çukurca(sur ca)
Danişmendlü	Darıöyüğü	Derecik	Devecik	Dil	Doğancılar
Dokuz-oğuz	Döğerek	Duba	Durabey	Eğriceöz	Eşekli
Evlücek	Eymür	Göçözü	Gökce	Gökdere	Gökce kızık
Gökce öyük	Gökce öz	Gökce viran	Gömüç	Göynük viran	Gündüzler
Güney	Hacılar	Halkahavlu	Hasanbeğ	Ilıca	Ilıcaviran
İbrahim	İkiyağma	İnkaraca	İncik	İshaklar	Kalburcu
Kandamış	Karaağaç	Karacakaya	Karacaöyük	Karacaviran	Karadeğın
Karkın	Karalar	Karaöyük	Karasakal	Kavak	Kayacıkağıl
Kayağlı	Kayaşık	Kayı	Keskün	Kımk	Kırcalı
Kırka	Kızılcabayın dır	Kızılcaın	Kızılcaviran	Kızıldere	Kızılöyük
Kızılöz	Kireç	Koyun	Kozan	Kozca	Köpek
Körpe	Kulaksız	Kutlualı	Kutlucaviran	Küçükılıca	Küçükkırağı
Küçük kızıldere	Küpecikler	Küplü	Kürtviranı	Laçın	Ma'cun
Mansur	Musalar	Musaözü	Oğuzköyü	Oğuzöyüğü	Ortaklar
Öğürmek	Öyük	Rumbeyler	Saklı	Sancarviranı	Saray
Saraycık	Sarıalan	Sarıfakih	Sarıkavak	Sarıöküz	Sarıömer

Sarısungur	Sekiviran	Senirce	Sevil	Sevinç	Sofcu
Söğüdece	Söğüdcük	Sünlüce	Sürmeli	Şuayb	Tacu'ddinler
Takmak	Tarikeci	Taşlı	Tatarcık	Temircüler	Türkmenbudak
Türkmenöyüğü	Uca	Umur	Virancık	Yahşiviran	Yenice
Yoğuncuk	Yukarısöğüt	Yunak	Yusufşeyh	Zeytun	
Mezralar					
Akınıcideresi	Ayvalu	Balçıkhisar	Balıkçalil	Balıklağı	Bayraklıviranı
Bostan	Bozanlu	Çobanlar	Çukurhisar	Darıviran	Derecik
Doğanlar	Du-Arab	Eğriceöz	Firuz	Gögez	Hacı
Hacılarıyörüğü	Hoca	İbrahim	İlaldı	İnebeyi	Karaağaç kolu
Karadere	Karacaali	Kargı	Kayabey	Kayırhan	Kızılcabayındır
Kızık	Korukviran	Kozlucivan	Kozviran	Kurdlu	Musaayık
Musalarçayı	Öyük	Sarıöküz	Sarısungur	Şamlu	Şems
Tatar	Tatarmusa	Uzunahmed	İnanlıca		

Tablo 3. XVI. Yüzyılda İnönü Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler

İnönü Kazası'nda oymak, aşiret ve cemaat isimleri ile aynı olan köy ve mezra isimleri					
Aca(Uca)	Akcalu	Akpınar	Avdan	Balçıkhisar	Büyük Yüreğir
Celal	Çayır	Çepni	Çoban	Çukurhisar	Dedebey
Döğer Söğüdcüğü	Duman	Dumanlı	Eğrigöz	Göçözü	Gökce
Hasunsöğüdcüğü	Hasunlar	Hocabey	İsaviranı	İshak	Karaağaç

Karasu	Karaca	Karkıncık	Küçükyüreğir	Oklubalı	Orta
Ortaca	Ortacılar	Rasul	Sığır-çukur	Todurga	Torbacık
Zeynel					
Mezralar					
Akpınar	Aydos	Bayramhacı	Beylü	Büyükmeşhed	Çukur
Fahrüddin	Gökdere	İshak	Kayı	Kapanardıç	Kozan
Musa	Sarularönü	Şuayb	Tatar	Yüklü	

Tablo 4. XVI. Yüzyılda Seyidgazi Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler

Seyidgazi Kazası'nda oymak, aşiret ve cemaat isimleri ile aynı olan köy ve mezra isimleri					
Arabviranı	Elekhacı	Çukurağıl	Karkın	Kızılkuyu	Kozluviran
Mü'min	Sancar	Virancık	Yollu		
Mezralar					
Hocaöyüğü	Obrucuk				

Tablo 5. XVI. Yüzyılda Günyüzü Kazasında Cemaat İsimleri İle Aynı Olan Köyler

Günyüzü Kazası'nda oymak, aşiret ve cemaat isimleri ile aynı olan köy ve mezra isimleri					
Ağar	Ağcabeyenzağı	Aliçiftlik	Ahurözü	Akçağöl	Bedürölce
Çal	Çukurviran	Değınözü	Delüler	Doğan	Göklük
Halilce	Ömer	Karacakaya	Karaibrahim	Karapınar	Karasu
Kızılpınar	Kuyucak	Ortaç	Otak	Pelidözü	Sazak

Şeyhler	Üçbaşlı	Yalınlı			
Mezralar					
Akcalar	Avdan	Balıkçihalil	Baluk	Doğan(?)	Döğerek
Hacı	Hoca	Lülü	Karacakaya- Yahşiler	Malkoç	Ümid

XVI. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü Sancağı'na bağlı Bilecik Kazası'nda 57 köyden 39 'u, 20 mezradan 12'si; Eskişehir Kazası'nda 214 köyden 137'si, 41 mezradan 26 sı; İnönü Kazası'nda 48 köyden 33'ü, 18 mezradan 12'si; Seyidgazi Kazası'nda 12 köyden 9'u, 3 mezradan 2'si; Günyüzü Kazasında 36 köyden 27 si, 22 mezradan 10'u cemaat adı taşıdığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın ilk yarısında sancakta bulunan 367 köyden 245'i, 104 mezradan 62'si cemaat isimleri ile ilişkilendirilebilir. Bu durumda bakıldığında sancağa bağlı kazalarda bulunan köylerin büyük bir ekseriyeti cemaat isimleri ile eşleşme sağlamaktadır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Eskişehir Kazası'nda 230 köyden 136'sı, 69 mezradan 38'si; Bilecik Kazası'nda 58 köyden 41 'i, 46 mezradan 29'u; İnönü Kazası'nda 50 köyden 33'i, 24 mezradan 14 'ü; Seyidgazi Kazası'nda 13 köyden 9' u, 4 mezradan 2'si; Günyüzü Kazası'nda 28 köyden 18'i, 11 mezradan 6'sı cemaat adı taşımaktadır. Sancağın geneline baktığımızda 379 köyden 237'si, 154 mezradan 89'u cemaat adı taşımaktadır. Bu cemaat isimlerinden hareketle bağlı oldukları muhtemel boylara Halaçoğlu'nun eserinden yararlanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre ağırlıklı olarak *Yıva*, *Avşar*, *Bayındır*, *Salur*, *Eymür* boylarına mensup cemaatlerin bulunduğu tahmin edilmektedir.

XVI. yüzyıl tahrirlerinden elde edilen yerleşim adları, Sultanönü'nün Türkleşmesi ve İslamlaşması açısından bize fikir vermektedir. Kayıtlar her ne kadar XVI. yüzyıla ait olsa da şüphesiz sancaktaki yerleşim adları daha erken bir dönemde verilmiştir. Muhtemelen Anadolu'ya XIII. yüzyılda Moğol baskılarıyla göç eden veya daha öncesinde gerçekleşen göçlerle batı uçlarına gelen cemaatlerin verdikleri isimlerdir. Bu dönemde yaşanan göçler sonucu Batı Anadolu'ya ne derece Türkmen

nüfusunun yığıldığını daha önceden ele almıştık. İşte Sultanönü bölgesine de gelen bu cemaatler doğal olarak yerleştikleri yeni topraklara isimler vereceklerdir. Söz gelimi Sultanönü Sancağı'nın İnönü kazasında "*tablo 3'de*" de görüldüğü üzere "*Çepni*²⁴⁹" adında bir köy bulunmaktadır. Bu köyün bulunduğu bölgede belki daha yerleşim yeri olduğuna dair bir emare yok iken, XIII. yüzyıl göçleri döneminde ya da daha evvel, Çepni cemaati mensupları kendilerine uygun gördüğü bu bölgeye gelip, yerleşmeleri neticesinde bir köy ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da ortaya çıkan bu köye Çepni ismi verilmiştir. Cemaat ismi ile aynı adı taşıyan yerleşim yerlerinin bu şekilde kurulmuş olması muhtemeldir. Bu durumda, Anadolu'ya yapılan ilk Türk göçleri döneminde Sultanönü Sancağı'nda bulunan yerleşim birimlerinin büyük çoğunluğunun cemaatler tarafından kurulduğunu ve yine bu yerleşim birimlerine cemaatlerin kendi isimlerini verdiklerini düşünebiliriz. Bu Türk yerleşim adları, aslında Sultanönü'nün erken dönemlerden itibaren Türkleşmeye ve Müslümanlaşmaya başladığının da bir nevi göstergesidir.

Bu tespitten yola çıkarak bir genelleme yaparsak Sultanönü Sancağı'nda olduğu gibi belki de Anadolu'da bulunan köylerin büyük bir çoğunluğunun erken dönemlerden itibaren Anadolu'ya gelen Türk ve Müslüman olan cemaatlerin vasıtasıyla kurulmuş olabileceği ve yine bu kurulan yerleşim birimlerine de cemaatlerin kendi adlarını verdiklerini söyleyebiliriz.

Sancakta cemaat ismi taşımayan köylerin birçoğunun yine Türk isimli oldukları anlaşılmaktadır. Bir kısmının ise yine göçlerle gelen ahiler ve dervişlerin kurdukları zaviyelerin isimlerini²⁵⁰, diğer bir kısmının ise önceki yer adları ile ilişkili oldukları anlaşılmaktadır. Söz gelimi "*kilise*" adı taşıyan köy isimlerinin bölgede önceden bir kilise olması veya Türk yerleşimi olmadan önce yer adı için kullanılan bir isimle ilgili olması muhtemeldir. Ancak bu kilise adlarının da "*Ak-kilise*", "*Kızıl-kilise*" şeklinde Türkçeleştiğini ifade edebiliriz. Sancakta önceki adını aynen koruyan yer isimlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Bilecik Kazası'nda ki "*Aleksi*²⁵¹" köyü örnek gösterilebilir.

²⁴⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.235; TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.88a.

²⁵⁰ Zaviyeler konusunda daha detaylı ele alınmıştır.

²⁵¹ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.54b.

4. XVI. YÜZYILDA SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA BULUNAN YÖRÜK CEMAATLERİ

XVI. yüzyıl Sultanönü Sancağı tahrir defterleri sancak dâhilinde bulunan yörükler hakkında da bilgiler vermektedir. Bu defterler incelendiğinde yörük cemaatlerinin adı, bağlı oldukları yörük taifesi, ödedikleri vergiler, kayıtlı oldukları kaza ve köy isimlerinin yanı sıra bir takım nüfus verilerine de ulaşmak mümkün görülmektedir. Bir köyde kayıtlı olan yörük hane sayısından yola çıkarak defterde kayıtlı olan tahmini yörük nüfusuna ulaşmak mümkündür. Bu hesaplama birçok araştırmacı tarafından da kabul edilen ve dönemin nüfus özelliklerine göre tespit edilen hane hesabına göre yani bir hanenin beş kişiden oluşması düşüncesine dayanmaktadır²⁵². Ancak biz burada hane değil nefer sayısı olarak ele almaya çalışacağız. Nitekim tespit ettiğimiz kayıtların bazıları hane bazıları ise nefer olarak kaydedilmiştir. Karışıklığı önlemek için nefer olarak ele alınacaktır.

Sultanönü Sancağı'nda bulunan yörükleri tespit etmede, XVI. yüzyılın ilk yarısına ait yararlandığımız kaynaklardan en erken tarihlisi ve ilki 1522 tarihli Ankara Sancağı tımar tahrir defteridir²⁵³. Tımar defteri olmasına rağmen aynı zamanda Uluyörük taifesi, Ankara Haymaneleri ve Mirliya (Sancak Beyi) haslarına dâhil olan Yörükân taifelerine ait yörük cemaatleri ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan bizi ilgilendiren yani Sultanönü Sancağı'nın kaza ve köylerinde bulunan Anadolu Beylerbeyi haslarına dâhil edilen Uluyörük taifesi ve padişah haslarına dâhil edilen Ankara Haymanelerine bağlı olan cemaatlerdir. İşte Sultanönü Sancağı'nda bulunan bu cemaatlerin Ankara Sancağı'na ait bir defterde yer almasının nedeni de söz konusu taifelere bağlı cemaatlerin vergilerinin Anadolu Beylerbeyi ve padişahın gelirleri arasında yer almasından dolayıdır.

1522 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın kaza ve köylerinde bulunan ve Uluyörük²⁵⁴ taifesine bağlı olan bu cemaatlere baktığımızda, Eskişehir Kazası'nın²⁵⁵

²⁵² Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, s.12.

²⁵³ BOA, T.T, nr. 117.

²⁵⁴ BOA, T.T, nr. 117, s.447.

²⁵⁵ Kayıtlarda, cemaatlerin buldukları köylerin isimleri belli olsa da hangi kazaya bağlı olduklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sebeple bazı köylerin bulunduğu kazaların tespitinde aynı sancağa ait diğer tahrir defterlerinden yararlanılmıştır.

Karaöyük köyünde Avşar boyundan²⁵⁶ Köseler cemaati 71 nefer²⁵⁷, Kasnarmış köyünde Kayı boyundan Alihocalı cemaati 57 nefer²⁵⁸ ve Kısık köyünde Cüllahlar cemaatinden 13 nefer²⁵⁹ bulunmaktadır. Kayıtlarda Sultanönü Sancağı'na bağlı olarak gösterilen Mihaliç Kazası'nda, İsabeyle cemaatinden 48 nefer²⁶⁰ vardır. Günyüzü Kazası'nın Kabirargı köyünde Sasalar cemaatinden 47 nefer²⁶¹, Avlağu köyünde Bayındır boyundan Gencelü Avlağu cemaatinden 43 nefer²⁶², Karahalillü cemaatinden 46 nefer ve Yıva boyundan Ömerler cemaatinden 9 nefer²⁶³ bulunmaktadır. Ayrıca sancak dâhilinde bulunan Malzar köyünde Karcıklar cemaatinden 56 nefer²⁶⁴, Özden-öz (?) köyünde Yıva boyundan Küreler cemaatinden 37 nefer²⁶⁵ vardır. Kerç köyünde ise Bayındır boyundan 5 nefer yörük perakendesi²⁶⁶ bulunmaktadır.

1522 tarihinde Sultanönü Sancağı'nda bulunan diğer cemaatler yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ankara Haymanelerine bağlı olan yörük cemaatleridir. Bu haymanelerin bir kısmı Eskişehir Kazası'na kayıtlıdır. Kazaya bağlı Cemşid köyünde İğdir boyundan Samagar cemaatinden 5 nefer²⁶⁷ kayıtlı görülmektedir.

1522 tarihinde Sultanönü Sancağı'nda ifade edildiği üzere tespit edilen toplamda 437 nefer cemaat mensubu bulunmaktadır.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü Sancağı'nda kayıtlı bulunan cemaatlerin tespitinde ikinci önemli kaynağımız 1530 tarihli Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'dir²⁶⁸. Bu defterde Kütahya, Ankara, Karahisar-ı Sahib, Hamid ve Sultanönü sancaklarına ait tımar ve evkafı gösteren kayıtlar bir arada tutulmuştur. Bu yönüyle defter, diğer tahrir defterlerinden ayrılır. Ayrıca bu defterde yörük cemaatlerine ait bilgiler de bulunmaktadır. Bu anlamda Sultanönü Sancağı'nda bulunan yörükleri belirlemede bize kaynaklık etmektedir.

²⁵⁶ Belirtilen boy isimlerine Yusuf Halaçoğlu'nun, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)* C.I-VI, adlı eserinden yararlanılarak ulaşılmıştır.

²⁵⁷ BOA, T.T, nr. 117, s.478.

²⁵⁸ BOA, T.T, nr. 117, s.490.

²⁵⁹ BOA, T.T, nr. 117, s.497.

²⁶⁰ BOA, T.T, nr. 117, s.503.

²⁶¹ BOA, T.T, nr. 117, s.479.

²⁶² BOA, T.T, nr. 117, s.488.

²⁶³ BOA, T.T, nr. 117, s.489.

²⁶⁴ BOA, T.T, nr. 117, s.480.

²⁶⁵ BOA, T.T, nr. 117, s.495.

²⁶⁶ BOA, T.T, nr. 117, s.507.

²⁶⁷ BOA, T.T, nr. 117, s.693.

²⁶⁸ *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*.

Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu defteri incelendiğinde sancağa bağlı Seyidgazi Kazası'nda önemli oranda yörük cemaatlerinin olduğu görülmektedir. Bu yörük cemaatlerinden Yıva boyuna mensup, Biçerler 95 nefer²⁶⁹, Pusanlı 14 nefer²⁷⁰, Karailyaslı 17 nefer²⁷¹, Sahiblü 39 nefer²⁷², Çekirdek 17 nefer²⁷³, Cüllahlar 25 nefer²⁷⁴ Köseleler 14 nefer²⁷⁵, Balçık 25 nefer²⁷⁶ ve Eyne Hoca Yörükleri 36 nefer²⁷⁷ olarak kayıtlı durumdadır. Diğer boylara ait cemaatlere baktığımızda Bayındır boyundan Devlethan cemaati 17 nefer²⁷⁸, Varsak boyundan Otarlı (Onarlı) cemaati ise 13 nefer²⁷⁹ olarak kaydedilmişlerdir. Kazada Şahlu cemaatinden ise 13 nefer²⁸⁰ tespit edilmiştir. Seyidgazi Kazası'nda defterde geçen "*cemaat-i yörükân*" ifadesine dayanarak 160 nefer²⁸¹ muhtelif yörük gruplarının bulunduğu görülmektedir. Elde ettiğimiz verilerden hareketle, Seyidgazi Kazası'nda belirtilen yörük cemaatlerinin toplam nefer sayısı 485'dir.

Söz konusu dönemde Eskişehir Kazası, Karacaşehir Nahiyesi'ne bağlı Şehirviran köyünde ise (tir-i Karaöyük köyü), Varsak boyundan Karlueski cemaati yörükleri de 30 nefer²⁸² olmak üzere kayıtlı durumdadırlar.

XVI. yüzyılın ikinci yarısına geldiğimizde Sultanönü Sancağı'nda bulunan yörükleri tespit etmede yararlandığımız kaynaklar arasında 1571 tarihli Ankara Yörükleri Mufassal tahrir defteri bulunmaktadır²⁸³. Söz konusu defter, "Uluyörük²⁸⁴", "Karakeçilü²⁸⁵", "Haymâna²⁸⁶" ve "Aydınbeğlü²⁸⁷" olmak üzere dört yörük taifesine mensup cemaatleri ihtiva etmektedir. Bunlardan Sultanönü Sancağı'nda bulunan Uluyörük ve Aydınbeğlü taifesine bağlı olan cemaatler bizi ilgilendirmektedir. Defter incelendiğinde Uluyörük taifesine bağlı olan cemaatler

²⁶⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.238.

²⁷⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁷⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁸⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁸¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

²⁸² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.225.

²⁸³ TKGM, TADB, TTD, nr.76.

²⁸⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.2b-34a.

²⁸⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.34b-56a.

²⁸⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.56b- 161a.

²⁸⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.162b-216a.

yine Anadolu Beylerbeyi hâslarına dâhil edilmişken²⁸⁸, Aydınbeğlü taifesine bağlı cemaatler ise Rumeli Beylerbeyi hâslarına dâhil edilmiştir²⁸⁹. Sultanönü'nde bulunan cemaatlerin Ankara Sancağı'na ait bir defterde yer almasının nedeni de ilgili taifelere bağlı olan cemaatlerin vergi gelirlerinin beylerbeylik gelirleri arasında olmasından kaynaklanmaktadır.

1571 tarihinde Sultanönü Sancağı, Eskişehir Kazası köylerinde Aydınbeğlü taifesine²⁹⁰ bağlı olan cemaatler incelendiğinde, bu cemaatler bazı köylerde kalabalık oldukları gibi bazı köylerde ise perakende olarak buldukları anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki cemaatlerin çoğunluğunun defterde "*cemaat-i perakende*²⁹¹" olarak kaydedildiği görülmektedir. Ancak bu kavram bir yörük cemaatinden ziyade, bir yörük cemaatinden kopan küçük grupların bazı köylerde dağınık halde bulunmasını ifade etmektedir.

Eskişehir Kazası'nın muhtelif köylerinde Beğdili boyundan olup, Aydınbeğlü taifesine bağlı Ağzıkara cemaati²⁹² yörükleri perakende olarak bulunmaktadır. Bu köylere baktığımızda Cemşidlü (Öksüzler) köyünde 6 nefer²⁹³, Karaviran köyünde 11 nefer²⁹⁴, Karıpazarı köyünde 7 nefer²⁹⁵, Kargı köyünde 70 nefer²⁹⁶, Ali Gel köyünde 10 nefer²⁹⁷, Çelird(?) köyünde ise 22 nefer²⁹⁸ kayıtlı durumdadır.

Eskişehir'in bazı köyelerine yerleşen cemaatlerin "*canib-i şark*²⁹⁹" şeklinde kaydedilmelerinden ve isimlerinden anlaşılacağı üzere, zaman zaman doğudan göç ederek gelen yörükler de bulunmaktadır. Bu anlamda Bayındır boyuna mensup Şarkıyan cemaatinin perakendesini olarak Akçakarbarsaray köyünde 29 nefer³⁰⁰,

²⁸⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.2b.

²⁸⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.161b.

²⁹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.161b.

²⁹¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.176b,177a,177b,178b.

²⁹² TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.176b.

²⁹³ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.176b.

²⁹⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.176b.

²⁹⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.177a.

²⁹⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.177a.

²⁹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.177b.

²⁹⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.177b.

²⁹⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.178a.

³⁰⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.178a.

Ceven ve Karalar köyünde 9 nefer³⁰¹, Yağma köyünde 5 nefer³⁰², Kurdlar köyünde 7 nefer³⁰³ bulunmaktadır.

Eskişehir'in köylerinde Bayındır boyundan Sepetçi cemaati perakendesini de kayıtlıdır bu köylere baktığımızda Sepetçi köyünde 9 nefer³⁰⁴, İshaklar köyünde 8 nefer³⁰⁵, Temürgöz köyünde 15 nefer³⁰⁶, Hurumhar Dağı köyünde 8 nefer³⁰⁷, Koç Ali köyünde (Turhanlu) 23 nefer³⁰⁸, Bozan köyünde 16 nefer³⁰⁹, İsmail köyünde 5 nefer³¹⁰, Kızıl Musa köyünde 5 nefer³¹¹, Tolar köyünde 4 nefer³¹², Çolak köyünde 2 nefer³¹³, Bayağı köyünde 2 nefer³¹⁴, Gümele köyünde 3 nefer³¹⁵, Eğri göz köyünde 3 nefer³¹⁶, Kerç köyünde 1 nefer³¹⁷, Öyük köyünde 1 nefer³¹⁸, Kamış köyünde 4 nefer³¹⁹, Tatarcık köyünde 2 nefer³²⁰ kayıtlı durumdadır.

Eskişehir Kazası'nda belirtilen köylerde kayıtlı olan Aydınbeğlü taifesine bağlı yörük cemaatlerinin toplam sayısı, Ağzıkara cemaatinden 126 nefer, Şarkıyan cemaatinden 50 nefer, ve Sepetçi cemaatinden 111 nefer sakin bulunmaktadır. Ancak dikkate alınması gereken bir husus burada Eskişehir Kazası'nda bulunan yörük cemaatlerinin ve bu cemaatlere ait kişi sayısının tamamı kastedilmemektedir. Defterden yola çıkarak tespit edilen nefer sayısıdır.

Seydigazi Kazası'nda da Aydınbeğlü taifesine bağlı olarak kaydedilen cemaatler bulunmaktadır. Bu kazaya bağlı köylere de doğudan gelen yörük cemaatlerinin olduğu görülmektedir. Bunlar arasında Ekrad boyundan Kürd cemaatinin³²¹ perakendesini kaza merkezinde ve bazı köylerde bulunmaktadır.

³⁰¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.178a.

³⁰² TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.191a.

³⁰³ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.191a.

³⁰⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.178b.

³⁰⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.178b.

³⁰⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.178b-179a.

³⁰⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.179a.

³⁰⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179a

³⁰⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹² TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹³ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³¹⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.179b.

³²⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.180a.

³²¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.209a.

Bakıldığında kaza merkezinde cemaate bağlı 8 nefer³²², Sarıcaıyaslu köyünde 10 nefer bulunuyordu. Kazanın bazı köylerinde Kürt cemaati mensuplarının, " *cemaat-i perakende-i haymenâha*"³²³ ifadesinden tespit edildiği üzere çadırlarda yaşadıkları söylenebilir. Dolayısıyla konar-göçer durumda olduklarını düşünebiliriz. Bu bağlamda kazanın Baytimur köyünde 6 nefer³²⁴, Arapili köyünde 10 nefer³²⁵, Çukurağıl köyünde 2 nefer³²⁶, Gemen köyünde ise 10 nefer³²⁷ bulunmaktadır. Toplam da Kürt cemaati mensubu 46 nefer tespit edilmiştir.

Sultanönü Sancağına bağlı olarak gösterilen Mihaliç³²⁸ kazasının muhtelif köylerinde Aydınbeğlü taifesine bağlı olarak gösterilen Sepetçi cemaatinin perakendesini bulunmaktadır. Bu köylere baktığımızda Çelird köyünde 23 nefer³²⁹ Keçilü köyünde yine 23 nefer³³⁰ kayıtlı durumdadır. Yine Mihaliç Kazası'nda Kayı boyu Uluyörük taifesinden İsabeğlü cemaatine dâhil olan 48 nefer³³¹ kayıtlı durumdaydı. Kazada tespit edilen toplam da 94 nefer zikrolunan cemaatin mensubudur.

Bu dönemde Uluyörük taifesine mensup cemaatlerin Sultanönü Sancağı'nda bulunan kazaların muhtelif köylerinde buldukları görülmektedir.

Karacaşehir Kazasına bağlı Karaöyük³³² köyünde Avşar boyundan Aladağ sakini Köseler cemaatinden 53 nefer³³³, Kısıık (Kasfat) (?) köyünde³³⁴ Yıva boyundan Cüllahlar cemaatinden 4 nefer³³⁵, Kaşnarmış'da³³⁶ Barak boyundan Ali Hocalu

³²² TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.211b.

³²³ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.211b.

³²⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.211b.

³²⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.211b.

³²⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.212a.

³²⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.212a.

³²⁸ XVI. Yüzyılda Sultanönü sancağının idari teşkilatlanması daha önce de belirttiğimiz üzere genel olarak Eskişehir/Karacaşehir, Bilecik, Seydigazi, Günyüzü ve İnönü kazalarından oluşmaktadır. Ancak incelediğimiz defterde Mihaliç adlı kaza "*Kaza-i Mihaliç der livâ-i Sultânönü*" şeklinde yer yer Sultanönü sancağına dâhil edildiği gibi "*Der livâ-i bey der kaza-i Mihaliç*" ifadesiyle Bey sancağına dâhil olduğu da gösterilmiştir (TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.6a, 180a).

³²⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.180a.

³³⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.180a.

³³¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.6a.

³³² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.49b.

³³³ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.2b.

³³⁴ Kasfat köyünün Karacaşehir kazası köylerinin peşi sıra gelmesi dolayısıyla Karacaşehir kazasına bağlı bir köy olması muhtemeldir.

³³⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.2b.

³³⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.28b.

cemaatine mensup 134 nefer³³⁷ bulunmaktadır. Kazada toplam 191 nefer cemaat mensubu olduğu tespit edilmiştir.

Günyüzü kazasının Avlağı³³⁸ köyünde Bayındır boyundan Gencelü Avlağı Cemaati 24 nefer³³⁹, Avlağı özü köyünde Bayındır boyundan Karahalillü Avlağı özü cemaati 42 nefer³⁴⁰, Avlağı köyünde Yıva boyundan Ömerlü cemaatinden 13 nefer³⁴¹, Kabirargı³⁴² köyünde Aladağ sakini Sasalar cemaati 82 nefer³⁴³ bulunmaktadır. Malzar³⁴⁴ köyünde Bayındır boyundan Karcıklar cemaati mensubu 40 nefer³⁴⁵ kayıtlı bulunmaktadır. Kazada tespit edilen toplam cemaat mensubu sayısı 201 neferdir.

Sultanönü Sancağı dâhilinde olup köyleri belirtilmeyen Uluyörük taifesinden İsabeğlü cemaati grubuna dâhil olan Gelenseda cemaati 89 nefer³⁴⁶, Kızık boyundan Bozatlı cemaati 63 nefer³⁴⁷, Yıva boyundan Kızılöz cemaati 18 nefer³⁴⁸ olmak üzere toplamda 170 nefer kayıtlı durumdadırlar.

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla alakalı bir diğer kaynağımız 1572 tarihli Sultanönü Sancağı mufassal tımar tahrir defteridir³⁴⁹. Bu defterde Sultanönü Sancağı'nın kazaları ve köylerinde bulunan Akkoyunlu ve Karakoyunlu Yörüklerine bağlı olan yörük cemaatleri ne dair kayıtlar bulunmaktadır.

Sancağın merkezi olan Karacaşehir Kazası dâhilinde Akkoyunlu Yörüklerinden Sepetçiyan cemaati mensubu 131 neferin³⁵⁰ bulunduğu anlaşılmaktadır.

Sancak içerisinde Karakoyunlu Yörüklerine bağlı olan cemaatlerin Seyidgazi kazasında yoğun oldukları görülmektedir. Kaza dâhilinde Yıva boyuna bağlı olarak

³³⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.3a.

³³⁸ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.65b; TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.7a.

³³⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.7a.

³⁴⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.7a-7b.

³⁴¹ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.7b.

³⁴² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.143b.

³⁴³ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.8b.

³⁴⁴ Malzar köyünün Günyüzü kazası köylerinin peşi sıra gelmesi dolayısıyla Günyüzü kazasına bağlı bir köy olması muhtemeldir.

³⁴⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.10a-10b.

³⁴⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.3b-4a.

³⁴⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.4a-4b.

³⁴⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.4b.

³⁴⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145.

³⁵⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.41a, 41b.

gösterilen bu cemaatler Onarlı 52 nefer³⁵¹, Şahinlü 43 nefer³⁵², Sasalar 129 nefer³⁵³, Güçbeğlü 55 nefer³⁵⁴, Balçık 48 nefer³⁵⁵, Çekirdek 54 nefer³⁵⁶, Karailyaslu 53 nefer³⁵⁷, Biçerlü 56 nefer³⁵⁸, Cüllahlar 38 nefer³⁵⁹, Karakoyunlu 259 nefer³⁶⁰, Mağara 48 nefer³⁶¹, Kızılöz, 29 nefer³⁶², Akviran 78 nefer³⁶³, Köselü 13 nefer³⁶⁴, Ömerler 11 nefer³⁶⁵, Gözeler 12 nefer³⁶⁶, Eyne hocalu 57 nefer³⁶⁷ olmak üzere kayıtlı bulunmaktadır. Bunun dışında yine aynı kazada 14 nefer de yine Karakoyunlu Yörüklerine bağlı olarak dağınmık bir şekilde olan söz konusu yörük cemaati³⁶⁸ mensubu bulunmaktadır. Belirtilen yörük cemaatlerinden toplamda 1049 nefer tespit edilmiştir.

XVI. yüzyılın sonlarında Dergâh-ı Ali kâtiplerinden Bostan oğlu Ali tarafından tutulduğu anlaşılan 1591 tarihli Karaman Vilâyeti Esbkeşan tahrir defteri Esbkeşan cemaatleriyle alakalı bilgi vermektedir³⁶⁹. Bu defterde Sultanönü Sancağı'nda bulunan Esbkeşan cemaatlerine dair bilgiler de yer almaktadır. Kayıtlardan Sultanönü Sancağı'nın bazı kaza ve köylerinde Esbkeşan cemaatine mensup olanların perakende olarak buldukları anlaşılmaktadır. Buna göre; Günyüzü Kazası'nın Topluca(?) köyünde 4 nefer³⁷⁰, Alayundlu boyuna mensup Seyidgazi nefsinde 2 nefer³⁷¹, Eskişehir Kazası Öküzlü köyünde³⁷² ise 19 nefer kayıtlı Esbkeşan bulunmaktadır. Yine 1680 yılında ise Alayundlu boyuna mensup

³⁵¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.130a.

³⁵² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.130b.

³⁵³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.130b-131a.

³⁵⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.131a-131b.

³⁵⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.131b.

³⁵⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.131b.

³⁵⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.132a.

³⁵⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.132a.

³⁵⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.132b.

³⁶⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.132b,133a,133b.

³⁶¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.133b.

³⁶² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.133b-134a.

³⁶³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134a.

³⁶⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134a.

³⁶⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134b.

³⁶⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134b.

³⁶⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134b-135a.

³⁶⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.134b.

³⁶⁹ BOA, T.T, nr.636.

³⁷⁰ BOA, T.T, nr.636, s.52a.

³⁷¹ BOA, T.T, nr.636, s.55a.

³⁷² BOA, T.T, nr.636, s.55b.

olarak Esbkeşan cemaati yörüklerinin Eskişehir Kazası'nda 14 nefer³⁷³ olarak tespit edilmiştir.

Değerlendirme

İncelenen defterler esas alınarak XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nın kaza ve köylerinde, Uluyörük, Ankara Haymaneleri, Aydınbeğlü yörük taifelerinden ve Akkoyunlu, Karakoyunlu yörüklerinden farklı boylara mensup cemaatlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca az oranda Esbkeşan yörükleri de tespit edilmiştir.

XVI. yüzyılda incelediğimiz tahrir kayıtları dikkate alındığında Eskişehir Kazası ve köylerinde Uluyörük³⁷⁴, Aydınbeğlü³⁷⁵ ve Ankara Haymanelerine³⁷⁶ bağlı olan cemaatlerin oldukları anlaşılmaktadır. Bunlardan Uluyörük taifesine bağlı olan cemaatlerin hem yüzyılın ilk yarısında, hem de ikinci yarısında Anadolu beylerbeyi haslarına dâhil olarak kazada kayıtlı durumda oldukları anlaşılmıştır³⁷⁷. Yüzyılın ilk yarısına ait tahrir kayıtlarında azda olsa Ankara Haymanelerine bağlı olarak belirtilen yörük cemaatlerine de rastlanılmıştır³⁷⁸. Yüzyılın ikinci yarısına ait kayıtlara baktığımızda kazada, Aydınbeğlü taifesine³⁷⁹ ve Akkoyunlu Yörüklerine³⁸⁰ bağlı olan cemaatlerin de olduğu görülmektedir.

Seyidgazi Kazasında ise daha çok Karakoyunlu Yörüklerine bağlı olan cemaatlerin olduğu tespit edilmiştir. Karakoyunlu Yörüklerine bağlı olan Onarlu, Şahinlü, Balçık, Çekirdek, Karailyaslu, Biçerler, Cüllahlar, Köseler ve Eyne Hoca cemaatlerinin hem XVI. yüzyılın ilk yarısında hem de ikinci yarısında aynı kazada kayıtlı oldukları görülmektedir³⁸¹. Karakoyunlu Yörüklerinden olan bazı cemaatlerin ise 1530 tahririnde olmadığı ancak 1572 tahririnde oldukları görülmektedir. Bu hususa örnek olarak "*Mağara Cemaati*"³⁸² verilebilir. Bu durumda taifeye bağlı bazı cemaatlerin 1530 ile 1572 tarihleri arasındaki bir tarihte bölgeye geldikleri düşünülebilir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Seyidgazi'de az oranda da olsa

³⁷³ BOA. MAD.d, nr. 5512, s.21.

³⁷⁴ BOA, T.T, nr.117, s.477; TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.2b.

³⁷⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.161b.

³⁷⁶ BOA, T.T, nr. 117, s.693.

³⁷⁷ BOA, T.T, nr. 117, s.447; TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.2b.

³⁷⁸ BOA, T.T, nr. 117, s.693, 513.

³⁷⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.161b, 176b-180a.

³⁸⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.41a, 41b.

³⁸¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237-238; TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.130a-135a.

³⁸² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.133b.

Aydınbeğlü taifesine bağlı olan Kürd cemaati³⁸³ mensuplarının da olduğu tespit edilmiştir.

Günyüzü Kazasında, incelediğimiz tahrir kayıtlarından yola çıkarak daha çok Uluyörük taifesine bağlı olan cemaatlerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu taifeye bağlı olan cemaatler Anadolu Beylerbeyi haslarına dâhil olarak hem yüzyılın ilk yarısında hem de ikinci yarısında Günyüzü kazasında bulunmaktadır³⁸⁴.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru tutulan Karaman Vilâyeti Esbkeşan tahrir defterine göre Sultanönü Sancağına bağlı Eskişehir, Seyidgazi ve Günyüzü kazalarında az miktarda Esbkeşan yörüklerine mensup kimselerin de kayıtlı oldukları anlaşılmıştır³⁸⁵.

İncelediğimiz tahrir kayıtlarından XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağına bağlı olan İnönü ve Bilecik kazalarıyla ilgili olarak, yörük cemaat kayıtlarına ulaşamamıştır. Bu husus söz konusu kazalarda yörük cemaatlerinin olmadığı şeklinde anlaşılmalıdır. Belki de kazalardaki yörük cemaatlerinin ödediği vergilerin kime veya nereye verildiği ile alakalı bir durum olabilir.

Yörük cemaatlerinin ödedikleri vergilere bakıldığında genel olarak yükümlü oldukları resm-i bennak, resmi mücerred, resm-i arus, adet-i ağnam, bad-ı heva³⁸⁶ gibi vergileri vermektedirler. Ödedikleri vergilerden anlaşıldığı üzere hayvancılık yaptıklarını tahmin edebiliriz. Ele aldığımız tahrir kayıtlarına bakıldığında da genel olarak yörük cemaatlerinin zirai işlerle uğraştıklarına dair bir vergi ödediklerine pek rastlanılmamıştır.

Değnilmesi gereken bir başka husus, Ağzıkara³⁸⁷, Sepetçi³⁸⁸, Kürd³⁸⁹ gibi bazı yörük cemaatlerine mensup olanların *perâkende* olarak yani dağınık bir şekilde farklı farklı köylere kayıtlı durumda olduklarıyla ilgilidir. Bu durumu aslında Osmanlı Devleti'nin takip ettiği iskân politikası ile ilişkilendirebiliriz. Nitekim yörük cemaatleri kalabalık olarak bir bölgede bulduklarında etrafa zarar verme, isyan etme gibi teşebbüsleri olabiliyordu. Osmanlı Devleti, bunun önüne geçebilmek için

³⁸³ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.209a- 212a.

³⁸⁴ BOA, T.T, nr. 117, 479-489; TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.7a-10b.

³⁸⁵ BOA, T.T, nr.636, s.52a-55b.

³⁸⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.41b,134b,135a.

³⁸⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.176b-177a.

³⁸⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.178b-179b.

³⁸⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.76, s.211b-212a.

cemaatleri parça parça köylere iskân etmiştir. İşte Sultanönü Sancağında da bu şekilde bulunan cemaatlerin "*perâkende usulü*" ile iskân edildiklerini düşünebiliriz. Ancak cemaatlerin kendiliğinden de farklı köylere dağılmış olabileceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Sultanönü Sancağındaki kazaların köylerinde boy ve cemaat adlarıyla ilişkili olarak birçok köyün olduğunu ve bu köylerin Anadolu'ya göçler veya fetihler döneminde bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşması açısından ne derecede önemli olduğunu belirtmiştik. Yine incelediğimiz tahrir defterlerinden hareketle XVI. yüzyılda da bölgeye gelen yörük cemaatleri yoluyla köylerin kurulduğunu tahmin edebiliriz. Söz gelimi Eskişehir Kazası'nda, XVI. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili incelediğimiz tahrir kayıtlarından Sepetçi adında bir köye veya cemaat ismine ulaşamamıştır. Ancak 1571 tarihinde Sepetçi Cemaati olarak kaydedilen yörüklerin bir kısmı yine cemaat adı ile aynı adı taşıyan Sepetçi köyünde 9 nefer³⁹⁰ olarak kayıtlıdır. Anlaşıldığı üzere hem köy hem de cemaat aynı ismi taşımaktadır. Bu durumda cemaatin XVI. yüzyılda bölgeye gelip bir köy kurduğunu düşünebiliriz.

Sepetçi cemaatin örneğinde olduğu gibi Sultanönü Sancağı'na bağlı kazalarda cemaat adı ile aynı adı taşıyan bazı köylerin 1530 tarihinde mevcut olmayıp, 1572 tarihinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda XVI. yüzyılda cemaatler yoluyla köylerin kurulduğunu tahmin edebiliriz. Bu anlamda Bilecik Kazası'nda Balçıkhisar, Bayraklı, Dede, Eğriceöz, Gökcelü, Gülceler, Kireçlik, Koçu, Ortaküplü, Yakuplar; Eskişehir kazasında Akpınar, Alpagud, Bayrak, Boğancık, Çavlum, Çayır, Çorum, Çöp, Dil, Durabey, Gökce, Karadeğın, Kızılcaın, Kozca, Musalar, Saklı, Sarıfakih, Sevil, Sünlüce, Sürmeli, Şuayb, Taşlı; İnönü Kazası'nda Aca (uca), Akcalu, Çoban; Seyidgazi Kazası'nda Kızılkuyu; Günyüzü Kazası'nda Karapınar köyleri bulunmaktadır³⁹¹.

³⁹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.76,s.178b.

³⁹¹ TKGM, TADB, TTD, nr.145.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA XVI. VE XVIII. YÜZYILLAR ARASINDA HARAP OLAN YERLER VE YENİ İSKÂN BİRİMLERİNİN AÇILMASI

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı ve kazalarında harap olan yerleşim yerlerinin belirlenmesinde ve yeni iskân yerlerinin açılmasında önceki konularda da belirttiğimiz sancağa ait tahrir defterlerinden yararlanılmıştır. Söz konusu defterlere dayanarak sancakta, mezradan-köye veya köyden-mezraya dönüşüm, terk edilen, harap olan köyler ve iskâna açılmış yerleşim yerleri tespit edilmiştir. XVII ve XVIII. yüzyıllarda terk edilen ve harap köylerin ve iskâna açılan yerlerin belirlenmesinde ise Kamil Kepeci tasnifi 2567 numaralı Avarız defterinden yararlanılmıştır.

XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında sancakta meydana gelen ve harap olan yerlerin ortaya çıkmasında etkili olan eşkıyalık faaliyetleri de incelenmiştir. Bu faaliyetleri belirlemek için sancakla ilgili olan mühimme ve ahkâm defterlerinden daha çok yararlanılmıştır.

1. SULTANÖNÜ SANCAĞINDA MEZRALAR

Arapça bir kelime olan mevrâ "zer" kökünden türetilmiş olup, "ekilen yer, tarla" anlamlarına karşılık gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde ekinlik olarak kullanılan küçük arazileri niteleyen malî bir terim özelliği de kazanmıştır³⁹². Osmanlı tahrir defterleri incelendiğinde mezra veya ekinlik kelimesi sürekli olmayan bir yerleşim ya da terk edilmiş bir köyü de ifade etmektedir. Kânunnâmelere göre herhangi bir arazinin mezra olarak deftere kaydedilebilmesi için üzerinde harap bir köy kalıntısının, kendi su kaynağının veya mezarlığının olup olmadığına bakmak gerekiyordu. Köy yerleşim birimlerinden farklı olarak mevranın, topluluğu temsil eden bir kethüda veya imamı bulunmazdı³⁹³.

Mezralar genelde halkı dağılmış olan köy yerleriydi. Ancak reayası dağılan bütün köylerin her zaman mezra olarak anılmadığını eğer bu gibi yerlerden yaylak

³⁹² İlhan Şahin, "Mezraa", *DİA*, C.XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s.546.

³⁹³ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Tarihi*, s.209.

olarak faydalanılıyorsa yaylak olarak adlandırıldığını da belirtmek gerekir. Mezraların bir ekim yeri olarak büyüklükleri zaman zaman tapu defterlerinde yazılmaktadır. Söz gelimi, "*zıkr olan mezraa on bir çiftlik yerdir*" gibi kayıtlar bulunmaktadır³⁹⁴. Mezralarda ziraat işi yapanlar ise civarda bulunan köylerin ahalisi, bazı cemaatler ya da bazı şahıslar olabiliyordu³⁹⁵.

Her mezranın çoğu zaman kökenini veya ilk zilyedini belirten bir kalıp isimle anıldığı anlaşılmaktadır. Söz gelimi Karaman Beylerbeyliği'nde bulunan mezraa isimlerinde "*hisar*" kelimesi olan pek çoktur, bu muhtemelen terk edilmiş Bizans kaleleriyle; "*ağıl*" kelimeli mezraa adları ise orada kurulmuş olan koyun ağıllarıyla ilişkilendirilebilir³⁹⁶. Yine "*viran*" ve "*ören*" gibi kelimeler de bu mezraların daha çok terk edilmiş bir köy yeri olduğuna delalet eder. Osmanlı tahrir kayıtlarında da genellikle mezraların ortaya çıkışı terk edilmiş köy yerlerine bağlanmaktadır. Dolayısıyla mezraların ortaya çıkmasında savaşlar, salgın hastalıklar, doğal afetler ve vergi toplanması sırasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle ahalinin göç etmesi neticesinde geçici veya sürekli olarak terk edilmiş köyler ortaya çıkmıştır³⁹⁷.

Mezralar genel olarak sürekli olmayan, geçici yerleşmeler olarak ifade edilmiş olsa da tahrir defterlerinde mezralarda kayıtlı nüfusun bulunması sürekli yerleşim yeri olduğu izlenimi de vermektedir. Bu durumda mezraalar, yeni bir köyün, yeni bir yerleşim biriminin temelini de oluşturmaktadır³⁹⁸. Bunun yanında zaman içinde yaylak ve kışlakların da, iskân ve tarım faaliyetleri sonucunda mezralara, oradan yine köylere dönüşmesi de mümkündür³⁹⁹.

1.1. SANCAKTA BULUNAN MEZRALARIN DÖNÜŞÜMÜ

Sultanönü sancağında XVI. asırda hangi köylerin mezralara veya hangi mezraların köylere dönüştüğü, incelediğimiz 1530 ve 1572 tarihli iki tahrir defterinden anlaşılmaktadır. 1530 tarihinde sancağa bağlı kazalardan olan Bilecik'de 20, Eskişehir'de 41, İnönü'de 18, Seyidgazi'de 3, Günyüzü'nde 22 mezra tespit

³⁹⁴ Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1988, s.78,79.

³⁹⁵ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s.92.

³⁹⁶ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Tarihi*, s.210.

³⁹⁷ Şahin, "Mezraa", s.547.

³⁹⁸ Arıkan, a.g.e., s.80.

³⁹⁹ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Tarihi*, s.210.

edilmiştir. 1572 tarihine gelindiğinde ise Bilecik'de 46, Karacaşehir'de 69, İnönü'de 24, Seyidgazi'de 4, Günyüzü'nde ise 11 mezra kaydına ulaşılmıştır.

1530 tarihinde söz konusu mezralardan Bilecik Kazası'na bağlı Kadıemlüddin mezrası⁴⁰⁰, Eskişehir Kazası'na bağlı Alpacık⁴⁰¹, Sarı-Öküz⁴⁰², ve Sarı-Sungur⁴⁰³ mezraları, İnönü Kazası'na bağlı İshak mezrasının⁴⁰⁴ 1572 tarihinde köy haline geldikleri anlaşılmaktadır. İskân hadisesinin gerçekleşmesi ve bölgede nüfusun artması sonucu mezraların, köy yerleşim birimlerine dönüştüklerini ifade edebiliriz.

Mezra olarak adlandırdığımız yerleşim birimlerinin sonraki yıllarda köy haline geldikleri gibi bunun tersi bir durumun da olduğu görülmektedir. Yani bir köy yerleşim biriminin boşalması veya ahalinin terk etmesiyle, mezra durumuna düşebilmektedir. 1530 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın Bilecik Kazası'na bağlı İn-Alanı⁴⁰⁵, Eskişehir Kazası'na bağlı Bağcuğaz⁴⁰⁶, Surca (Çukurca)⁴⁰⁷ ve Günyüzü Kazası'na bağlı Doğan⁴⁰⁸, köyleri ahalisinin bir takım sebeplerle göç etmesi veya yerlerini terk etmesi nedeniyle 1572 tarihinde mezraa haline gelmişlerdir⁴⁰⁹. Bu yerlerin sonraki yıllarda şenlendirilmesi, iskân edilmesi durumunda, tekrardan köy haline gelmesi de muhtemeldir. Aksi takdirde zaman içinde giderek kaybolan yerleşmeler durumuna düşebilmektedir.

Sultanönü Sancağı'na ait iki defter mukayese edildiğinde köyden-mezra veya mezradan-köye çok sayıda dönüşümün yaşandığını söylemek güçtür. Ancak 1572 tarihli tahrir kayıtlarında "*hâric ez-defter*"⁴¹⁰ olarak kaydedilen mezra kayıtlarından hareketle, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yeni mezraların ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

⁴⁰⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.222.

⁴⁰¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.229.

⁴⁰² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.231.

⁴⁰³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.229.

⁴⁰⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.234.

⁴⁰⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.220.

⁴⁰⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.230.

⁴⁰⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.226.

⁴⁰⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.239.

⁴⁰⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.11b, 26a, 30a, 44a, 85a, 105b, 119a, 142a.

⁴¹⁰ Bir bölgenin tahriri esnasında gözden kaçan veya tahrirden sonra meydana gelen gelişmeler sebebiyle defter harici kalmış gelirler bulunur ki bunlar hâric ez-defter tabiriyle gösterilmektedir (Kenan Ziya Taş, "Fatih Devrine Ait Bir Tahrir Defteri", OTAM, S.7, Ankara 1996, s. 428). Bu durumda 1572 tarihli kayıtlarda "*haric ez defter*" olarak kaydedilen mezraa veya köylerin bir önceki tahrir de olmadıklarını, dolayısıyla XVI. yüzyılın ikinci yarısında kurulma ihtimalinin olduğu anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyıl süresince Osmanlı'da nüfusun hızla artması, dolayısıyla yeni ziraat alanlarına ihtiyaç duyulması mezra tipi toprak parçalarının artmasına zemin hazırlamıştır. Bu gibi yerler tekrar ekime açıldığında hüccetle tapu vergisi karşılığında verilmiştir⁴¹¹. Ahali bazı durumlarda civardaki marjinal arazileri veya otlakları ekip biçmeye başlayarak tarıma açmıştır⁴¹². XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda açıklanan duruma uygun bir çizgi takip edildiği görülmektedir. Nitekim 1530 tarihinde 104 olan mezra sayısı, yüzyılın son çeyreğine doğru 154'e çıkmıştır. 1572 tarihinde "*hâric ez-defter*" kayıtları dikkate alındığında yeni açılan mezralardan Karacaşehir kazasında 13, Bilecik kazasında 9, İnönü kazasında 4 mezra olmak üzere toplam 26 mezra⁴¹³ tespit edilmiştir. Dolayısıyla köylerin terk edilmesi sonucu yeni mezraların ortaya çıktığını ya da ekilen alanların genişlediğini ifade edebiliriz.

Sancak genelinde "*hisar*", "*viran*" veya "*ören*" olarak adlandırılan mezraa isimlerine de rastlanılmıştır. Bu durumda sancakta daha önce yerleşim birimi olduğu halde zamanla terk edilerek mezraa haline gelen birimlerin bir başka şeklinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu tarz yerlerin köy olma potansiyeline sahip yerler olduğunu da belirtmemiz gerekir. Bu ifadeye örnek olarak 1530 tarihinde Sultanönü Sancağı'nın, Bilecik Kazası'nda Çukur-*viran* ile Güney-*viranı*⁴¹⁴, Eskişehir Kazası'nda Çukur-*hisar*⁴¹⁵, Koruk-*viran*⁴¹⁶, Koz-*viran*, Kozlu-*viran*⁴¹⁷, Seyidgazi Kazası'nda Hoca-*öyüğü*⁴¹⁸, İlban-*viranı*⁴¹⁹, Günyüzü Kazası'nda Ak-*viran*⁴²⁰ mezraları gösterilebilir. 1572'de ise aynı şekilde Karacaşehir Kazası'nda Bayraklu-*viranı*, Balçık-*hisar*⁴²¹, Çukur-*hisar*, Tarı-*viran*⁴²², Hisarcık⁴²³, Koz-*viran*, Koruk-*viran*⁴²⁴, Bilecik Kazası'nda Çukur-*viran*⁴²⁵, Seyidgazi Kazası'nda İlban-*viranı*⁴²⁶,

⁴¹¹ Şahin, "Mezraa", s.547.

⁴¹² İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Tarihi*, s.210.

⁴¹³ **Karacaşehir Kazasında;** Bayraklu-*viranı* (26a), Bozak (26a), Tusi ? (26a), Balçık-*hisar* (26a), Öyük (26a), Yüğünlü (26a), Çukur-*hisar* (30b), Akıncı Deresi (30b), Tar-ı *Viran* (30b), Musalar Çayırı(30b), Karaağaç (61b), Gök ?(68a), Margı (71 b), **Bilecik Kazasında;** Ok-ayacık ? (105b), Pınarcık (11b), Çayır (112b), Dutlakbağı (115a), Karkaçukuru (119a), Kara-pınar (121b), Sinan-bayır (124a), Velibağı (124a), Bir mezraa da Ahmedek köyü yakınında(105b), **İnönü Kazasında;** Oraklu (ortalı)? (86a), Saruca...(89a), Sarular? (92b), Gök-dere(98a) *haric-ez defter* olarak kaydedilen mezraa yerleridir. (TKGM, TADB, TTD, nr. 145).

⁴¹⁴ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.221-223.

⁴¹⁵ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.229.

⁴¹⁶ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.227.

⁴¹⁷ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.230.

⁴¹⁸ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.142.

⁴¹⁹ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.237.

⁴²⁰ 438 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, s.239.

⁴²¹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.26a.

⁴²² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.30b.

⁴²³ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.33b.

⁴²⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.61a.

Günyüzü Kazası'nda ise Ak-viran⁴²⁷, mezraları bulunmaktadır. Muhtemelen bu mezralar önceleri köy iken, köylerde yaşanan göçler sonucu mezraaya dönüşmüştür.

Mezra yerlerinin sürekli yerleşim yerlerinin olmadığını ifade etmiştik ancak sancak içerisinde bu duruma uygun olmayan bazı mezraların olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda bulunan kazalarda bazı mezraların hanelerinin olduğu tespit edilmiştir. Söz gelimi 1530 tarihinde Bilecik Kazası'nda Ayvacı mezrasında 2 hane-4 doğancı⁴²⁸ bulunmaktaydı. Yine Eskişehir Kazası'nda Eğriceöz-Arz(İvaz)-Karacaali, Aynalıca, Alpacık, Hacılar Yörüğü, İbrahim, Sarı-öküz, Şamlu⁴²⁹ mezralarında, Günyüzü Kazası'nda ise Girce-Kılcan ve Ümid, mezralarında nüfusun olduğu anlaşılmaktadır⁴³⁰. 1572 tarihinde ise Karacaşehir Kazası'nda Eğriceöz-Arz(ivaz)-Karacaali mezrasında 8 hane bulunmaktadır. Ayrıca Aynalıca(İnanlıca), Bozanlı⁴³¹ Derecik köyü mezrası⁴³², Dolay nam diğer Koyunlu mezralarında⁴³³ ve Bilecik Kazası'nın Çukur-viran mezrasında⁴³⁴ da nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır. İncelenen iki defter göz önünde bulundurulduğunda bazı mezralarda sayıları az olmakla birlikte yaklaşık 40 yıllık bir süre zarfında yerleşimin olduğunu söylememiz gerekir. Bu hususa örnek olarak Aynalıca (İnanlıca)⁴³⁵ ve Eğrice-öz-Arz(ivaz)-Karacaali⁴³⁶ mezraları verilebilir.

Mezralarda hanelerin bulunması ile alakalı önemli bir noktaya daha değinmek gerekmektedir. Bu mezraları yerleşimi olmayan ve sadece ekinlik olarak kullanılan mezraalardan ayrı anlamak gerekmektedir. Bazı mezralarda yukarıda belirtildiği üzere hanelerin olması nedeniyle sonraki süreçte bu hane sayılarının giderek artması neticesinde köy birimleri haline geldikleri düşünülebilir.

Bazı mezralarda rastlanan "*hâli ani'r-reâyâ*" kaydı ise daha önceden bir köyde nüfus bulunduğunu ama ahalinin herhangi bir sebeple göçü sonrası köylerin

⁴²⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.112b.

⁴²⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.128b.

⁴²⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.139a.

⁴²⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.222.

⁴²⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.228-231.

⁴³⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.238.

⁴³¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.20b-25b.

⁴³² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.35b.

⁴³³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.47a.

⁴³⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.125b.

⁴³⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.230; TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.21b.

⁴³⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.229; TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s. 20b.

boşalarak mezraa haline geldiğine işaret olarak görebiliriz. Mesela 1530 tarihinde Eskişehir Kazası'ndaki Kızık Mezrası⁴³⁷ buna örnek verilebilir. Bu anlamda sadece bir kayda rastlanılmıştır.

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda az oranda olsa da bazı mezraların köy, bazı köylerin mezraalara dönüştüğü gözlemlenmektedir. Yüzyıl boyunca sancak geneline bakıldığında ise mezra sayısı köy sayısının gerisindedir. Ancak yüzyılın sonuna doğru mezra sayısında bir artış vardır. Bunun nedeni iki şekilde açıklanabilir, ilk olarak terk edilen köy sayısının artması sonucunda mezraaların ortaya çıkmasıdır. Mezra ve köy isimleri karşılaştırıldığında terk edilen köy tespiti yapılmakla birlikte bu şekilde dönüşümün az bir oranda olduğunu dolayısıyla bu ihtimalin güç olduğunu ifade edebiliriz. İkinci olarak sancaktaki nüfus artışı sonrası ekinlik alanlara duyulan ihtiyacın artmasının bir gereği olarak ahalinin bazı yerlerde ekim yapması ve dolayısıyla yeni mezraların ortaya çıkması şeklinde olduğudur. Yine aynı şekilde daha önce kaydı bulunmayan mezra yerlerinin yani "*hâric ez-defter*" kayıtlarının tespit edilmesi ikinci ihtimal çerçevesinde bir gelişmeye işaret olarak kabul edilebilir.

2. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA ÖREN, VİRAN VE ÖYÜK (HÖYÜK) İSİMLİ KÖYLER

Sözlükte "*ören*" kelimesi şehir, kale enkazı, harabe⁴³⁸ gibi anlamlara gelirken, "*viran*" kelimesi yıkık, harabe olarak tanımlanmıştır⁴³⁹. "*Öyük*" (Höyük) kelimesi ise tarih boyunca türlü nedenlerle yıkılmış yerleşme yerlerinde yıkıntıların üst üste birikmesiyle oluşan ve genellikle içinde yapı kalıntılarının gömülü bulunduğu yayvan tepedir. Ayrıca höyüğün, toprak yığını, küçük tepe anlamı da vardır⁴⁴⁰.

XI. yüzyılda Anadolu'ya gelmeye başlayan Türkler, bu topraklara geldiklerinde harabe olan yerleşim alanlarına da rastlamışlardır. Türkler nüfusu olan bir iskân merkezine yerleştiklerinde genelde mevcut olan aynı ismi kullanmışlar ya da kısmi olarak değiştirmişlerdir. Ancak iskân edildikleri yer harabe üzerinde ise bölgeye verilen ismin sonuna viran, ören, öyük gibi ifadeler eklemişlerdir⁴⁴¹. XVI.

⁴³⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.224.

⁴³⁸ Şemseddin Sami, a.g.e., s.200.

⁴³⁹ Şemseddin Sami, a.g.e., s.1500.

⁴⁴⁰ *Türkçe Sözlük*, (Haz. Şükrü Haluk Akalın, vd.), TDK Yayınları, Ankara 2011, s.1113-1114.

⁴⁴¹ Gümüşçü, a.g.m., s.359.

yüzyıl tahrir kayıtlarından Sultanönü Sancağı'nda da ifade edilen tarzda köy isimleri tespit edilmiştir.

Sultanönü Sancağı'na bağlı Bilecik Kazası'nda Çukurviran, Güneyviran, Suviran⁴⁴², Günviran⁴⁴³ Uluhöyük⁴⁴⁴, olmak üzere 5 köy; Eskişehir Kazası'nda, Albaöyüğü, Çubukviran, Gökceöyük, Kızılöyük⁴⁴⁵, Kutlucaviran, Davulcuöyüğü, Yassıviran, Karaöyük, Sancarviranı, Kızılcaviran⁴⁴⁶, Akmü'minviranı, Darıöyüğü, Gökceviran, Göynükviran, Ilıcviran, Virancık, Yahşiviran⁴⁴⁷, Sekiviran, Şehiröyüğü, Karacaviran, Oğuzöyüğü, Kürtviranı, Türkmenöyüğü, Öyük köyü⁴⁴⁸, Yassıöyük⁴⁴⁹, Sulukviran⁴⁵⁰, Akviran⁴⁵¹, Tulcaöyük⁴⁵², Dudu (Tuti) öyük, Darıöyük⁴⁵³, Karacaöyük⁴⁵⁴, olmak üzere 31 köy; Seyidgazi Kazası'nda Arabviranı, Kozlucaviran, Virancık⁴⁵⁵ olmak üzere 3 köy; İnönü Kazası'nda İsa viranı köyü⁴⁵⁶; Günyüzü Kazası'nda ise Çukurviran, Hınısviranı, Şehiröyüğü, Akviran⁴⁵⁷, Cebeşviranı⁴⁵⁸ olmak üzere 5 köy bulunmaktadır.

Genel olarak baktığımızda sancakta bulunan 46 köyün bir dönem terk edilmiş oldukları veya terk edilmiş yerleşim yerleri üzerine kurulmuş oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bir dönem belli sebeplerle harabe haline gelen bu yerler yeniden iskân olunarak tekrardan köy haline geldikleri anlaşılmaktadır.

Sancakta bulunan bu köylerin, evvela ilk fetihler dönemindeki yoğun Türk nüfusunun Batı Anadolu'ya gelerek terk edilen bu köylere yerleşmesi sonucu "viran" isimli köyler şeklinde ortaya çıkması mümkün olabilir. Bir diğer ihtimal ise XVI. yüzyıl göz önünde bulundurulursa, Türk unsurların ilk defa yerleştikten sonra tekrardan göçleri sonucu toprağın belli bir süre boş kalarak harabe haline gelmesi

⁴⁴² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.221-222.

⁴⁴³ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.52a.

⁴⁴⁴ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.103b.

⁴⁴⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.143-144.

⁴⁴⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.224-226.

⁴⁴⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.227.

⁴⁴⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.228-230, 232.

⁴⁴⁹ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.6b.

⁴⁵⁰ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.9b.

⁴⁵¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.13a.

⁴⁵² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.26a.

⁴⁵³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.45a, 46a.

⁴⁵⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.59a.

⁴⁵⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.142.

⁴⁵⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.233.

⁴⁵⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.239.

⁴⁵⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.140a.

ardından bu viran yerlere yapılan iskânlar ile yerleşim alanlarının şenlenmesi ve en nihayetinde yine söz konusu köylerin ortaya çıkması şeklinde olduğunu söyleyebiliriz.

Höyük isimli yerleşim yerlerini ören ve viran isimli yerlerden biraz daha ayrı anlamak gerekmektedir. Bu hususu örnekle açıklamak gerekirse Anadolu'da bulunan Çatalhöyük (Yeni Taş Çağı), Hassek Öyük (Bakır-taş Çağı), Alacahöyük (Tunç Çağı)⁴⁵⁹, gibi höyükler Eskiçağ dönemlerinden kalma yerleşim yerleri olarak bilinmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz öyük (höyük) isimli köylerinde, eski çağ dönemlerinden kalma yıkılmış, terk edilmiş olan yerleşim kalıntılarının zaman içinde örtünerek tepe haline gelmesi ve bu tepelerin üzerlerine tekrardan köylerin kurulması şeklinde oluşma ihtimali bulunmaktadır.

3. TERKEDİLEN VE HARAP OLAN KÖYLER

3.1. TERKEDİLEN KÖYLERİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

Osmanlı Devleti özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında kendisini hissettiren başıboş işsiz medreseli öğrencilerin ve literatürde celali isyanları olarak belirtilen isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. XVI. yüzyılın sonunda İran ve Avusturya ile girdiği uzun harplerin yanında yaşanan doğal felaketler ülkede ekonomik bir bunalımın doğmasına yol açmıştır. Bu bunalım isyan hareketlerini daha ateşli bir şekilde tetiklemiş ve XVII. yüzyıl başlarında hatta XVIII. yüzyılda isyanlar ve eşkıyalık hareketlerinin yaşanması devam etmiştir.

Köylerde geçimlerini sağlamada zorluk çeken aileler çocuklarını medreseye göndererek hem imaretlerde barınmalarını temin etmek hem de onları okutmak istemeleri doğal bir hadisedir. Ancak 1550'li yıllarda bütün medreselerin doluluk oranı haddi aşmıştır. Her sene müderrislerden icazet alan binlerce talebenin çok azı Bursa, Edirne ve İstanbul gibi yüksek medreselere yerleşebiliyordu. Suhtelerin büyük bir kısmı imaretlerde yığılıp kalmıştır. XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kendisini hissettirmeye başlayan iç karışıklık ve bunalımın da etkisiyle suhteler Anadolu ve kısmen Rumeli'de isyan hareketlerine girişmiştir. Halkın başına bela olan suhteler

⁴⁵⁹ Celâl Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.52, 89, 139.

şiddetli takiplere, hatta katliam denecek kadar kanlı cezalara rağmen, bir türlü bastırılmamıştır⁴⁶⁰.

1574-76 yıllarında köylülerin yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamaları zor olmuştur. Medreseli öğrencilerde gruplar halinde dolaşmaya ve istediklerini zorla almaya başlamışlardır. Özellikle Ramazan ayında köylere dağılan suhtelerin köylere gelişleri felaket olarak görülüyordu. Halk adak, kurban, para ve yiyecek toplamaya çıkan suhtelerden kaçıp sığınacak yerler aramaya başlamıştır⁴⁶¹.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde suhte olayları geniş bir alanda kendisini hissettirmiştir. Söz konusu dönemde Anadolu'da, bu medreseli öğrenci isyanlarının yaşandığı Bursa, Bolu, Çankırı, Ankara, Karahisar, Kocaeli gibi sancaklarda suhte bölükleri hareket halindeydiler. Suhtelerin şekavet ve isyan hareketlerine karıştığı sancaklardan biri de Sultanönü Sancağı'dır⁴⁶². Bu isyan hareketleri ile alakalı olarak devlet merkezinden, sancak beyleri ve kadırlara birçok hüküm gönderilmiştir.

Sultanönü Sancağı'na bağlı kazaların köylerinde suhtelerin toplanarak köyleri basarak ahalie zulmettikleri de görülmektedir. 1585 tarihinde asi suhteler, toplanarak Ilica ve Alpoğuz köylerini basmışlardır. Suhtelerin eşkıya ile irtibatı olduğu da anlaşılmaktadır. Söz konusu suhteler ahaliden para toplayarak eşkıya taifelerine de aktarmışlardır. Suhteleri bastırmak için devlet, görevliler tayin ederek birkaçını yakalatmıştır. Ancak suhtelerin tekrardan toplanarak daha büyük bir isyan hareketine girişmelerinin önlenmesi için birkaç köy suhtelere karşı mücadelede birbiriyle anlaşmış ve mücadeleyi etkin kılmak üzere her köye de bir yiğitbaşı tayin edilmiştir⁴⁶³. Ayrıca bu dönem sancağa bağlı kazaların köylerinde dolaşan ve zekât adı altında ahaliden para toplayıp ahalinin huzurunu bozan suhteler de bulunmaktadır⁴⁶⁴.

Sultanönü Sancağı'nda medrese öğrencileri toplanarak köy basma, ev basma, adam öldürme, oğlan çekme, ahaliden para toplama gibi eşkıyalık faaliyetlerinde de buldukları görülmektedir⁴⁶⁵. XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda yaşanan

⁴⁶⁰ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Barış Kitap Basım Yayın Dağıtım, Ankara 1999, s.70.

⁴⁶¹ Doğru, "Eskişehir'de Eşkıyalık Olayları", s.73.

⁴⁶² Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, s.259.

⁴⁶³ BOA, A. {DVNS.MHM.d, nr.58, s.187, hüküm; 492.

⁴⁶⁴ BOA, A. {DVNS.MHM.d, nr.58, s.159, hüküm; 423.

⁴⁶⁵ BOA, A. {DVNS.MHM.d, nr.53, s.143, hüküm; 413.

isyanlar medrese öğrencileri ile sınırlı kalmamış aynı zamanda Celâli eşkiyasının şekavet hareketleri de meydana gelmiştir.

"*Celâl'e mensup*" anlamına gelen "*Celâli*" tabiri, XVI. yüzyıl başlarında isyan eden Bozoklu Şeyh Celâl ile alakalı bir kavramdır. Celâli isyanları başlangıçta, Osmanlı idaresinden memnun olmayan zümrelerin ve Şii eğilimli Türkmen gruplarının devlete başkaldırmaları şeklinde ortaya çıkmış, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir mesele halini alarak değişik bir nitelik kazanmıştır. 1519 yılında Bozoklu Şeyh Celâl isyanından sonra çıkan isyanlar hangi amaç ve ne türde olursa olsun, halk arasında onun adına nispetle Celâli sıfatıyla anılmaya başlamış artık halk kendisine zarar veren her asiye Celâli olarak görmüştür⁴⁶⁶.

1593-1606 Avusturya savaşlarında, tımarlı sipahi yerine tüfekli piyade kullanılması amacıyla yeniçerilerin sayısı oldukça arttırılmıştır. Ayrıca Anadolu'da başıboş köylülerden ücretle tüfekli sekban ve saruca askeri de yazılmıştır. Barış dönemlerinde sekban askerine gereksinim duyulmadığı zamanlarda, ücretsiz kalan bu eli tüfekli ve yeniçeri subayları kumandasında örgütlenmiş gruplar, Anadolu'da halkı haraca kesmeye başlamıştır. Tımarları yetmeyen veya elinden alınan sipahiler de bu soyguna katılmıştır. İşte Anadolu'yu kasıp kavuran Celâli eşkiya grupları da bu yolla ortaya çıkmıştır⁴⁶⁷.

Sultanönü sancağında da Celâli eşkiyalarının çeşitli şekillerde yürüttüğü faaliyetler bulunmaktadır. Celâli asilerinin stratejik mevkilerden olan derbendleri de ele geçirdikleri görülmüştür. Bu geçit yerlerini tutarak ahaliye, gelip geçen yolculara, tüccarlara sıkıntı vererek soyma, gasp etme, yaralama, hatta öldürmeye varan durumlar meydana gelmiştir. Bu durumda sancak beyleri zaman zaman bu gibi asayiş sorunlarının çözümü için hükümetten bölgeye insanların yerleştirilmesini talep etmiştir. Örnek vermek gerekirse 1575 yılında Sultanönü Sancak beyi İnönü kazasına bağlı Gökbil (Gökbın)(?) derbendinde 25 hane derbentçi tayin edilmesini talep etmiştir⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Mücteba İlgürel, "Celâli İsyancıları", *DİA*, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s.252.

⁴⁶⁷ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 7.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.194.

⁴⁶⁸ BOA, A. {DVNS.MHM.d., nr.24, s.93, hüküm; 203.

Sancağa bağlı Seyidgazi Kazası'nın merkezinde işsiz güçsüz yeniçeriler toplanarak insanları katledip, yollarını kesip, mallarını gasp ederek huzursuzluk meydana getirmişlerdir. Ayrıca Seyidgazi camisinde sazandeler toplanmış ve saz çalarak eğlenmişlerdir⁴⁶⁹. Bu durum artık insanların ibadetlerini dahi rahat bir şekilde gerçekleştiremediklerini göstermektedir.

Celali eşkıyasının zulmünden kaçan köylüler surlarla çevrili kentlere ya da erişilemeyen dağ başlarının emniyetli bölgelerine doğru kaçmıştır. Bu hadise "*Büyük Kaçgun*" olarak bilinmektedir. Celalilerin faaliyetlerini sürdürdüğü, köylülerin göç ederek güvende hissettiği yerlerde saklanmak durumunda kaldığı bu dönemde tarlalar veya ekim yerleri boş kalmıştır⁴⁷⁰. Hatta Osmanlı-Avusturya savaşının sona erdiği 1606'da, bazı belgelerde, Anadolu'nun bazı kesimleri "*boş*" ve "*harap*" olarak tarif edilmiştir⁴⁷¹.

XVI. yüzyıl sonlarında meydana gelen buhranın nedeni sadece isyanlar ve eşkıyalık hareketleri ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıca Büyük kuraklığın yaşanması ve bu kuraklığın ardından gelen kıtlık, kırsal kesimden göçlerin bir başka nedeni olmuştur⁴⁷².

Köylerin boşalması nedeniyle toprağın ekilmemesine bağlı olarak tımar sistemi çökmüştür. Emniyetsizlik ortamı şehir ve kasabaya yönelik göçleri hızlandırmıştır. Bu büyük karışıklık XVII. ikinci yarısında yatıştırılmış olsa da köy toplumunun eski görünüşü farklılaşmıştır. Köylü yeni güç odaklarıyla karşı karşıya kalmıştır. Üretim sürdüyse de vergi mercii olarak karşılıklarına çıkan muhataplar değişmiştir. Bunlar yörelerinde "*ayan*", "*eşraf*" denilen mahalli nüfuz sahipleriydi. Bu gibilerin kendi yörelerinde zirai toprakların işlenmesi, üretimi teşvik ve inşa faaliyetleri, mahalli bir inkişafa yol açmıştır. XVIII. ve XIX. yüzyılda birçok bölge bu gelişmeden nasibini almıştır⁴⁷³.

⁴⁶⁹ BOA, A. {DVNS.MHM.d, nr.73, s.202, hüküm; 681.

⁴⁷⁰ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.39.

⁴⁷¹ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev. Nurettin ElHüseyni) Alfa Yayınları, İstanbul 2012, s.245.

⁴⁷² White, a.g.e, s.210.

⁴⁷³ Feridun Emecen, "Osmanlılarda Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı*, C.IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.97.

XVII. yüzyılın ikinci yarısında Celâli hareketleri olarak bilinen isyanlar bastırılmışsa da sonraki dönemlerde Eskişehir'de de görüldüğü üzere taşrada asayiş sorunlarının devam ettiği ve bu sorunlar neticesinde ahalinin köylerini terk ettiği görülmektedir. XVIII. yüzyılda Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Eskişehir'de de eşkıyalık faaliyetlerinin had safhaya çıktığı taşra ve devlet merkezi arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Eşkıyalık, meslek haline gelecek derecede yoğun bir duruma gelmiştir.

1714 tarihinde Sultanönü Sancağı'na bağlı Bozöyük yolunda on kadar eşkıya yolu kullanan ahalinin canına kastedip mallarını gasp etmiştir. Öyle ki ergenlik çağına erişmemiş küçük çocukları dahi öldürmüşlerdir⁴⁷⁴. Anlaşıldığı üzere şekavet olayları tüccarların, yolcuların, kullandığı yollarda da meydana gelmiştir. Eşkıyaların yollarda ortaya çıkmasının nedenlerinden biri yol üzerinden geçen insanların eşyalarıyla, mallarıyla geçmeleri veya tüccarların kervanlarıyla geçmesi nedeniyledir. Bu gibi stratejik mevkiiler eşkıyalara cazip gelmektedir. Yollarda ortaya çıkan, yolu kullananların önünü kesen ve bu tür hareketlerde bulunanlar Osmanlı belgelerinde "*kat'ü't-tarîk eşkıyâsı*"⁴⁷⁵ olarak belirtilmektedir.

Hükümet eşkıyalık faaliyetinde bulunup kaçan veya gizlenenleri yakalamak için, görevliler tayin ederek, izlerini sürüp takip etmiştir. Bu hususta beylerbeylerine, sancak beylerine ve kadılara meselenin çözümlenmesi için hükümler gönderilerek, firar eden eşkıya mensuplarının yakalanması için emirler verilmiştir. Bazen bir köyden bazı kimselerin eşkıya ile münasebeti olabiliyordu. Eşkıyalar köylerde ve kasabalarda ilişkide olduğu ahali tarafından saklanabiliyordu. Böyle olduğu düşünülen mahallerde de aramalar yapılmıştır. Yakalanan eşkıyalara kanunda ön görülen cezalar verilmiştir⁴⁷⁶.

Yerel idarecilerin çaresiz kaldığı durumlarda, eşkıyaların zulmünden korunmak için vatandaşlar devletin merkezine şikâyet mektupları göndermiştir. 1734 yılında Eskişehir kazası köylerinde eşkıya türeyerek, ahaliye zarar vermeye

⁴⁷⁴ BOA, A.DVN.MHM.d., nr.120, s.261, hüküm; 966.

⁴⁷⁵ BOA, A.DVN.MHM.d., nr.120, s.261, hüküm; 966.

⁴⁷⁶ BOA, A.DVN.MHM.d., nr.120, s.261, hüküm; 966.

başlamıştır. Bunun üzerine köylerde ikamet eden ahali yaşanan olayları devletin merkezine bildirmiştir⁴⁷⁷.

1745 senesinde Eskişehir kazası ahalisinden Abaza Mehmed, Kara Osman, Uzun Ahmed ve kardeşi Toplu Mehmet, Kancı Kara Halil, Kel Mustafa, Sebikoğlu Hüseyin, İmam ve Berber Kara İsa adlı kişilerin her biri 10-20 " Eşkîya ile yekdil " yani eşkıya ile birlikte hareket ederek eski Eskişehir müftüsünün 900 miktarında küçükbaş hayvanını yağmalamışlardır. Söz konusu kişilerin güçlü olmasından dolayı yerel mahkemece hak yerine getirilememiştir. Bu sebeptir ki Divan-ı Hümayun'dan Eskişehir kadıları ile birlikte Anadolu Beylerbeyi'ne de hüküm gönderilmiş ve olayın çözülmesi ve müftünün zararının giderilmesi istenmiştir⁴⁷⁸.

Yukarıda sayılan 9 ismin her biri 10-20 kişilik eşkıya gruplarının başları olmalıdır. Bu durum Eskişehir'de eşkıyanın ne kadar güçlendiğinin de göstergesi olup, yerel idarecilerin söz konusu kişiler karşısında çaresiz kaldığı ve XVIII. yüzyılda taşrada idari ve asayiş sorunlarının ne derecede olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür faaliyetler bir zaman sonra, ahalinin topraklarını terk etmesine dolayısıyla vergi tahsilinde kesintilere neden olmaktadır.

Sultanönü Sancağı'nın kazalarına bağlı köylerde nüfuz sahibi kişiler tarafından ahaliye yapılan tehditler sonucunda göç eden ahalinin de olduğu anlaşılmaktadır. 1746 yılında Karacaşehir'e bağlı Coğuştan köyünde bulunan bazı aileler, Derviş ağa olarak bilinen bir kimse tarafından çocukları üzerinden tehdit edilince Muttalib köyüne göç etmişlerdir⁴⁷⁹.

XVIII. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda yol kesme, adam öldürme, adam kaçıрма, gasp, yağma gibi eşkıya faaliyetlerinin yanı sıra bu dönemde beylerin kapı halkı yani işsiz, sahipsiz kalarak bir beyin emri altına giren leventlerin⁴⁸⁰ köy basma gibi faaliyetlerde bulduklarını söyleyebiliriz.

⁴⁷⁷ BOA, A.DVN.MHM.d., nr.140, s.325, hüküm; 1296.

⁴⁷⁸ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 11, s.340, hüküm; 1489.

⁴⁷⁹ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr.10, s.234, hüküm; nr yok.

⁴⁸⁰ Vezir veya Beylerbeylerinin yanında sekban, sarıca, gönüllü olarak bilinen kuvvetler Levent tabiriyle anılmaktaydı. Kişilere ve onların görevlerine tabi' olan bu kuvvetler, bağlı oldukları kişi öldüğünde veya görevden alındığında sahipsiz kalırlardı. Bu şekilde olanlara "kapısız levent" adı verilirdi. Boşta kalan leventlerin bir bölümü Anadolu'da kargaşa çıkardığından her suç işleyene de levent demek adet haline geldi. Kapısız leventlerin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Anadolu'da bozulan ekonomik şartlar ve tarıma elverişli toprakların yetersizliğinin, sayısı artan genç nüfusun işsiz kalmasına ve bunların çareyi

1747 yılında Eskişehir Kaza'sı sakinlerinden bazı kimseler Divan-ı Humayun'a şikâyetle bulunmuştur. Buna göre; Sultanönü Sancağı müteselliminin adamları olduğu anlaşılan Gömlersiz ve Arapoğlu adındaki kişiler bir kişiyi (suçluyu) arama bahanesi ile 800 süvari ile Ilıca köyünü basmışlardır. Ahalinin malları, eşyaları ve 2120 civarında küçükbaş hayvanını yağmalamışlar, ahali den bazı kimseleri ve köyün imamlarını asarak öldürmüşlerdir. Olaydan sonra mütesellimin adamlarından Gömlersiz Mehmet İstanbul'a çağrılmış ve şikâyetle bulunan köy ahalisinden kimselerin de bulunduğu bir mahkeme düzenlenmiştir. Ancak Gömlersiz Mehmed İstanbul'a hareket etse de, mahkemeye katılmayıp kaçmıştır⁴⁸¹.

Köyde yaşanan bu olay iki şekilde açıklanabilir; önceden de belirttiğimiz üzere köy ahalisinin eşkıya ile bağlantılı olup, eşkıyadan önemli bir kimseyi köyde barındırması nedeniyle görevliler tarafından köy basılmış olabilir. Diğer taraftan bakıldığında ise mütesellimin kapı halkının bir takım ihtiyaçlarını ahalinin üzerine baskın vererek karşılamayı tercih etmesi olarak düşünülebilir. Anlaşıldığı üzere Gömlersiz Mehmed'in şikâyetle bulunan kimselerin de olduğu mahkemeye katılmaması ikinci nedeni kuvvetlendirmektedir dolayısıyla buradan ahalinin şikâyetinin doğruluğu anlaşılmaktadır.

Eskişehir Ilıca köyünün ahalisinin malları yağmalanırken ve canlarına kast edilirken başvuracakları etkili bir kolluk kuvvetinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zaten köyü basanlar normal şartlar altında kolluk kuvvetidir ancak eşkıya teftişi ile görevli olan bu kişiler daha büyük çapta faaliyet yürütmüşlerdir. Köyü basanlar mütesellimin adamları olduğundan, mütesellimde olayın içindedir. Buradan bir kez daha Eskişehir'de idari yöneticilerin eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları veya eşkıya ile birlikte hareket ettikleri anlaşılmaktadır.

Yörük ve Türkmen cemaatlerinin de birçok eşkıyalık hareketlerinde buldukları bilinmektedir. Bu yörük ve Türkmenlerin eşkıyalık faaliyetlerine, Eskişehir'de de rastlanmıştır. 1748 yılında Eskişehir'de bulunup, Bozulus Türkmenlerine bağlı bir kol olan Köşne cemaatinin bazı mensupları eşkıyalar ile irtibatlı olup, yine kendi cemaatlerinden zorla para talebinde bulunmuşlardır.

bey, paşa kapılarında aramalarına yol açtığı kabul edilmektedir (Mücteba İlgürel, "Levent", *DİA*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s.150.).

⁴⁸¹ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr.25, s.208, hüküm; 731.

Şakilerin yerel kadılar tarafından ve eyalet merkezinden gönderilen mübaşirler nezaretinde de defalarca mahkemelerinin görülmesine rağmen ıslah olmadığı gözlemlenmektedir. Bu durumda son çare ahali devletin merkezine başvurur buradan da bir sonuç alınmazsa ifade edildiği üzere "*perakende ve perişan*" olacakları belirtilmektedir⁴⁸². Bu durumda üzerinde bulunduğu topraktan göç ederek başka bir yere yerleşecek veya bir süre göçer durumda kalacaklardır.

Sultanönü sınırları dışında eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan aşiret ve cemaat mensuplarının sancak dâhiline firar ettikleri durumlarda bulunmaktadır. Derende kazasının Kömte köyünde Rışvan aşiretinin eşkıya taifesinden olduğu belirtilen Kara Mahmudoğullarından yedi kişi, ahalinin canına kast etmektedir. Hükümet eşkıya üzerine gidince onlar da Eskişehir ve civarına gelmişlerdir. Bu gibi durumlarda meselelerin, aşiretlerin kendi içlerinde çözmeleri istenirdi, çünkü aşiret üyeleri birbirinden sorumludur. Nitekim bu hadisede de söz konusu eşkıyaların bulunup cezalandırılması işinden Rışvan voyvodası sorumlu tutulmuştur⁴⁸³.

Aşiretlere mensup bazı sülalelerden 7-8 veya daha çok kişinin, çete kurarak ahalinin huzurunu bozacak faaliyet yürüttükleri de görülmektedir. Bu kişiler "*Rışvan Aşiretinin Eşkıya taifesinden Kara Mahmudoğulları Tilki Hüseyin ve Ali...*"⁴⁸⁴ gibi ifadelerle belirtilmiştir.

Sultanönü Sancağı'nda bilhassa XVI. yüzyılda başlayan suhte ve celali isyanları ve bu isyanların yatıştırılmasından sonra XVII. yüzyıl hatta XVIII. yüzyılda yaşanmaya devam eden asayiş sorunları toplumun huzurunu bozmuştur. Sancağa bağlı köylerde ahalinin eşyalarının yağmalanması, büyük oranda hayvancılık ile geçinen insanların hayvanlarının çalınması, ekonomik anlamda bir darbe meydana getirmiştir. Yolların, derbendlerin, geçit yerlerinin eşkıyalarca ele geçirilmesi dolayısıyla insanların rahat hareket edememesi, üzerlerindeki baskıyı bir kat daha arttırmıştır. Bir diğer önemli husus, Müslümanların özellikle hassasiyet duyduğu cami gibi ibadet yerlerinde müzikli eğlencelerin yapılması ahalinin ibadetlerini yapmalarına engel olmuştur. Yerel idarecilerin yaşanan hadiseleri görmezden gelmesi hatta olayın içinde bulunması dolayısıyla köylülerinin emniyetinin

⁴⁸² BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 13, s.191, hüküm; 763.

⁴⁸³ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 11, s.89, hüküm; 388.

⁴⁸⁴ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 11, s.89, hüküm; 388.

sağlanamaması, çoğu zaman köylünün müracaat edeceği, sığınacağı etkili bir idare bulamaması, suçluların ele geçirilemeyerek firar etmeleri gibi tüm bu sebepler ahalinin göç etmesinde birinci derecede rol oynayan amiller olmuştur. Tüm yaşanan şekavet ve asayiş sorunlarının Eskişehir avarız kayıtlarına da yansıdığı üzere köylerde bir bunalıma neden olduğu ve bunun sonucunda da terk edilen köylerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla taşrada yaşayan ahalinin köylerini terk etmesinde, harap köylerin veya kısmen terk edilip, köylerde boşalan hanelerin meydana gelmesinde etkili olan faktörlerden biri şüphesiz sancakta meydana gelen bu şekavet hareketleri olmuştur.

Köylerde meydana gelen bu boşalmayı sadece eşkıyalık hareketlerine bağlamak doğru olmayabilir, burada konuyla ilgili kaynakların kısıtlı olmasından dolayı eşkıyalık faaliyetleri üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Söz konusu dönemlerde devletin girdiği uzun savaşlar, iktisadi sorunlar ve toprak sisteminin bozulmaya başlaması, yaşanan doğal afetler, idareciler ve ahali arasında yaşanan sorunlar, köylünün kendini güvende hissetmemesi ve tüm bunların sonucunda toplum psikolojisinin bozulması taşrada köylerin boşalmasına neden olan diğer hususlar olarak görülebilir.

Değnilmesi gereken bir başka nokta yaşanan hadiseler sonrası ahalinin yerlerini terk etmesi sonucu toprakların işlenmemesi, ekonomi ve toprak sisteminin bozulmaya başlaması, çitlikleri ortaya çıkarmıştır. Bu hadiseler, Sultanönü Sancağı'nda XVIII. ve XIX. yüzyıllarda iktisadi açıdan bir değişim meydana getirmiş ve taşrada yaşayan insanların sezonluk veya senelik olarak ücret karşılığında çalıştıkları görülmüştür.

3.2. BOŞALAN HANELER VE HARAP OLAN KÖYLER

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda çeşitli sebeplerle göç hareketlerinin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu göçler neticesinde sancağın bazı köyelerinin boşaldığı kayıtlara yansımıştır. Ancak ahalisinin göç ettiği köyleri incelemeden önce XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'na bağlı köy ve mezra kayıtlarına istatistiksel olarak incelemek gerekmektedir. Bu bağlamda XVI. yüzyılın ilk yarısında Bilecik Kazası'nda 10 mahalle, 57 köy, 20 mezra; Eskişehir Kazası'nda 7 mahalle, 214 köy 41 mezra; İnönü Kazası'nda 6 mahalle, 48 köy, 18 mezra; Seyidgazi Kazası'nda 4

mahalle, 12 köy, 3 mezra; Günyüzü Kazası'nda 36 köy, 22 mezra kaydı tespit edilmiştir⁴⁸⁵. XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise Karacaşehir Kazası'nda 8 mahalle⁴⁸⁶, 230 köy, 69 mezra; İnönü Kazası'nda 6 mahalle⁴⁸⁷ 50 köy, 24 mezra, Bilecik Kazası'nda 12 mahalle⁴⁸⁸, 58 köy, 46 mezra; Seyidgazi Kazası'nda 5 mahalle⁴⁸⁹, 13 köy, 4 mezra; Günyüzü Kazası'nda ise 28 köy, 11 mezra, kaydına ulaşılmıştır⁴⁹⁰.

Sancağa bağlı kazalarda yaşanan göçler sonucunda boşalan köylere baktığımızda ciddi anlamda bir nüfus hareketliliğinin yaşandığını söyleyebiliriz. 1530 tarihinde Bilecik Kazası'na bağlı köyler arasında ahalinin terk ettiği İn alanı, Gülümbe⁴⁹¹, Göksu, Yenice, Kaldırayık, Boğucak⁴⁹², Kutlubey, Boğacık⁴⁹³, Karaçayır⁴⁹⁴, köyleri boş durumdadır. Ayrıca Bilecik Kazası'nda kısmi olarak terk edildiği anlaşılan Ala-kilise⁴⁹⁵, Ahmedek, Çakırpınar, Sal-özü, Kırağıllu, Kilisecik, köyleri de bulunmaktadır. 1572 yılında ise kazanın Uzunkilise⁴⁹⁶, Boğucak⁴⁹⁷, Boğacık⁴⁹⁸, Kadı Emlü'd-din⁴⁹⁹, Kaldırayık⁵⁰⁰, Kutlu Bey⁵⁰¹, Gök-su⁵⁰², Yenice⁵⁰³ köylerinin boş olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde kazada kısmi olarak boş durumda olan Sobran⁵⁰⁴, Kırgıllu⁵⁰⁵, Ala-kilise, Pelid-özü⁵⁰⁶, Ahmedek⁵⁰⁷, Balçıkhisar⁵⁰⁸, Sal-özü⁵⁰⁹, Külte(pe)⁵¹⁰ ve Kilisecik⁵¹¹, köyleri bulunmaktadır.

⁴⁸⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri.

⁴⁸⁶ 1572'de Eskişehir nefsinde; *Alacamescid, Orta, Cami'-i Merhum Mustafa Paşa* (1530'da Paşa), *Dede, Kapuluca (Kayaluca/Kapaluca) mescid, Hacıatmaca, Türkmenler, Cedid* (1530'da yok) mahalleleri bulunmaktadır.

⁴⁸⁷ 1572'de İnönü nefsinde; *Köhne, Cedid, Orta*. Bozöyük nefsinde; *Yenihan, Öyükdibi, Cami-i Şerif*, mahalleleri bulunmaktadır.

⁴⁸⁸ 1572 tarihinde Bilecik Nefsinde; *Emir, Dere* (1530'da Dah), *Bazar, Cami-i Şerif-i Cedid nam diğer Kadı, Hacı Şuca* (1530 kaydında yok), *Hisar, Börkcüler, Cami'-i Şerif-i Orhan* (1530' kaydında yok), Lefke Nefsinde; *Hisar, Savcıoğlu, Yeraklı(Baraklı), Sarubalaban* mahalleleri bulunmaktadır.

⁴⁸⁹ 1572 'de Seyidgazi nefsinde; *Karapınar, Kalkan ve Yenice, Özbey, Hatipler* (1530'da yok) ve *Yeltik(?)* mahalleleri bulunmaktadır.

⁴⁹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.145; TKGM, VAYS, ED, nr. 541.

⁴⁹¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.220.

⁴⁹² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.221.

⁴⁹³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.222.

⁴⁹⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.146.

⁴⁹⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.223.

⁴⁹⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.105a.

⁴⁹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.116a.

⁴⁹⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.116a.

⁴⁹⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.119a.

⁵⁰⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.119a.

⁵⁰¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.119b.

⁵⁰² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.123a.

⁵⁰³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.124b.

⁵⁰⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.118b.

⁵⁰⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.119a.

⁵⁰⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.125b.

⁵⁰⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.105a.

⁵⁰⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.112b.

1530 tarihinde Eskişehir Kazası'nın Kızıl-öyük (vakıf köyü)⁵¹², Akça-kilise, Kutluca-viran⁵¹³, Söğüdcce, Avdancık⁵¹⁴, Bayındır, Bulduk⁵¹⁵, Kanca, Çukur-hisar, Kavak⁵¹⁶, Gökçe-öz, Bağ-pınar⁵¹⁷, Bağcugaz⁵¹⁸, Akça-şehir, Evlücek, Kedicük, İl-düzen⁵¹⁹, Buzluca⁵²⁰ köylerinde ahalinin yerlerini terk ettiği anlaşılmaktadır. Kazada kısmi olarak boşalan Eğrice-öz⁵²¹, Danişmendlü⁵²², Hurum⁵²³ köylerinde bazı tımar sahiplerine bağlı hanelerden de yerlerini terk edenler olmuştur. 1572 tarihinde ise kazaya bağlı Akça-kilise, Evlücek, Akça-şehir, İl-pınar(?)⁵²⁴, İl-düzen, Akdoğan Korucası⁵²⁵, Buzluca, Bayındır⁵²⁶, Sürmeli, Sönlüce⁵²⁷, Kara-yer⁵²⁸, Koz-ağacı⁵²⁹, Kavak, Kayacık ağılı-Yahşi viran, Büyükkırağı, Kızıl-dere⁵³⁰, Göynüce, Kedicük⁵³¹, Ma'cun⁵³², Bayrak⁵³³, Sevil⁵³⁴, ve Kızılöyük⁵³⁵ köyleri boş durumdadır. Ayrıca yine bu dönemde kazada kısmi olarak, Eğrice-öz⁵³⁶, Hasan Bey⁵³⁷, Danişmend⁵³⁸, Saru-Alan⁵³⁹, Kızılca-viran⁵⁴⁰, Kapukaya⁵⁴¹, Göç-özü⁵⁴², olmak üzere bazı tımar reyasının haneleri boş durumdadır.

⁵⁰⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.116a.

⁵¹⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.123a.

⁵¹¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.123b.

⁵¹² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.143.

⁵¹³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.224.

⁵¹⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.226.

⁵¹⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.227.

⁵¹⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.228.

⁵¹⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.229.

⁵¹⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.230.

⁵¹⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.231.

⁵²⁰ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.232.

⁵²¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.224.

⁵²² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.227.

⁵²³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.230.

⁵²⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.21a.

⁵²⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.21b.

⁵²⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.25b.

⁵²⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.42a.

⁵²⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.60a.

⁵²⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.61a.

⁵³⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.61b.

⁵³¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.68a.

⁵³² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.71b.

⁵³³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.74b.

⁵³⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.79a.

⁵³⁵ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.27a.

⁵³⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.21a.

⁵³⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.33a.

⁵³⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.34a.

⁵³⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.45a.

⁵⁴⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.61b.

⁵⁴¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.61b.

⁵⁴² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.71b.

İnönü Kazası'nda 1530 tarihinde Hoca Bey⁵⁴³, Mekerün, Orta, Ortacılar⁵⁴⁴ ve Ortaca⁵⁴⁵ köylerinde hane kayıtları bulunmamaktadır. 1572 tarihinde ise kazanın Ortacılar⁵⁴⁶, Ortaca⁵⁴⁷, Hocabey⁵⁴⁸ köylerine ilaveten Oklu-Balı⁵⁴⁹ ve Avdan⁵⁵⁰ köylerinin de boş durumda olduğu anlaşılmaktadır

1530 tarihinde Seyidgazi Kazası'nın köyleri arasından Değiş⁵⁵¹ ve Mümin⁵⁵² köyünün hane kaydı bulunmamaktadır. 1572 tarihinde ise Elekhacı⁵⁵³, Üç-kuyu⁵⁵⁴ ve Fazılıyurdu(?)⁵⁵⁵ adlı köylerin boş durumda olduğu anlaşılmaktadır.

Günyüzü Kazası'nda 1530 tarihinde Şeyhler⁵⁵⁶, Kızılpınar, Kabirargı, Akçagöle⁵⁵⁷, Doğan, Celbert, Pelidözü⁵⁵⁸ adlarındaki köylerin hane kaydı bulunmamaktadır. 1572 tarihinde ise kazaya bağlı Kabirargı⁵⁵⁹, Kızılpınar⁵⁶⁰, Akçagöle⁵⁶¹ olmak üzere 3 köyü boş durumdadır. Kaza da bulunan Yalınlı köyü ahalisinin ise yerlerinden kalkarak Yukarı Yalunluca⁵⁶² köyüne taşındıkları anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı kazalarının genel durumuna baktığımızda ahalinin göçleri neticesinde bazı köylerde hanelerin boşaldığı anlaşılmaktadır. Yukarıda zikredilen köylerin bir kısmı hem 1530 hem de 1572 tarihinde boş durumdadır. İki tarih arasında bazı yıllar iskân uygulanmış olabilir ancak böyle bir durum olduysa da geçici bir yerleşim olduğu, kalıcı bir iskân işinin gerçekleşmediğini 1572 tarihli kayıtlara dayanarak ifade edebiliriz. Bu durumda iki

⁵⁴³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.234.

⁵⁴⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.235.

⁵⁴⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.236.

⁵⁴⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.84b.

⁵⁴⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.86a.

⁵⁴⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.90b.

⁵⁴⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.85b.

⁵⁵⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.86a.

⁵⁵¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.237.

⁵⁵² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.142.

⁵⁵³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.128b.

⁵⁵⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.128b.

⁵⁵⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.129b.

⁵⁵⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.142.

⁵⁵⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.238.

⁵⁵⁸ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.239.

⁵⁵⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.143b.

⁵⁶⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.145b.

⁵⁶¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.145b.

⁵⁶² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.145a.

tarihte de boş olan köylerin⁵⁶³ genel manada en az 40 yıl boş durumda olduğunu söyleyebiliriz. Bu da aslında ahalinin terk etmesi sonucunda söz konusu köylerde yerleşimin olmaması veya istikrarlı bir iskân faaliyetinin uygulanmaması sonucu söz konusu köylerin harap bir hale geldiğinin veya yıllarca boş kaldığının göstergesidir. Bu şekilde ki köylerin harap olma durumları sürdüğü takdirde kaybolan yerleşimlere dönüşeceğini söyleyebiliriz.

Burada, köylerdeki hanelerin boşalması ile ilgili bir durumu açıklamamız gerekmektedir. Kayıtlar incelendiğinde sancağa bağlı kazalardaki bazı köylerin, 2 veya 3 kaydına rastlanmıştır, söz konusu köylerin bir kaydında hane var iken aynı köyün diğer kaydında "*hâlî ani'r-reâyâ*"⁵⁶⁴ " yani ahalinin olmadığı ifadesi geçmektedir. Buradan bazı köylerde kısmi olarak göçlerin yaşandığını anlayabiliriz. Bu mesele bir köyde birden fazla tımar sahibinin olması nedeniyle izah edilebilir. Nitekim köydeki bir tımar sahibi kendisine bağlı olan reayasını muhafaza ederken, aynı köydeki bir başka tımar sahibi reayasını koruyup, kollamaması veya vergilerde aşırıya kaçması ahalinin göç etmesine neden olmuş olabilir. Aynı şekilde aynı köyde toprakların bir kısmı vakıf arazisi, bir kısmı ise tımar arazisi olabilir bu durumda tımar arazisinde ikamet eden reaya vergilerin fazla gelmesi nedeni ile göç etmiş olabilir. Nitekim sonradan da görüleceği üzere XVII. ve XVIII. yüzyılda bazı harap olan köyleri tekrardan şenlendirmek için veyahut köylerden göçlerin engellenmesi için avarız hane vergilerinde ciddi oranlarda indirimler yapılarak önlem alınmıştır.

Sancakta boşalan köy sayısına toplu olarak baktığımızda 1530 yılında Bilecik Kazası'nda 9 köy-6 köyde kısmi olarak; Eskişehir kazasında 18 köy-3 köyde kısmi olarak; İnönü Kazası'nda 5 köy; Seyidgazi Kazası'nda 2; Günyüzü Kazası'nda 7 köy boş durumdadır. 1530 yılında sancak genelinde ise yaklaşık 367 köyden, 41 tanesinin boş durumda-9 köyde ise yer yer göçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. 1572 tarihinde ise Karacaşehir Kazası'nda 22 köy-7 köy kısmi olarak; Bilecik Kazası'nda 8 köy -9 köy kısmi olarak boş durumdadır. İnönü Kazası'nda 5 köy, Seyidgazi Kazası'nda 3 köy, Günyüzü Kazası'nda ise 4 köy boş durumdadır. 1572 tarihinde sancak genelinde yaklaşık 379 köyden 42 tanesi terk edilmiş halde olup 16 köyde ise bazı hanelerin terk edildiği anlaşılmaktadır.

⁵⁶³Bilecik kazasında; Yenice-Kaldırayık-KutluBey-Boğacık-Boğucak, Göksu. Eskişehir Kazasında; Akçakilise, Bayındır, Kavak, İldüzen, Akçaşehir, Kedicük, Evlücek, Buzluca, Kızılöyük.

⁵⁶⁴TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.21a.

İki tarih incelendiğinde sancakta bir birine yakın oranda boş köyün olduğu görülmektedir. Ancak bu iskân veya göç hareketlerinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim boş durumda olan köylerin hepsi iki tarihte de boş olan aynı isimli köyler değildir. Sancağa bağlı kazalarda bazı köyler 1530 tarihinde boş durumda iken sonraki yıllarda insanların yerleştiği veya iskân edildiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi Seydigazi kazasına bağlı Mümin köyü 1530 tarihinde⁵⁶⁵ ahali yok iken, 1572 tarihinde 32 hane, 30 mücerred⁵⁶⁶ yaklaşık olarak 190 kişilik bir nüfusun bulunduğu tespit edilmiştir. Yine Eskişehir Kaza'sında 1530 tarihinde boş olup sonraki yıllarda iskân olunan Avdancık⁵⁶⁷, Bulduk⁵⁶⁸, Çukurhisar⁵⁶⁹, Gökçe-öz⁵⁷⁰, Bağ-pınar⁵⁷¹; Günyüzü Kazası'nda ise Celbert⁵⁷², Şeyhler⁵⁷³ köylerinde nüfus bulunduğu, XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Sultanönü Sancağı'nda yaşanan göçler sonucu köylerin boşalması XVII. yüzyıl ve XVIII. yüzyılda da meydana geldiği, bu dönemde tutulan avarız tahrirlerinden anlaşılmaktadır⁵⁷⁴. Kayıtlar incelendiğinde avarız hanelerinde vergi indirimlerinin yapıldığı görülmektedir. Bunun sebebi ahalinin belirtilmiş olan vergiyi veremeyecek derecede zor duruma düşmesidir. 1689-1690 yıllarında Eskişehir Kazası köylerinde yirmi altı⁵⁷⁵, İnönü Kazası'nda ise on iki⁵⁷⁶ avarız hanesi olmak üzere vergi indirimine gidilmiştir. Yine 1709 tarihinde Karacaşehir köylerinde yaşayan ahali için vergilerin ağır gelmesi, halkın bu sebepten sıkıntıya düşmesi nedeniyle otuz avarız hanesi daha vergi indirimi yapılmıştır⁵⁷⁷. Söz konusu rakam yüksek seviyede bir vergi indirimidir, bu husus aynı zamanda indirim yapılmadan önce halkın ne derece sıkıntı çektiğinin de göstergesidir. Bu vergi indirimleri hane hesabına dayandırıldığından köyde bulunan nüfusla doğrudan orantılıdır. Öyle ki XVI. yüzyılda mamur olan köyler sonraki yıllarda ahalinin göç etmesi sonucu harap

⁵⁶⁵ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.142.

⁵⁶⁶ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.36b.

⁵⁶⁷ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.15b.

⁵⁶⁸ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.24b.

⁵⁶⁹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.31b,32b,33a.

⁵⁷⁰ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.63b.

⁵⁷¹ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.75a, 77a.

⁵⁷² TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.139b.

⁵⁷³ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.67a.

⁵⁷⁴ BOA, KK.d, nr. 2567; BOA, KK.d, nr. 2568.

⁵⁷⁵ BOA, KK.d, nr. 2567, s.64.

⁵⁷⁶ BOA, KK.d, nr. 2567, s.70.

⁵⁷⁷ BOA, KK.d, nr. 2567, s.68.

olmuştur. Bu bağlamda Karacaşehir Kazası'nda 1709 tarihli kayıtlara göre Memeri, İncik, Sarioğuz, Beyköy, Yeniceköy, Karaca, Ilıca-i Kebir, Musalar⁵⁷⁸ adlı köyler harap hale gelmişlerdir. Bu köyler bir anda harap olmamıştır. Bunun için bir süreç gerekmektedir. Ahalinin köylerden XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyılda göç etmeye başladığını ifade edebiliriz⁵⁷⁹. XVII. yüzyıl sonlarına doğru bazı kazalardaki ahalinin göçlerini engellemek için veya köylerde yaşanan göçler sonucu geride kalan ahalinin vergileri ödeyememesi sebebiyle indirim yapılması bununla ilgilidir. Ancak vergi indirimlerinin bazı köylerde ahalinin göçlerini engelleyemediği ve neticede köylerin XVIII. yüzyılda ıssızlaşarak harap bir hale geldikleri anlaşılmaktadır.

Vergi hususuna değinmek gerekirse aslında bu ahalinin köyleri terk etmesi ile yakından alakalıdır. Nitekim avarız vergisi bir köyün durumuna göre üç-beş veya daha fazla hanenin birleştirilerek bir hane yapılması ve ona göre vergi alınması esasına dayanıyordu. Eskişehir köylerinde yüksek vergiler, asayiş sorunları, doğal afetler veya başka sebeplerle halkın bir kısmının göç etmek durumunda kalması, dolayısıyla köylerdeki hanelerin boşalması sonucunda geride kalan halka vergilerin ağır gelmesi ve bu yönde halkın şikâyetlerinin artması sebebiyle vergilerde köylerin durumuna göre indirimlere gidildiğini söyleyebiliriz. Eğer etkili bir önlem alınmaz ise köylülerin tamamen köylerini boşaltması da söz konusu olabilmektedir.

Sultanönü Sancağı'na bağlı Seyidgazi Kazası'nda bazı köylerde ahalinin göç etmesi XVII. yüzyıl ortalarına kadar gitmektedir. XVIII. yüzyıl avarız kayıtlarından hareketle kazada bulunan Alınviran⁵⁸⁰, Bozad (?)⁵⁸¹ ve Karaağıl köyleri 30-40 sene,⁵⁸² Kasımlı⁵⁸³ ve Kara Ali ma' Gündüğü (?) köyleri⁵⁸⁴ ise 50-60 seneden beri harab haldedirler. Dolayısıyla ifade edilen yıllardan hareketle önceden de ifade ettiğimiz üzere XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyıl boyunca kazada göç hareketlerinin artış gösterdiği ve nihayetinde köylerin harap bir duruma geldikleri

⁵⁷⁸ BOA, KK.d, nr. 2567, s.114.

⁵⁷⁹ İfade ettiğimiz üzere XVI. yüzyılda boş köyler bulunmaktaydı. XVII. yüzyılda sancakta eşkıyalık hareketlerinin artış göstermesi köylerin boşalması ile yakından alakalıdır.

⁵⁸⁰ BOA, KK.d, nr. 2567, s.123.

⁵⁸¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

⁵⁸² BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁵⁸³ BOA, KK.d, nr. 2567, s.123.

⁵⁸⁴ BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

anlaşılmaktadır. Nitekim XVIII. başlarında da kazada bulunan Sancar⁵⁸⁵, Başkaraağaç, Tuğralu, Sarıcailyas, Emirpaşa⁵⁸⁶, Kesenîç⁵⁸⁷, Gökbiç⁵⁸⁸ köylerinin de harap oldukları anlaşılmaktadır.

Seyidgazi kazasındaki Aşağısöğüd, Karaağaç⁵⁸⁹, Oynaş⁵⁹⁰ köylerinde ahalinin bir kısmının göç ettiği anlaşılmaktadır. Vergi tahsiline giden görevliler söz konusu köylerde piyade hanelerinin terk edilmiş olduğunu belirtmektedirler. Yine Kunduz köyünde ise sadece bir piyade hanesi kalmıştır⁵⁹¹. Kazada bulunan Ak-in isimli köyün ahali ise yapılan son tahrirde piyade hanesi olarak kaydedilmemiştir. Nitekim geçen zaman içinde ahalinin birçoğu "*perakende ve perişan*" olmuştur⁵⁹². Bu şekilde yaşanan göçlerin nedenleri arasında ahalinin sorumlu tutulduğu vergilerin yüksek olması, eşkıyalık hareketleri ve asayişin bozulması olarak görülmektedir.

XVI. yüzyıl boyunca Sultanönü Sancağı'nda göç ve iskân hadiselerinin yaşandığı incelediğimiz köyler üzerinden tespit edilmektedir. Göçlerin savaş, kıtlık, yüksek vergi alımı, asayiş sorunları gibi çeşitli nedenleri olabilmektedir. Ancak burada önemli olan hususlardan biri göç sebebiyle boşalan köylerin tekrardan iskân edilmesi işidir, tespit ettiğimiz üzere 1530 tarihinde boş durumda olan 8 köy⁵⁹³ sonraki yıllarda iskân edilmiştir. Bunun yanında XVI. yüzyıldaki kayıtlar incelendiğinde sancaktaki köy sayısında bir artış yaşandığı da gözlemlenmektedir. Bu artışın sebeplerinden biri iskâna açılan yeni yerleşim birimlerinin olmasıdır.

XVII ve XVIII. yüzyılda da köylerde belli sebeplerle köylerin boşalması devam ederek sancağa bağlı kazalarda birçok köyün harap olduğu veya köylerdeki bazı hanelerin boşaldığı anlaşılmaktadır. Ancak hükümet bu dönemde de bazı girişimler yaparak köyleri tekrardan kalkındırmaya çalışmıştır.

⁵⁸⁵ BOA, KK.d, nr. 2567, s.123.

⁵⁸⁶ BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

⁵⁸⁷ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁵⁸⁸ BOA, KK.d, nr. 2567, s.126.

⁵⁸⁹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.122.

⁵⁹⁰ BOA, KK.d, nr. 2567, s.123.

⁵⁹¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁵⁹² BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

⁵⁹³ Seyidgazi kazasında; Mü'min, Eskişehir kazasında; Avdancık, Bulduk, Çukurhisar, Gökçe-öz, Bağpınar, Günyüzü kazasında; Celbert ve Şeyhler köyleridir. (TKGM, TADB, TTD, nr.145; TKGM, VAYS, ED, nr. 541)

4. İSKÂNA AÇILAN YERLEŞİM BİRİMLERİ VE HARAP KÖYLERİ KALKINDIRMA TEŞEBBÜSLERİ

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı kazalarında yaşanan göçler sonucu köyler bir taraftan boşalırken bir taraftan da iskâna açılan köy ve mezra yerleşim birimlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni nüfusun artması ve yeni yerlere ihtiyaç duyulması veya yurtlarından göç eden ahalinin, verimli bir toprak üzerinde yeni yerleşim birimleri açarak köy kurması şeklinde de değerlendirilebilir. Bu köyleri belirlemede 1572 tarihli tahrir defterinde bulunan bazı köy kayıtlarındaki "*haric ez-defter*" ibaresi bize ipucu vermektedir.

Karacaşehir Kazası'nda Ağakınhanbacı⁵⁹⁴, Hisarcık⁵⁹⁵, Taşlı⁵⁹⁶, Aşağı Karı pazarı⁵⁹⁷, Kayalu Kol⁵⁹⁸, Kuruca Kavağı⁵⁹⁹, Talbasan (Taylasan)⁶⁰⁰, köyleri olmak üzere yedi yeni köy ortaya çıkmıştır. Bilecik Kazası'nda Selyüki(?)⁶⁰¹, Koçu⁶⁰², Gülceler⁶⁰³, Yakuplu (nam-ı diğer Elmacık)⁶⁰⁴, olmak üzere dört köy bulunmaktadır. İnönü Kazası'nda İshakçu⁶⁰⁵, Seyidgazi Kazası'nda ise Fazilyurdu(?)⁶⁰⁶ köyleri bulunmaktadır. Bu köylerin XVI. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğunu ifade edebiliriz.

XVI. yüzyılın son çeyreğine doğru, Sultanönü Sancağı'nın söz konusu kazalarında gösterildiği üzere iskâna açılarak kurulan yeni yerleşim birimleri köy sayısındaki artışı da beraberinde getirmiştir. Sancak genelinde 1530 tarihinden sonra ortaya çıktığı anlaşılan köylerin toplam sayısı 13'tür. Tespit edilen köy sayısı bu kadar ise de sancağın genelinde başka yerleşim birimlerinin açılmasını da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru sancakta yeni yerleşim yerleri iskâna açılrsa da sonraki yıllarda bir takım sebeplerle göçlerin yaşanması ve köylerin ıssızlaşması

⁵⁹⁴ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.8b.

⁵⁹⁵ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.43bb.

⁵⁹⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.46b.

⁵⁹⁷ TKGM, TADB, TTD, nr: 145, s.54a.

⁵⁹⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.60a.

⁵⁹⁹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.67b.

⁶⁰⁰ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.70a.

⁶⁰¹ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.116a.

⁶⁰² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.119b.

⁶⁰³ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.122b.

⁶⁰⁴ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.124a.

⁶⁰⁵ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.98b.

⁶⁰⁶ TKGM, TADB, TTD, nr. 145, s.129b.

devam etmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Sultanönü Sancağı'nda harap yerleri tekrardan şenlendirme politikasını uygulamıştır.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da Eşkîyalık faaliyetleri ve asayişin bozulması sonucu ahalinin göçleri devam etmiş, ıssız ve harap köyler meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti, harap ve ıssız yerlerin tekrardan işlenip verimli hale getirilmesini bir iskân politikası olarak benimsemiş ve bunun bir gereği olarak bu yerleri tekrardan kalkındırma çalışmalarına teşebbüs etmiştir. Sultanönü Sancağı'nın Seyidgazi Kazası'ndaki bazı harap köylerin tekrardan verimli hale getirilmesi istenmiş ve ahali de bu yönde kaydedilmiştir. Söz gelimi Seyidgazi Kazası'nın Başkarağaç⁶⁰⁷ köyü rub' (çeyrek) hane ile kaydedilmiştir. Harap olan köylerde iskân edilecek ahalinin bu şekilde düşük vergilerle kaydedilerek, köyün şenlendirilmesi veya ahalinin bağlı olduğu topraktan göç etmesi önlenmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde Seyidgazi Kazası'nda uzun bir süredir harap bir halde olan Alınviran (?), Karacaköy, Kasımlı⁶⁰⁸, Bozad(?), Tuğralu, Sarıcailyas, Emirpaşa, Yıllankırkan⁶⁰⁹ gibi köyler, "*şen-abad*" etmek üzere ahalinin iskân edilmesi istenmiştir. Buradan Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda harap halde bulunan köylerin tekrardan mamur hale getirmeye çalıştığını düşünebiliriz.

Uzun bir süredir harap bulunan Karaağıl köyünde ise boş kalan toprakları Aşağı Söğüt halkının işledikleri anlaşılmaktadır. Bunun karşılığında ise devlet, Aşağı Söğüt halkının işlediği toprak dolayısıyla ahalinin durumu gözetilerek mevcut olan vergilerine 1 avarız hanesi eklemiştir⁶¹⁰. Bu şekilde zaman zaman boş kalan toprakların komşu köy ahali tarafından işlendiğini ifade edebiliriz. Böylece hem toprak işlenmeye devam etmiş hem de devlet vergi almıştır. Keseniç köyünde de benzer bir durumun yaşandığını ifade edebiliriz. Harap olan köyün boş kalan arazisini Seyitgazi Menzilcisi Derviş Osman işletmektedir. Bunun karşılığında ise rub' hane (bir hanenin dörtte biri) olmak üzere vergi vermektedir⁶¹¹. Buradan

⁶⁰⁷ BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

⁶⁰⁸ BOA, KK.d, nr. 2567, s.123.

⁶⁰⁹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.124.

⁶¹⁰ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁶¹¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

anlıyoruz ki Osmanlı Devleti'nde ahalisinin terk ettiği bazı köyler, menzilciler tarafından da işletilmektedir.

Sancağın kazalarına bağlı köylerde daha öncede izah ettiğimiz üzere birtakım sebeplerle ahali göç ediyor ve kısmi olarak boşalan haneler meydana geliyordu. Bu köylerde ise vergiler kesintiye uğruyordu. Bu sebeple devlet ve idarecileri göç eden ahaliyi geri getirme teşebbüsünde bulunuyordu. Söz gelimi XVIII. yüzyılda Sultanönü Sancağı'ndaki has topraklarına kayıtlı olan bazı kimselerin göç ederek başka kasaba, köy ve askeri çiftliklere yerleşmeye başladıkları görülmektedir. Bu şekilde toprağını terk edenler için merkezden, kadı ve sancak beylerine hükümler gönderilerek ahalinin eski yerlerine iskân edilmeleri istenmiştir⁶¹². Bu şekilde boşalan köyler veya haneler tekrardan şenlendirilmeye çalışılmıştır.

XVIII. yüzyılda Seyidgazi Kazası'nda yukarıda açıklandığı gibi bazı kimselerin kayıtlı oldukları köyden göçerek başka köylere gittikleri görülmektedir. Ancak bu durumda olan kişiler tekrardan kayıtlı oldukları köylere yerleştirilmişlerdir. Bu bağlamda kazanın Karaviran köyünde 3 kişi, Akin köyünde 1 kişi, Çaçgeniç (?) köyünde 9 kişi, Karaisa köyünde 2 kişi, Hırka köyünde 2 kişi, Ilıca(?) köyünde 1 kişi, Aşağısöğüt köyünde 1 kişi, Emir Paşa köyünde 2 kişi⁶¹³ örnek gösterilebilir. Bu dönemde açıklanan durumu benzer örnekler yaygın olup, bunun ana nedenlerinden biri ağır olan vergilerdir. Ahali, çözüm olarak başka yerlere göç etmeyi tercih etmiştir. Yine bu duruma örnek olarak 1705 yılında Seyidgazi Kazası'nda tespit edilen 21 kişi kaza merkezine göç ederek vakıf köyelerine dâhil edilen yerlerde ikamet etmişlerdir. Ancak bu durumdan rahatsız olan ahalinin şikâyetleri sonucu söz konusu kişiler tekrardan eski köyelerine iskân edilmişlerdir⁶¹⁴.

Karacaşehir'in Çoğuştan köyünden Muttalip köyüne göç eden ahalinin tekrardan eski yerlerine iskân edilmeleri için 1746 yılında Çoğuştan köyü ileri gelenlerinden Derviş Ağa sert girişimlerde bulunmuştur. Ancak göç edenler Çoğuştan kazasının kayıtlı reayası olmadığından geri döndürülemediği⁶¹⁵.

⁶¹² BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 5, s.333, hüküm;1143.

⁶¹³ BOA, KK.d, nr. 2567, s.127.

⁶¹⁴ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁶¹⁵ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr.10, s.234, hüküm; nr yok.

Sultanönü Sancağı kazalarına, başka sancakların kazalarından gelip, perakende olarak yerleşen aileler de bulunmaktadır. Ancak onlarda tekrardan eski yerlerine iskân edilmiştir. Bu hususta, Karahisar-ı Sahip Sancağı'nın Barçınlı Kazası'na bağlı olan köylerden kalkarak, Eskişehir Kazası köylerine dağılık olarak yerleşen Muscalı Cemaati mensuplarını örnek verebiliriz. Eskişehir kazası köylerinde bu şekilde toprağını terk edip tespit edilenler tekrardan eski yerlerine iskân edilmeye çalışılmıştır⁶¹⁶.

Sultanönü Sancağı'nda uygulanan bir diğer yöntem derbendçiler vasıtasıyla harap olan yerleşimlerin şenlendirilmesi idi. Ancak derbendler adlı konuda bu durumu işlediğimiz için burada kısaca değinilecektir. Bu hususa örnek vermek gerekirse 1740 tarihli kayıta, Aşağısöğüd ahalisinin derbendçi olarak harap bir durumda olan Sancar köyüne yazıldığı görülmektedir⁶¹⁷. Muhtemelen Sancar köyünün emniyetini sağlamak ve tekrardan şenlendirmek amacıyla, Aşağısöğüd ahalisinin derbendçi olarak kaydedildiğini söyleyebiliriz.

Sultanönü Sancağı'nda XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında göçler yaşanmaya devam ederken bir taraftan da iskâna açılan yeni yerleşim birimlerinin olduğu veya ıssızlaşan köylerin kalkındırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Burada ifade ettiğimiz yerleşim birimleri özellikle de XVII. ve XVIII. yüzyılda olanlar dar bir çevrede veyahut Seyitgazi ile sınırlı kalmış olabileceği düşünülebilir. Bunun nedeni, ulaştığımız kaynağın sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Seyitgazi Kazası köylerindeki iskân çalışmalarından hareketle, diğer kazalarda da bu tür kalkındırma girişimlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki sancağın diğer kazalarında da harap olan köyler olduğunu belirtmiştik. Bu sebeple harap olan köylerde şenlendirme ve kalkındırma teşebbüslerinin olduğunu düşünebiliriz.

⁶¹⁶ BOA, A. {DVNS. AHKA.d., nr. 3, s.24, hüküm;145.

⁶¹⁷ BOA, KK.d, nr. 2567, s.122.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SULTANÖNÜ SANCAĞINDA BULUNAN VAKIF KURUMLARININ, İSKÂN BİRİMLERİNİN OLUŞUMU VE GELİŞİMİNE KATKISI

1. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA VAKIF-YERLEŞİM İLİŞKİSİ

İslam devletlerinde, dinin belirlediği esaslar çerçevesinde yaşamı güvenle idame ettirmek için gerekli şartları ve müesseseleri devletin sürekli karşılaması mümkün değildir. İslâm devletlerinde bu vazifeyi vakıflar yüklenmiştir. Devlet, politikaların belirsizliği, geçici karakteri nedeniyle toplumda sosyal hizmetleri devamlı bir dini vecibe, bir hayır işi olarak vakıflara bırakmıştır⁶¹⁸. İslâm devletlerinin içtimai hayatında rol oynayan hayır müessesesi olan "*Vakıf*", Arapça bir kelime olup sözlükte "*duruş, durma, durak*" anlamlarına gelmektedir. Şemsettin Sami bu kavramın bir başka anlamı için ise "*bir mal ve mülkü satılmamak şartıyla bi'l-fi'l hayra tahsis ve teberru' etme*" olarak belirtmektedir. Terim anlamına baktığımızda, insanın sahip olduğu ve maddi değer taşıyan toprak, bina, para, mal gibi unsurların tasarrufunu Allah'a devredip, yararını dini şartlara göre varlıkların faydasına tahsis etmektir⁶¹⁹.

İslâm devletlerindeki vakıf müesseseleri gibi olmasa da her toplumun kendi dini kurumlarına ayrılmış olan mallar biçiminde vakıfların olduğu bilinmektedir. Ancak, hükm-î şahsiyeti elinde bulundurup ve Allah'ın rızası gözetilerek ebedi bir şekilde hayır ve sevap amacıyla kurulan vakıflar, İmam Şafi'nin de izah ettiği üzere İslâmiyet ile birlikte meydana gelmiştir. Daha önceki dönemde İslâm ülkelerindeki vakıf kurumlarına en çok benzeyen eser Hz. İbrahim tarafından yapılan Kabe-i Muazzama'dır. Öte yandan, Kur'an-ı Kerim'de vakıf ibaresinin geçmemiş olmasına rağmen, müessesenin kökeninde Kur'an ve sünnetin yardımlaşma buyrukları ve insanların menfaatine olan her hizmetin ibadet olarak görülmesi anlayışı

⁶¹⁸ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Vakıf ve Vakfiye", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu (İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, s.11.

⁶¹⁹ Mustafa Güler, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, 2.Baskı, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2011, s.19.

yatmaktadır⁶²⁰. Vakfın menşei hususunda M.Belin, M. de Uphal, Mercier, Clavel, M. Zeis, Sauteyra et Cherbonneu gibi yabancı araştırmacıların bir kısmı da tamamen İslami kökenli olduğu konusunda hem fikirdir. Bu konuda Roma hukuku menşeli ve Bizans hukuku menşeli olduğu konusunda görüşlerde bulunmaktadır⁶²¹.

Vakfın yönetimi vakfi kuran kişinin yani vâkıfın belirttiği hususlar çerçevesinde teşkil olunur. Vakfın idaresini yürüten kişi direkt olarak vâkıf olabildiği gibi onun belirlemiş olduğu şartlara haiz müteveli, nazır gibi unvanlara sahip vekiller tarafından da yürütülmesi mümkündür. Devletin umumi olarak vakıflar üzerinde bir kontrol mekanizması vardır, bu işin yerine getirilmesiyle sorumlu memurlar da kadılardır. Vakıf bir müteveli veya nazır tarafından idare edildiği takdirde kadı doğrudan vakfın yönetimine müdahale edemez. Devlet, kadılık teşkilatı aracılığıyla vakıfların idaresini denetlemektedir. Vakfın yönetiminde ana prensip ise vakfın yararının ön planda tutulmasıdır⁶²².

Vakıf ile alakalı bazı terimlere baktığımızda vâkıf, vakfeden kişidir yani vakfi kuran kişidir. Vakfiye, vâkıfın vakfın meydana getirilmesi ve işletilmesi hususunda düzenlenen belirli hüküm ve kuralları ve bu hususların kadı tarafından kaydını ihtiva eden yasal bir belgedir⁶²³. Müteveli ise gerekli vasıfları taşıyıp, vakıf işlerini idare ve yönetmek için tayin olunan kişidir⁶²⁴.

Doğrudan topluma hizmet sunan vakıf bina ve kuruluşlara hayrat; bu kurumların ebedi olarak idame ettirilmesi ve insanlığa en iyi şekilde hizmet görevini ifa edebilmesi için vakfedilen gelir kaynaklarına ise akarât denilmektedir⁶²⁵. Mesela bir külliyeinin akarı olarak han, hamam, bedesten, çeşitli dükkânlar, evler (kira gelirleri), çarşı, bedesten, bağ, bahçe gibi kurumlar zikredilebilir.

⁶²⁰ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.448.

⁶²¹ Ziya Kazıcı, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985, s.50-53.

⁶²² Halil Cin, "Osmanlı Devletinde Vakıf Hukuku", *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2004, s.63.

⁶²³ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.4.

⁶²⁴ *Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2004.

⁶²⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı*, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.23

Osmanlı'da vakıf kurumu ilk beyler dönemine kadar götürülebilir, Orhan Gazi, azadlı kölesi Tavasi Şerafeddin'e, Mekece'de 724 tarihli bir hankahı vakfettiği bilinmektedir⁶²⁶.

Osmanlı'da bir vakıf kurulurken evvela fikrî olarak alt yapısı oluşurdu. Akabinde belirtilen amaçlar doğrultusunda "*müessesat-ı hayriye*" dediğimiz hizmet binaları tesis edilir ve hizmetin devamlı sürmesi için lazım olan gelir kaynakları tesis edilirdi. Üçüncü evrede hazırlanan vakfiye murafaalı bir duruşma ile mahkemenin onayına sunulurdu. Mahkemelerce kurulması uygun görülen vakıfların vakfiyeleri, mahkemede tutulan şer'iyeye sicillerine kopyalanır, orijinal belge ise vâkıfa teslim edilirdi⁶²⁷.

Osmanlı'da padişahlar, şehzadeler, valide sultanlar, devlet adamları ve zengin insanların kurdukları vakıflar sosyal hayatın her alanına dâhil edilmiştir. Vakıf kurumları ibadet, eğitim, sağlık, yeme-içme, ulaşım-konaklama ve ticarete varıncaya kadar içtimai hayatın her kademesinde insan ayırmaksızın hizmet vermiştir. Bunun yanında bu kurumlar kültürel ve iktisadi hayatın canlı tutulması noktasında da önemli vazifeler üstlenmiştir. Osmanlı hâkimiyet alanı olan Anadolu'dan Rumeli'ye, Afrika'dan Arabistan yarım adasına kadar vakıf kurumları insanlığın yararına tahsis edilmiştir. Hatta sadece insanlara değil hayvanlara ayrılan vakıflar da bulunmaktadır. Osmanlı'nın fethettiği coğrafyalarda tesis edilen vakıflar, şehirlerin kurulmasına, çeşitli sebeplerle harap olmuş şehirlerin imar edilerek mamur olmasına, boş ve ıssız yerlerin iskâna açılmasında rol oynamıştır. En nihayetinde şehirlerin fiziksel dokusunun Türk-İslam örtüsüne bürünmesini sağlamıştır. Vakıflar kurulduğu bölgede cazibe merkezi olma vasfından dolayı da nüfusu arttırıcı bir etken olmuştur.

Osmanlı'da şehirlerin oluşumunda veya küçük yerleşim yerlerinin büyük şehirlere dönüşümünde vakıf kurumlarının önemli payı vardır. Genellikle bir câminin çevresinde kümelenmiş olan medrese, yemek pişirilen ve dağıtılan yer (aşhane), misafir yurdu (tâbhane), hastane (timarhane, daruşşifa), hamam ve kervansaray gibi din, kültür veya sosyal yardım kurumları ile bu kurumlarda çalışan görevlilerin kalacakları yerler, su yolu, kanalizasyon gibi beledi tesisler ve nihayet bu şekilde vücut bulan kurumlara devamlı gelir temin etmek amacıyla inşa edilmiş olan han ve

⁶²⁶ Kazıcı, a.g.e., s.57.

⁶²⁷ Nazif Öztürk, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.434.

çarşılar, fırın, değirmen, mum üretim yerleri, boyahâne, salhâne, başhâne, bayram ve pazar yerleri, cendere gibi tesisler eski bir şehrin yeniden imarını veya yeni kurulacak şehirlerin çekirdeğini oluşturmuştur⁶²⁸.

Osmanlı'da vakıf olarak hizmet veren yapılar arasında "*imaretler*" bulunmaktadır. İmaretler geniş manada cami, medrese, bimarhane, aşevi, tabhane, kervansaray, mekteb, kütüphane, hanıkâh, türbe, imalâthane, arasta, kapalı çarşı, han, su tesisatı, hamam, tuvalet, meşruta binaları, bayram ve pazar yerleri, muvakkithane gibi bir mahallenin, semtin ihtiyacı olan önemli sosyal yapılardır. Bu kurumların çevresi iskâna elverişli cazibe alanlarıdır, insanların yerleşmeye başlamasıyla boş durumda olan yerler zaman içinde şehirleşir, meskûn alanlar ise imar ve ihya edilmektedir⁶²⁹. Osmanlı'daki birçok şehrin çekirdeğinin oluşumu ve tekâmülünde bu kurumlar önemli rol oynamıştır. Örnek vermek gerekirse İstanbul, Edirne, Bursa, Konya gibi şehirler imaretler etrafında kurularak gelişmiştir⁶³⁰. Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Rumeli'de de imaretler çevresinde iskân yerleri vardı. Saraybosna, Mostar, Travnik, ve Zivornik Osmanlı fethinden önce, küçük yerleşim birimleri iken Osmanlı sonrasında inşa edilen vakıf imaretler vasıtasıyla, kısa bir zaman diliminde büyük şehir konumunu kazanmışlardır⁶³¹. İmaretlerin bu derece geniş manasının yanında bazı araştırmacılar halka hizmet veren "*mutfak*" anlamında da kullanıldığını beyan etmişlerdir⁶³².

İmaretler her zaman yukarıda sayılan kurumların hepsini ihtiva etmeyebilir ancak bunlar şehirlerin teşekkülünde etkili olan vakıf müesseseleridir. Yalnız büyük şehirlerde tamamının bir araya geldiği görülmektedir. Bu şekilde kurulan bir Türk sitesinde daima cami ile meydan, pazar, çarşı ve medrese birinci derecede rol oynamıştır⁶³³. Osmanlı Devleti'nde camiler mahallelerin merkezini oluşturmakta olup çevresinde belirli bir intizam ve estetik dairesinde evler imar edilmiştir. Yine medrese, kütüphane, büyük camilerin yanına sebil, imaret, darüş-şifa vs. gibi

⁶²⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII, S.1-2, İstanbul 1963, s.239.

⁶²⁹ Nazif Öztürk, *Mensei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s.21.

⁶³⁰ Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.529.

⁶³¹ Nazif Öztürk, *Azınlık Vakıfları*, Altinküre Yayınları, Ankara 2003, s.20.

⁶³² Amy Singer, "İmarethaneler", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.485.

⁶³³ Hilmi Ziya Ülken, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, S.9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s.31.

topluma yararlı hizmet kurumları yapılmıştır. Bu unsurlar yeni mahallelerin meydana gelmesine yardımcı olmuştur⁶³⁴.

Osmanlı'nın sadece şehirlerinde değil aynı zamanda sağ-sol ve orta ana yol güzergâhları ve onlara bağlı olan tali yollar üzerinde de vakıf kurumlarına çokça rastlanılmıştır. Siyasi, askeri gayelerle veyahut seyahat ve ticaretin kolay bir şekilde gerçekleştirilmesi için yollar üzerinde büyük kervan siteleri yapılmıştır⁶³⁵. Osmanlı şehirlerini birbirine bağlama açısından da kervansaraylar önemli vakıf yapıları olmuştur⁶³⁶. Bunun yanında menziller ve hanlar da yollar üzerindeki önemli vakıf kurumlarıdır. Bu yapıların çevresinde özellikle ticari fonksiyonları sebebiyle yerleşim yerleri kurularak zaman içinde köyler bir sonraki aşamada ise şehirler oluşmuştur. Bu dönüşüme paralel olarak bölgeye yerleşmiş olan nüfus da günden güne artış göstermiştir.

1.1. SANCAKTA TESPİT EDİLEN BAZI VAKIF KURUMLARI

XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda bulunan vakıfların, tespitinde 1530 tarihli Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri ve 1575 tarihli Sultanönü Sancağı Evkaf Defteri esas alınmıştır. Bazı durumlarda, söz konusu evkaf defteri ile belirli noktalarda paralellik gösteren 1524-1531⁶³⁷ tarihli Sultanönü Sancağı vakıflarını içeren Maliyeden Müdevver Defterden⁶³⁸ de yararlanılmıştır. Vakıflar hakkında detaylı bir bilgi vermek yerine konumuzla ilişkilendirilmesi açısından yerleşim ve şehirleşmeye katkısı amacıyla bir değerlendirme yapılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde padişahlar, şehzadeler, hanım sultanlar, devlet adamları veya hayırsever varlıklı kişiler tarafından topluma hizmet için din, eğitim, sağlık gibi çeşitli alanlarda vakıflar kurulmuştur. Sultanönü Sancağı'na bağlı Karacaşehir'in merkezinde Anadolu Tımar Defterdarı olan Hüsam Bey cami ve muallimhâne yaptırıp vakfetmiştir⁶³⁹.

⁶³⁴ Kazıcı, a.g.e., s.57.

⁶³⁵ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda İmarat", s.241.

⁶³⁶ Ülken, a.g.m., s.31.

⁶³⁷ Mehmet Topal, Kamil Çolak, "Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S.9, Yaz 2015, s.53.

⁶³⁸ BOA, MAD.d, nr.27.

⁶³⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s. 23b.

İstanbul sakinlerinden Kassab Ali'nin oğlu olduğu düşünölen Hüssam Bey'in hakkındaki resmi kayıtlar 1497 yılında başlamıştır⁶⁴⁰. Hüsam Bey ile alakalı resmi kayıtların 1497 yılından itibaren başladığı ve 1575 tarihli tahrir kayıtlarından, vakfın Yavuz Sultan Selim dönemine kadar giden bir geçmişi olduğu (1512-1520) düşünöldüğünde XVI. yüzyıl başlarında kurulduğunu tahmin edebiliriz⁶⁴¹.

Sultanönü Sancağı'na bağı Karacaşehir'de vakfın akarları arasında bir hamam, sekiz dükkân, sekiz değirmen, üzerinde kervansarayın bulunduğı bir zemin (arsa) bulunmaktadır. İnönü Kazası'nda Karasu adlı mahalde de beş değirmen olmak üzere bu hizmet kurumlarından yıllık gelir sağlanmaktadır. Ayrıca bir zamanlar çalışır durumda olan ama sonradan harap olduğu anlaşılan bir de değirmen bulunmaktadır⁶⁴². Ayrıca Hüsam Bey'in Sultanönü Sancağı dışında Alaşehir, Kütahya⁶⁴³ gibi kazalarda da vakıfları bulunmaktadır.

Hüsam Bey vakfının XVI. yüzyıl başlarında kurulduğı düşünöldüğünde Karacaşehir'in gelişimine, kalkınmasına önemli derecede katkısı olduğu söylenebilir. Nitekim Fatih döneminde şehir halkının Karacahisar kalesinin eteğinde bulunan Karacaşehir'e iskân edildiğini belirtmiştik⁶⁴⁴. Dolayısıyla hisar dışında gelişen bir şehir vardır. Osmanlı klasik dönem şehir yapılanması genel olarak cami', pazaryeri, çarşı gibi yapıların etrafında şekillenmiştir. Karacaşehir'de de buna uygun bir yapılanmanın olduğu düşünölebilir. Şüphesiz Karacaşehir'de Hüsam Bey tarafından kurulan cami, muallimhâne ve akarları şehrin fiziki, kültürel ve sosyal yapısına katkı sağlayarak cazibe merkezi haline gelmesine yardımcı olmuştur. Bir mektebin olması ilim tahsil edecek talebelerin olduğunu, vakfın arsası üzerindeki kervansaray ve dükkânlar alışveriş ve ticaret merkezi olduğunun göstergesidir. Bu durumda Hüsam Bey vakfı sahip olduğu kurumlarıyla, Karacaşehir'e insanları çekerek, çevresinde bir yerleşim dairesi oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Eskişehir merkezinde daha sonra da ele alacağımız üzere Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılan bir külliye bulunmaktadır. Külliye'nin cami, kervansaray,

⁶⁴⁰ İncalık, "Karacahisar/Karacaşehir", s.11.

⁶⁴¹ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.23b.

⁶⁴² TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.23b.

⁶⁴³ TKGM, VAYS, ED, nr. 541, s.23b.

⁶⁴⁴ İncalık, "Karacahisar/Karacaşehir", s.11.

düşkünler evi, aşevi gibi yapıları bulunmaktadır⁶⁴⁵. Anlaşıldığı üzere külliye çevresine insanları çeken ve şehri geliştiren unsurlara sahiptir.

XVI. yüzyılda İnönü Kazası'na bağlı bulunan Bozöyük merkezinin çekirdeğini oluşturan ve şehirleşmesini sağlayan Kasım Paşa imareti bulunmaktadır⁶⁴⁶. İmaretin Bânisi Güzelce Kasım Paşa olup devlet kademelerinde görev almıştır. Kasım Paşa Hama mutasarrıflığı yaptıktan sonra üçüncü vezirlik kademesine yükselmiştir. Bağdat seferi sonrasında Bozöyük'te 1525-1528 yılları arasında kendi adıyla anılan imaret sitesini yaptırmıştır⁶⁴⁷.

1530 ve 1575 tarihli tahrir defterlerindeki vakıf kayıtlarına göre Kasım Paşa vakfında imaret⁶⁴⁸, cami ve han bulunmaktadır. İmaret vakfına gelir getiren kurumlar arasında bir kervansaray, bir hamam, çok sayıda dükkân ve değirmen de yer almaktadır⁶⁴⁹. Ayrıca medrese ve mektep⁶⁵⁰ de bulunmaktadır.

Kasım Paşa imareti kurulduğu yer olan Bozöyük'ün gelişimine önemli ölçüde katkı sağlamış adeta şehir imaret vasıtasıyla kurulmuştur diyebiliriz. İmarete bağlı kurumlardan olan cami ve han şehirleşmenin sağlanmasında etkin bir rol oynamıştır. Söz konusu iki sosyal kurum tesis edildikten sonra şüphesiz insanların odak noktası haline gelerek çevrelerinde bir yapılaşma meydana getirmişlerdir. Bu yapılaşmanın sonucunda, vakıf kayıtlarından da anlaşıldığı üzere vakfa bağlı olan *Yenihan* ve *Cami-i Cedid* mahalleleri ortaya çıkmıştır. Vakfa bağlı olan bir diğer mahalle ise Öyükdibi mahallesidir⁶⁵¹. İşte bu şekilde topluma hizmet veren mimari yapılar zaman içerisinde bir iskân merkezi haline gelerek, çevresinde evler kurularak, mahallelerin kurulmasını da sağlamıştır.

Kasım Paşa imaretine gelir getiren kurumlardan olup, yine Bozöyük'te bulunan mektep, kervansaray, hamam ve dükkânlar da şehrin gelişimine yardımcı olmuştur⁶⁵². Dikkat edilirse bu sosyal kurumlar insanların sürekli uğradığı, çeşitli ihtiyaçlarını giderip alışveriş yaptıkları mekânlardır. Dolayısıyla Bozöyük'e ticari,

⁶⁴⁵ Kasım İnce, "Kurşunlu Külliyesi", *DİA*, C.XXVI. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s.449.

⁶⁴⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.145; TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.42b.

⁶⁴⁷ Ayşe Denkhalbant, "Kasım Paşa Külliyesi", *DİA*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.550.

⁶⁴⁸ Burada imaretin aşevi veya mutfak anlamında kullanılabileceğini de düşünmek gerekir.

⁶⁴⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.145; TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.42b.

⁶⁵⁰ Denkhalbant, a.g.m., s.550.

⁶⁵¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.145; TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.42b.

⁶⁵² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.145; TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.42b.

ilmi ve kültürel bir değer de kazandırarak canlılık getirmiştir. Söz konusu vakıf ve kurumları bir cazibe merkezi olup insanları çekmesi nedeniyle bir süre sonra hem yeni iskân yerlerinin açılıp nüfusun artmasına hem de şehrin sosyal, fiziki ve manevi dokusunu oluşturmaya katkı sağlamıştır.

İnönü şehir merkezinde bir hamam⁶⁵³, Gök-Bahadır adında bir caminin olduğuna da işaret edilmektedir⁶⁵⁴. Mustafa Bey adlı bir hayır sahibi de muallimhâne inşa ederek vakfetmiştir⁶⁵⁵. İnönü Kazası'nda bulunan vakıflardan biri de İsmihan Sultan vakfidir. Vakfın kervansarayı ve birkaç köyde değirmenleri bulunmaktadır⁶⁵⁶. İnönü Kazası'nın gelişimine etki eden tüm bu vakıf kurumları insanların hizmetine sunularak ihtiyaçlarının giderilmesi amaçlanmıştır.

İnönü kazasında bulunan kervansaray gibi ticari özellik taşıyan vakıf yapıları şehrin bir alışveriş merkezi olmasına yardımcı olmuştur. Bu gibi ekonomik potansiyele sahip kurumlara başka yerlerden sürekli tüccarlar gelmekte ve bir süre konaklayıp mallarını satma imkânına sahip olabilmektedir. Dolayısıyla İnönü Kazası'ndaki bu kurumlar çevresinde yaşanan insan hareketliliği, şehirdeki yerleşim hareketlerine de doğrudan etki etmektedir.

1572 tarihinde Bilecik Kazası'nın merkezinde "*Cami'-i Şerif-i Orhan*⁶⁵⁷" ve "*Cami'-i Şerif-i Cedid*⁶⁵⁸" adın da iki cami kaydı bulunmaktadır. Bu camiler aynı zamanda söz konusu tarihte iki mahallenin ismi olarak kaydedilmiştir. Bu camilerden biri adından da anlaşıldığı üzere Orhan Bey tarafından 1331 yılında yapılmıştır⁶⁵⁹. 1530 tarihli Bilecik Kazası'na ait tahrir kayıtlarında Orhan isimli bir mahalleye rastlanılmamıştır. Ancak 1572 tarihine gelindiğinde "*Cami-i Şerif-i Orhan*⁶⁶⁰" kaydıyla bir mahalle ismi bulunmaktadır. Buradan anlıyoruz ki Bozöyük'te olduğu gibi Bilecik Kazası'nın merkezinde de Orhan Bey tarafından yaptırılan caminin etrafına insanların iskân edilmesi ve çevresinin kademeli olarak yapılanmasıyla yeni bir mahalle meydana gelmiştir.

⁶⁵³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.44b.

⁶⁵⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.49b.

⁶⁵⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.48b.

⁶⁵⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.49b.

⁶⁵⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.108a.

⁶⁵⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.106b.

⁶⁵⁹ Enis Karakaya, "Orhan Gazi Camii ve İmareti", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s.386.

⁶⁶⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.108a.

1572 tarihli kayıtlardan Bilecik Kazası'ndaki diğer caminin Kadı mahallesinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1572'de "*Cami'-i Şerif-i Cedit*⁶⁶¹", Kadı mahallesinin diğer ismi olarak kaydedilmiştir⁶⁶². Bu hususlar bize Osmanlı şehirlerinin kurulmasında ve yapılanmasında camilerin ne kadar önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Köy yerlerinde insanların ibadetlerini yerine getirmeleri için vakfedilen mescidlerin olduğu anlaşılmaktadır. 1575 tarihinde Bilecik Kazası'nın Büyük Küre⁶⁶³ ve Pelidözü⁶⁶⁴ köylerinde mescid bulunmaktadır. Büyük Küre köyünde bir de cami'nin⁶⁶⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu köyde Kasım Bey vakfi olarak kaydedilen kayıtta bir hamam ve birçok dükkânların olduğu da görülmektedir⁶⁶⁶. Köylerde insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan vakıfların kurulması, köyün gelişiminde birinci derecede önemli rol oynayan unsurlar arasındadır. Şehir yapılanmasında camilerin ne derece önemli olduğundan bahsetmiştik aynı şekilde Büyükküre köyünde bulunan cami ve dükkânlar da çevrelerine insan çekme potansiyeline sahip yerlerdir.

1575 tarihli vakıf kayıtlarında Seyidgazi Kazası'nda bulunan Seyidgazi vakfına bağlı Karacapınar⁶⁶⁷, Kalkan ve Yenice, Özbey, Hatipler ve Yeltik mahalleleri bulunmaktadır⁶⁶⁸. Vakfın gelir kaynakları arasında bir hamam, çok sayıda değirmen ve dükkân bulunmaktadır⁶⁶⁹. Vakfın kayıtlı reayası olan bazı kimseler Eskişehir'de ikamet etmektedir⁶⁷⁰.

Seyidgazi vakfının gelirleri Eskişehir merkezindeki yapılar hakkında da bilgi vermektedir. Kayıtlara göre bir kervansaray ve çeşitli sayıda dükkân ve değirmen vardır. Ayrıca kayıtlardan anlaşıldığı üzere Eskişehir ve Seyidgazi'nin pazarları da bulunmaktadır⁶⁷¹.

⁶⁶¹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.106b.

⁶⁶² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.106b.

⁶⁶³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.53b.

⁶⁶⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.63b.

⁶⁶⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.63a.

⁶⁶⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.63b.

⁶⁶⁷ BOA, MAD.d, nr.27,s.42.

⁶⁶⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.31a-33a.

⁶⁶⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.34a.

⁶⁷⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.35b.

⁶⁷¹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.37a.

Osmanlı'da vakıflar sadece çevresine insan grupları çekmek ve nüfusun artmasını sağlamakla kalmamış ayrıca çalışır bir üş gücünün oluşmasına da katkı sağlamıştır. Nitekim kayıtlardan tespit edildiği üzere Seyidgazi vakfına kayıtlı "*hüddamdan, müteferrikadan ve sipahiden bi'l-fi'l iki yüz nefer...*" görevli derviş olduğu anlaşılmaktadır⁶⁷². Bu kişilerin yaşamsal ihtiyaçlarının da vakıflar tarafından sağlandığını söyleyebiliriz. 200 kişinin eşleri ve çocukları da düşünüldüğünde vakfın şehirleşme ve istihdam açısından oynadığı rolün önemi bir kat daha artmaktadır.

İstihdam konusunda vakıfların ön plana çıktığı bir husus daha vardır. Osmanlı'da vakıflar yol, kaldırım ve köprülerin yapımı ve bakımı gibi işleri de üstlenmiştir⁶⁷³. Bu işlerin temini için insanlar istihdam edilmişlerdir. Söz gelimi 1530 tarihinde Bilecik Kazası'nın Aleksi köyünde 25 nefer köprücü kaydına rastlanmaktadır⁶⁷⁴. Buradan Aleksi köyünde bir köprü olup, tamiri ve bakımından söz konusu 25 kişinin sorumlu olduğunu düşünebiliriz. 1575 tarihli bir kayıta ise aynı kazanın Lefke nefsinde Yenişehir suyu üzerindeki bir köprünün tamir işi için önceki tahrir kayıtlarında 50 kişi istihdam edildiği anlaşılmaktadır. 1575 tahririnde ise bu sayının 79 olduğu görülmektedir⁶⁷⁵. Anlaşıldığı üzere vakıfların iş sağlama noktasında da insan istihdam ettiği anlaşılmaktadır. Verilen örnekler tek başına az bir rakamı ifade edebilir ancak Sultanönü Sancağı'nın dışına çıkararak ve imparatorluğun geneline yayıldığı düşünüldüğünde hem topluma hizmet noktasında hem de bu işler için istihdam edilen insan sayısının ne derecede olduğunu anlayabiliriz.

XV. yüzyıl Sultanönü Sancağı vakıf kayıtlarından tespit ettiğimiz vakıflar, buldukları yerlerin gelişimine önemli derecede katkılar sağlamıştır. Genel olarak baktığımızda vakfedilen kurumlar arasında, mahallelerin kurulmasında önemli rol üstlenen dini ve sosyal bir merkez olan camiler⁶⁷⁶; temizliğe verilen önemi gösterir nitelikte ve hemen her kazada olan hamamlar⁶⁷⁷, toplumu eğitim yönünden geliştirmesine katkı sağlayacak olan muallimhâneler (mektep)⁶⁷⁸, kaza ve köylerde

⁶⁷² BOA, MAD.d, nr.27, s.52.

⁶⁷³ Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C.X, S.1, İstanbul 2008, s.162.

⁶⁷⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.146.

⁶⁷⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.61b.

⁶⁷⁶ TKGM, VAYS, ED, nr;541, s.42b,106b,108a.

⁶⁷⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s. 44b,54b,67b, 63b.

⁶⁷⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.48b.

bulunan mescidler⁶⁷⁹, hem fiziksel anlamda hem de sosyal anlamda şehirleşmeyi sağlamıştır. Yine üretim ve ticaret kurumları olan ve insanların un ihtiyaçlarını karşıladığı ve genellikle köylerde olan değirmenler (su değirmenleri) ve daha çok merkezi yerlerde olan ve buldukları bölgeyi ticari açıdan önem kazandıran alışveriş dükkânı, han, kervansaray gibi kurumlar iskânı teşvik ederek, nüfusu arttıran unsurlar olmuşlardır⁶⁸⁰. Tüm bu kurumlar insanların hizmetini ve ihtiyacını karşılamaya yönelik hayır müesseseleridir. Şehirlerin gelişimi ve kalkınmasında şüphesiz birinci derecede rol oynamışlardır.

Osmanlı Devleti'nde vakıf olarak karşımıza çıkan yapılardan biri de ana yollar üzerinde karşımıza çıkan menzil külliyesleridir. Bu yapıların da iskân faaliyetleri ve yerleşim yerlerinin kurulması ile doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Vakıf yapıları içinde değerlendireceğimiz için burada bahsetmek uygun görülmüştür.

1.1.1. Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi

Sultanönü Sancağı'nda bulunan külliyeler arasında XVI. yüzyıl tahrir kayıtları incelendiğinde Eskişehir'de Mustafa Paşa İmaretinin⁶⁸¹ olduğu görülmektedir. Burada imareti, menzil noktası olarak değerlendireceğimiz için menzil külliyesi olarak ifade etmek gerekmektedir.

Mustafa Paşa külliyesi, vezir Çoban Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış olup⁶⁸² Bozöyük ile Seyitgazi menzilleri arasındadır⁶⁸³. Külliyenin vakfiyesi müştemilâtı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Mustafa Paşa külliyesine dâhil olan yapılar arasında cami, medrese, imaret, mekteb, düşkünler evi bulunmaktadır. Ayrıca vakfiyede belirtilmeyen iki kervansaray ve şadırvanın da olduğu belirtilmektedir. Külliye'nin yapılış tarihi ise cami vakfiyesinden ebced hesabına göre 1525 tarihlidir⁶⁸⁴. Eskişehir'de bulunan külliyenin mimarı Acem Ali olmakla

⁶⁷⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.63b.

⁶⁸⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.49b,42b.

⁶⁸¹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.143.

⁶⁸² Erol Altınsapan - Mehmet Mahur Tulum, "Eskişehir Kurşunlu Camiinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl;4, S.23, Mart 2016, s.2.

⁶⁸³ Ahmet Nezih Turan, "Tarihçinin Vakıf Şehre İlgisi: Eskişehir Mevlevihanesi Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fehamettin Başar-Mehmet Kurtoğlu), Ankara 2013.s.142.

⁶⁸⁴ Altınsapan -Tulum, a.g.m., s.2.

birlikte, kervansarayın "*Tuhfet-ül Mimari*"nde Mimar Sinan'ın Eskişehir'de yaptığı kervansaray olarak geçmektedir⁶⁸⁵.

Mustafa Paşa külliyesi çevresinde iskân hareketlerinin yaşandığı ve külliye'nin direkt olarak bölgeyi kalkındırdığı ve geliştirdiği anlaşılmaktadır. 1530 tarihli kayıtlarda Eskişehir'deki "*Paşa*⁶⁸⁶" adlı mahalle külliyesi yaptıran Mustafa Paşa ile alakalıdır. 1572 tarihli kayıtlarda ise Paşa mahallesinin "*Cami-i Mustafa Paşa*⁶⁸⁷" olarak kaydedildiği görülmektedir. Buradan aslında Mustafa Paşa adlı mahallenin cami etrafına insanların yerleşip, yeni evlerin kurulması ve nüfusun artmasıyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Paşa menzil külliyesinin sahip olduğu yapılardan, büyük bir külliye olduğu anlaşılmaktadır. Külliye'de, insanlara yemek verilen yerler olarak bilinen imaret⁶⁸⁸ ve yoksulların, çalışma gücü olmayan insanların barındığı düşkünler evi⁶⁸⁹ bulunmaktadır. Bu yapılardan külliye'nin, Eskişehir'de sosyal hayatı düzenleyen bir yönü olduğu anlaşılmaktadır. Yine külliye'de eğitim kurumlarından mektep ve medresenin⁶⁹⁰ olması ilmi açıdan da bir katkı sağlamaktadır. Külliye'nin hem insanların sürekli uğradığı bir durak noktası olması hem de kervansay⁶⁹¹ gibi ticari yapıları bulunması kentin refah seviyesini yükseltmede etkili olmuştur. Mustafa Paşa menzil külliyesi, kurulan mahalleden⁶⁹² de anlaşıldığı üzere insanların yaşamak ve yerleşmek isteyeceği sosyal, ticari ve kültürel bir merkezdir. Dolayısıyla çeşitli alanlarda insanlara hizmet veren külliye, bir cazibe merkezi olarak Eskişehir'in kalkınmasında ve iskânında önemli bir rol oynamıştır.

XVI. yüzyılda Çoban Mustafa Paşa, Eskişehir'den önce Gebze'de bir külliye yaptırmıştır. Menzil külliye'leri daha sonraları kısa sürede giderek yaygınlaşmış ve imparatorluğun iskân politikası ile yakından alakalı olmuştur⁶⁹³.

⁶⁸⁵ İnce, a.g.m., s.448.

⁶⁸⁶ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.143.

⁶⁸⁷ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.5b.

⁶⁸⁸ Altınsapan -Tulum, a.g.m., s.2.

⁶⁸⁹ Altınsapan -Tulum, a.g.m., s.2.

⁶⁹⁰ Altınsapan -Tulum, a.g.m., s.2.

⁶⁹¹ Altınsapan -Tulum, a.g.m., s.2.

⁶⁹² 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, s.143.

⁶⁹³ Fatih Müderrisoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliye'leri", *Osmanlı*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.379.

1.1.2. Hüsrev Paşa Menzil Külliyesi

Sultanönü Sancağı'nda öne çıkan bir diğer menzil de Seyidgazi ve Bolvadin arasında bulunan⁶⁹⁴, XVII. yüzyılda inşa edilen Hüsrev Paşa Han, menzildir. Külliye, cami', kervansaray ve hamamdan ibaret olup kervan ve sefer yolu üzerindedir⁶⁹⁵.

Topçular kâtibi Abdulkadir Efendi eserinde, Cedid-Han (Yenihan-Hüsrev Paşa Hanı) olarak isimlendirilen hanın H.1038/M.1628 Bağdat seferi sırasında, Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmış olduğunu belirtmektedir. Hanın yapılma gerekçesini de "*Ayende ve revende ve bazergan ve müsafirler ziyade usret çekerlerdi. Kûh u balkan ve mesafe-i ba'ide kat' ederlerdi. Şitâlarda menâzil-i ba'id, berr ü beyâbân mahûf yerler olup ve âb-ı revâna ihtiyac idi.*"⁶⁹⁶ şeklinde ifade etmiştir. Yani, Eskişehir, Seyidgazi ve Bolvadin güzergâhını kullanmak isteyen yolcuların, tüccarların zorluklar çektikleri, kış şartlarında menziller arası mesafenin ağırlaştığı, yolların tehlikeli olduğu ve bir menzile, konaklama merkezine ihtiyaç duyulduğu ve bölgenin şenlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple Seyidgazi ve Bolvadin arasına bir han yaptırılmıştır. Hüsrev Paşa, ayrıca cami, kervansaray, misafirhaneler ve çeşmeler de inşa ettirmiştir. Müellifin eserinde dikkat çekici bir husus, "*karye kondurup, câmi' binâ olur. Ahâlî re'âyâlar meskenler bağlayup, mecma'-i nâs oldukda, hayr du'âya sebep olmağın*"⁶⁹⁷ ifadesidir. Anlaşıldığı üzere külliyenin çevresinde insanlar toplanarak, evler kurularak iskâna açılmış, bölgenin şenlenmesi, güvenliğinin sağlanması ve nihayetinde bir köyün teşekkül etmesine de olanak sağlamıştır.

Hüsrev Paşa hanı inşa edildikten bir süre sonra bölgenin şenlenmesi için iskân faaliyetleri de yapılmıştır. Hanın güney tarafında kalan Bayat ahalisi hanı görüp-gözetip, tamir ve temizliği ile görevlendirilmiş, bunun yerine getirilmesi için de 36 aile, hanın yanında iskân edilmiştir⁶⁹⁸. Anlaşıldığı üzere Osmanlı'da menziller, doğrudan iskân hadisesi ile bağlantılı olmuştur.

⁶⁹⁴ Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara 1966, s.11, 38, 43.

⁶⁹⁵ Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *DİA*, C.XIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s.46.

⁶⁹⁶ Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C.II, (Yay. Haz. Ziya Yılmaz), TTK Yayınları, Ankara 2003, s.894.

⁶⁹⁷ Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, a.g.e., s.894.

⁶⁹⁸ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.90.

1638 yılında yapılan Bağdat Seferinde ordu Eskişehir'e gelmiş buradan sırasıyla Seyyidgazi, Bardakçı geçilmiş ve ardından Hüsrev Paşa hanına gelinmiştir. Burası için Naima'nın eserinde "*Çamlı-belde, Kızıl-kilise nâm mevzi'de Hüsrev Paşa binâ ettiği han ki el'an Yeni-hanı demekle ma'ruf olan kasaba-i nev-bünyana nüzûl olundu*"⁶⁹⁹ ifadelerine yer vermiştir. Naima'nın eserinde *Yeni-han*" olarak belirtilen kasabanın Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı han vasıtasıyla tesis edildiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu durumda 1628 seferinde köy⁷⁰⁰ olarak belirtilen han bölgesi, yapılan iskân çalışmaları neticesinde 1638 yılında kasaba⁷⁰¹ haline gelmiştir. Hüsrev Paşa menzil külliyesinden hareketle diyebiliriz ki Osmanlı'da menzil külliyelerinin çevresi iskâna açılıp, köylerin kurulması sağlanarak ve günden güne nüfusun artmasıyla gelişip kasaba halini alarak şehirlerin çekirdeklerini oluşturmuştur.

Hüsrev Paşa Hanı, 1718-1722 tarihli hac yolu güzergâhlarını kullananlara göre harap bir halde olup⁷⁰², suyunun dahi az olduğunun ve halkının kilimcilikle uğraştığı belirtilmektedir⁷⁰³. Görülüyor ki külliye XVIII. yüzyılda artık yavaş yavaş işlevini kaybetmektedir. Ancak bölgenin refah düzeyinin düşmesine rağmen XIX. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'nun en işlek menzil yollarının birinin üzerinde olmuştur. Anadolu'nun anayollarından biri buradan geçiyor, Osmanlı tarihi boyunca yol, hac, sefer ve kervan yolu olarak kullanılmıştır. Bu yapı günümüze ulaşamamıştır. Camisi ayakta olmakla birlikte külliyenin kervansarayını tamamen yok olmuştur. Hamamın ise büyük bir kısmı harabe halindedir⁷⁰⁴. Bugün Eskişehir'in Han ilçesinin çekirdeğini Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı han vasıtasıyla oluştuğunu düşünebiliriz.

1.1.3. Köprülü Mehmed Paşa Menzil Külliyesi

Sultanönü Sancağı 1572 tarihli tımar tahrir defterinde Bilecik Kazası'nın bazı köyleriyle alakalı şerhlerden hareketle kazada bir külliyenin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu vakıfla ilgili genellikle 1069 (1658) tarihli bu şerhler bize kaynaklık

⁶⁹⁹ Naîmâ Mustafâ Efendi, *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, C.II, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 865.

⁷⁰⁰ Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, a.g.e., s.894.

⁷⁰¹ Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, a.g.e., s.894.

⁷⁰² Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev. Nilüfer Epeçli), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s.170

⁷⁰³ A.Latif Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XX, İstanbul 2000, s.85.

⁷⁰⁴ Eyice, "Hüsrev Paşa Külliyesi", s.46.

etmektedir⁷⁰⁵. Külliye'nin iskân faaliyetleri ile ilişkisine geçmeden önce bazı hususlara değinmek gerekmektedir. 1572 tarihli tahrir kayıtlarında, Bilecik kazasına bağlı Karaoğlanbükü (Karaoğlanbeli) olarak belirtilen yerde 1530 yılı ile 1572 tarihleri arasında Veziriazam Mehmed Paşa tarafından ne tür vakıf olduğu tam olarak belirli olmayan, bir vakıf tesis edildiği anlaşılmaktadır⁷⁰⁶. Dönem itibari ile bakıldığında vakfın Sokullu Mehmed Paşa tarafından kurulduğu tahmin edilmektedir. Bu vakfa Karaoğlanbeli'nin yakınında kurulmuş olan pazarın vergi gelirleri de eklidir⁷⁰⁷. Dikkat edilmesi gereken bir husus olarak XVII. yüzyılın ortalarında ise aynı bölgede Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından cami, han ve mektep içeren bir külliye vakfı kurulmuştur⁷⁰⁸. Kayıtlarda sadece Mehmet Paşa olarak yazıldığı için iki veziriazam arasındaki ayrımı yapmak gerekmektedir. XVI. yüzyılda kurulmuş olan vakıf tahmini olarak Sokullu Mehmed Paşa, XVII. yüzyılda kurulmuş olan külliye vakfı ise Köprülü Mehmed Paşa tarafından kurulmuştur.

XVI. yüzyılda Karaoğlanbeli'nde bir pazarın olduğu göz önünde bulundurulduğunda bir yerleşim bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede belki de bir geçiş noktası olması nedeniyle XVII. yüzyılda ciddi anlamda kalkınma, imar ve iskân çalışmaları yapılmıştır. Bu anlamda Köprülü Mehmed Paşa tarafından Karaoğlanbeli'de 1650'li yıllarda camisi, hanı ve mektebi olan bir külliye inşa edilmiştir. 1572 tarihli tahrir defterinin şerh kayıtlarından anlaşıldığı üzere 1658 yılında bölgenin yakınlarında kurulan pazarın gelirleri de külliye vakfına dâhil edilmiştir⁷⁰⁹. Ayrıca külliyeye 1658-1660 yılları arasında Bilecik kazasına bağlı Alakilise⁷¹⁰, Ahmedek⁷¹¹, Pelidözü⁷¹², Çadırlu, Çakırpınarı⁷¹³, Dere⁷¹⁴, Salözü⁷¹⁵, Sobran⁷¹⁶, Külte⁷¹⁷, Güneyviran⁷¹⁸ köylerinin gelirleri de vakfedilmiştir.

⁷⁰⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.102b,109a,113a.

⁷⁰⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

⁷⁰⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

⁷⁰⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

⁷⁰⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

⁷¹⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.102b.

⁷¹¹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.103b.

⁷¹² TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.109b.

⁷¹³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.113a.

⁷¹⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.115a.

⁷¹⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.115b.

⁷¹⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.118b.

⁷¹⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.121a.

⁷¹⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.122b.

Karaoğlanbeli, külliye inşa edilerek, birçok köyün gelirleri vakfedilerek hızlı bir şekilde kalkındırılmaya çalışılmıştır.

Karaoğlanbeli'nde yapılan kalkındırma çalışmaları bazı vergilerin külliyyeye vakfedilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Yine 1658-59 yılında külliyyede bulunan hanın bakımını, temizliğinin yapılması ve harap bir hale gelmemesi için 50 nefer haymâne taifesi iskân edilmiştir⁷¹⁹. Bu kişilerin aile üyeleri de düşünüldüğünde yerleştirilen nüfusun ne derece kalabalık olduğu anlaşılabilir. Söz konusu haymâne taifesi çadırlarda yaşayan konar-göçer Türkmenler/Yörükler olmalıydılar. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da menzil külliyelerinin sürekli hareket halinde olan nüfusu, konar-göçerleri yerleşik yaşama geçirme yönünde bir katkıda sağlamaktadır.

İskân edilen 50 kişi, hanın bakımını, temizliğini ve gelip-geçen yolcuların, kervanların yiyecek, içeceklerini hazırlamak yine hayvanlarının arpa, saman gibi ihtiyaçlarını gidermekle sorumlu tutulmuşlardır. Bu hizmetler verilirken hâna gelen misafirleri zarara uğratmamak şartı bulunmaktadır. Tüm bunlar karşılığında ise söz konusu ahali vergilerden muaf tutulmuştur⁷²⁰.

Külliyenin menzil külliyesi olduğu ifade edilmektedir⁷²¹. Ayrıca Karaoğlanbeli'nde bulunan bu külliyenin mevkiine dikkat edildiğinde Söğüd ile Lefke⁷²² arasında bulunmaktadır. Buradan külliyenin Anadolu sağ kolu güzergâhı üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu da külliyenin ticari, askeri ve dini (hac ibadetini gerçekleştirmek isteyenlerin kullandığı yol) amaçlarla kullanıldığını dolayısıyla insanların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir menzil külliyesi olduğu açıktır. Külliyenin han ve mektep gibi müstemilatı da düşünüldüğünde Karaoğlanbeli'ne, bir canlılık, bir etkinlik alanı, insanların toplanacağı kültürel ve sosyal bir statü kazandırmıştır.

Külliyenin yakınlarında bulunan pazar her hafta cumartesi günü kurulmaktadır⁷²³. Osmanlı'da şehirler cami, çarşı merkezli kurulmuş olduğunu ifade etmiştik. Karaoğlanbeli'de yükselen şehrin klâsik bir Osmanlı şehri olduğu

⁷¹⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.3a.

⁷²⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.3a.

⁷²¹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Vezirhân Külliyesi", *DİA*, C.XLIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s.94.

⁷²² TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.102b,109b.

⁷²³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

anlaşılmaktadır. Bölgede haftalık bir pazarın olması insanları bir araya getirci yani sosyal ve ticari bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Eğer bir bölgede pazar var ise pazarda ürün satacak esnafında bulunduğunu, dükkânların bulunduğunu ifade etmek gerekir. Buradan bölgenin ne derece şehirleştiği hakkında fikir sahibi olabiliriz. Şüphesiz bu unsurlar iskâna etki eden önemli faktörlerdir.

Vakıf kurumlarının, külliyelerin, imaretlerin iskân üzerinde ne derecede etkin rol oynadığı, kurak, ıssız bir yer olsa dahi giderek köylere, kasabalara şehirlere dönüştüğü ve ortaya çıkan şehre vakıf yapılarının isimlerinin verildiği görülmektedir. Ayrıca Anadolu yol güzergâhları üzerinde bulunan yerleşim yerleri bulunduğu stratejik mevkiden dolayı (ticaret, seferler, hac), diğer bölgelere göre daha fazla kalkınma, gelişme potansiyeline sahip yerlerdir. Bu yerlerde yapılan vakıf kurumları da bu potansiyeli bir kat daha arttırmaktadır.

Veziriazam Köprülü Mehmed Paşa'nın külliye yaptırmışından bir süre sonra bölge Vezirhân adıyla tanınmıştır⁷²⁴. Bugün de aynı isimle Bilecik'in bir ilçesidir.

2. OSMANLI'DA ZAVİYELERİN İSKÂNA ETKİSİ

Osmanlı Devleti'nde iskân yöntemlerinden biri tarikat mensubu veliler, dervişler, babalar, dedeler tarafından kurulan zaviyelerin yerleşim alanlarının oluşmasına vesile olması ve bu hususta üstlendikleri mühim vazifedir. Bu zaviye kurucuları XIII. yüzyılda Anadolu'ya Moğolların önünden kaçarak gelen göçmen kitlelerle birlikte gelmişlerdir. Aşıkpaşazade'nin eserinde de ifade edildiği üzere Anadolu'ya gelen dört gruptan bahsedilir. Bunlar; Gaziyan-ı Rum (Anadolu Gazileri), Ahiyân-ı Rum (Anadolu Ahileri), Abdalan-ı Rum (Anadolu Abdalları) ve Bacıyan-ı Rum'dur (Anadolu Bacıları)⁷²⁵.

Aşıkpaşazade'nin bahsettiği dört gruptan, Abdalan-ı Rum Anadolu'nun Heteredoxe dervişleridir. Horasan Erenleri olarak da bilinen bu zümre özellikle XIV. yüzyılda dini ve toplumsal alanda önemli rol oynamıştır. Kaynaklarda Abdal veya Baba lakabını taşıyan ve ilk Osmanlı hükümdarlarının yanında, tahta kılıçlarla

⁷²⁴ Çobanoğlu, a.g.m., s.94.

⁷²⁵ Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Çev. Kemal Yavuz - M.A Yekta Saraç), K Kitaplığı, İstanbul 2003, s.298.

savaşlara katılan⁷²⁶ bu dervişler özellikle devletin uç kısımlarında, yani stratejik ve boş alanlarında zaviyeler kurarak bölgenin yerleşime açılması İslamlaştırılması ve Türkleştirilmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu Türkmen dervişlerinin çoğu Yesevi tarikatına mensup olup⁷²⁷, ordularla birlikte hatta ordulardan evvel fethedilecek bölgeye gelerek manen fetih zeminini oluşturmuşlardır⁷²⁸. İşte fethedilen topraklar üzerindeki ilk Türk yerleşmeleri zaviye (itibarlı konuklar, din adamları ve askerler için ayrılmış mekânları olan cami) ve tekkelerin (misafirhaneler ve fetih kavimleri için önemli tutarlı bir role sahip olan dervişlerin dini ayin mekânları) inşası olmuştur⁷²⁹. İlk Osmanlı hükümdarları Rum Abdalları denen bu dervişlere müsamaha göstermiştir. Anlaşıyor ki bu dervişler, yeni kurulan devletin sağlam bir halk kitlesinin oluşmasına ciddi ölçüde katkı sağlamıştır⁷³⁰.

Zaviye kuracak olan dervişler, özellikle boş ve çorak arazileri mamur bir hale getirip, evlatları çoğalınca köyler kurmuşlar ve üzerinde buldukları toprakları iktisadi ve kültürel yönden geliştirmişlerdir. Dağ başlarına yerleşmeyi tercih eden bu muhacirlerin orada tutunup çoğalmaları da onların kuvvetini göstermektedir. Bu bağlamda Türklerin bir fetih ve işgal ordusu olarak gelmeyen toprak açıcıları bulunmaktadır. Yeni fethedilen bir Hıristiyan memleketinde, bu şekilde gelip ıssız yerlere yerleşen dervişler oraların yapılanması ve emniyeti ile uğraşarak, kurdukları merkezlerle Türk dil ve dinini yaymışlardır⁷³¹. Böylece küçük bir duvar içerisine alınmış bir dergâh veya zaviyenin çevresinde ona yakın olmak isteyen insanların gayretleriyle zaman içinde bir şehir meydana gelmektedir⁷³². Dervişlerin genel olarak kırsal alanlara zaviyeler kurduklarına dair Aşıkpaşazade tarihinde Şeyh Edebalı'nın müridi olarak belirtilen Kumral Abdal ve Osman Bey arasında geçen konuşma örnek gösterilebilir. Osman Gazi Abdal'a şükran borcu olarak "*Ne vakit padişah olursam sana bir şehir vereyim*" der, ancak Abdal "*Bize şu köyceğiz yeter. şehirden vazgeçtik*"⁷³³ olarak karşılık vermiştir. XVI. yüzyıl vakıf kayıtlarından

⁷²⁶ Fuat Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 3.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s.114.

⁷²⁷ İpek vd., a.g.e. s.24.

⁷²⁸ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s.136.

⁷²⁹ Cerasi, a.g.e.,s.75.

⁷³⁰ Ocak, a.g.m., s.256.

⁷³¹ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s.143.

⁷³² Hasan Küçük, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatler ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAV Basım Yayım, İstanbul 1976, s.194.

⁷³³ *Aşık Paşaoğlu Tarihi*, s.16-17.

anlaşılmaktadır ki söz konusu zaviye ve köy Sultanönü sancağının İnönü kazasında bulunmaktadır⁷³⁴.

Zaviyeler şehir, kasaba ve köyde veya yol üzerinde uygun bir yerde bir şeyh ve yanındaki müritleri ile kurulmaktadır. Uygun mahal şeyh tarafından tespit edilir ya da zaviyenin kurulacağı yer hükümdar tarafından tahsis edilirdi. Ayrıca şehirde kurulan zaviyelere bazı arsa ve emlak gelirleri vakfedilerek zaviye desteklenirdi. Köylerde ve yol üzerinde bulunan zaviyelerin ise etraflarına tarlalar, bahçeler, bağlar ve değirmenler tesis edilerek hayvan dahi beslenirdi. Bu şekilde zaviye ve mensupları sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamakla kalmıyor ayrıca gelip geçen yolcuların masraflarını da karşılıyordu⁷³⁵.

Fethedilen yerlerde zaviyelerin kurulması yöntemi ve bunun kültürel alandaki anlamları Osmanlı medeniyetinin ilk dönemleri ile sınırlı kalmamıştır. Daha sonraları fetihlerle ilişkisini kaybetmiş olsa da simgesel anlamlarını (toprağı ele geçirme) korumuşlardır. Göçebe gruplar, kentlere ilk yerleşmeye başladıkları zaman, çoğunlukla Anadolu kentlerinin yeni periferik mahallelerinin temelini atmış olurlardı; mahalle ise kurucu bey veya şeyhin adını almıştır⁷³⁶.

Derviş sıfatlı insanların akınlarla boş yerlere gelip yerleşmeleri ve orada bir çeşit Türk manastırları tesis ederek yavaş yavaş bir köy, kültür ve tarikat merkezi halinde teşkilatlandıkları görülmektedir. Bu kolonizatör Türk dervişleri ve kurdukları zaviyeler, Türk akınları ile beraber ilerleyerek önce Anadolu'ya, daha sonrasında ise akınların batıya doğru yönelmesiyle bu akının öncüleri olan dervişler ve tesis ettikleri kurumlar da batıya doğru ilerlemiştir⁷³⁷. Hatta önceleri gayrimüslim ahalinin ikamet ettiği ancak sonradan boşalmış olan köy ve kasabalarda zaviyeler kurulmuş, terk edilmiş kilise ve manastırlar zaviyeye çevrilerek harap olan yerler bu sayede tekrar mamur edilip iskâna açılmıştır⁷³⁸.

İlk başlarda kontrolsüz yani kendiliğinden bir iskân biçimi olan zaviye kurma işi sonraları devletin kontrolünde genel bir hizmet kurumuna dönüşmüş ve zaviye şeyhliği resmi bir memuriyet haline girerek memleketin nakil ve mübadele işlerine

⁷³⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.46a.

⁷³⁵ Ocak, a.g.m., s.256.

⁷³⁶ Cerasi, a.g.e., s.75.

⁷³⁷ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s.141

⁷³⁸ Ocak, a.g.m., s.262.

yardım etme görevini üstlenmiştir⁷³⁹. Bilhassa Rumeli'nin fethinden sonra devletin kontrolünde birçoğu ahi olan gönüllü dervişler gönderilerek yeni fethedilen yerlerde yerleşim alanları kurulmuştur⁷⁴⁰.

Zamanla zaviyenin ve tekkenin basit işlevsel yapısına başka öğeler de eklenerek imaret denen kurumlara dönüştüğü ifade edilmektedir⁷⁴¹. Ayrıca imaretin büyük zaviyeler hakkında kullanımına karşılık, "zaviye" terimi XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren köylerde ve şehirlerdeki küçük tekkeleri belirtmek için kullanılmıştır⁷⁴².

Ahi ve Ahi Zaviyeleri

Ahilik, XIII. yüzyılın ilk yarısından XIX. yüzyılın ikinci yarısına dek Anadolu'da, Balkanlarda ve Kırım'da yaşamış olan Türk halkının sanat ve meslek alanında yetişmelerini, ahlaki yönden gelişmelerini sağlayan bir kuruluşur⁷⁴³. Ahilik kelimesi görünüşte Arapça kardeş anlamına gelen "Ah" kelimesinin müteteklim "ya"sı ile kullanılışından ibarettir. Anadolu'da bu kelime Farsça çoğul kılınarak "Ahıyan" (Ahiler) şeklinde kullanılmıştır⁷⁴⁴.

Zaviye vasıtasıyla yeni yerleşim yerleri kuran dervişlerin geçimlerini sağladığı bir işi olmakla birlikte mesleklerine nispet edilenlerin birçoğunun ahi mensubu olması⁷⁴⁵ sebebiyle ahi teşkilatı ve ahiler de önemle üzerinde durulması gereken mühim bir noktadır. Ahi teşkilatı başlangıçta Kayseri, Konya, Kırşehir, Ankara, Tokat gibi büyük yerleşim merkezlerinde kurulmuştur. Moğollar Anadolu'yu işgal ettikten sonra Ahiler ve Türkmenler Moğollara karşı hareket etmeleri nedeniyle birçok yerde katliama maruz kalmışlardır. Bu sebeple Ahiler uç bölgelere ve köylere göç etmişlerdir⁷⁴⁶.

Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç eden Ahiler kurdukları zaviyelerle yeni yerleşim yerleri kurulmasına olanak sağlamalarının yanında esnaf ve sanatkârlar,

⁷³⁹ Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", s.148.

⁷⁴⁰ Çelik, a.g.m., s.76.

⁷⁴¹ Cerasi, a.g.e., s.75.

⁷⁴² Ocak, a.g.m., s.250.

⁷⁴³ Neşet Çağatay, *Ahilik Nedir*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s.1,40.

⁷⁴⁴ Mikail Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Matbaacılık ve Ticaret, Konya 1991, s.3.

⁷⁴⁵ Dilaver Cebeci, "Dini Karizmatik Tipler Anadolu Velilerinin Türk Fütuhatına Etkileri", *Ahmet Yesevi'den Hasan Dede'ye Gönül Erleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri (12-14 Haziran 1997 Kırıkkale)*, (Yay. Haz. Zühtü Aksal vd.), KİKTAV Yayınları, Kırıkkale 1998, s.59.

⁷⁴⁶ Bayram, a.g.e., s.155.

tezgâh ve atölyelerini kurarak kimseye yük olmadan geçimlerini sağlamışlardır⁷⁴⁷. Ahiler üretim kalitesini korumuş, sanat ahlakını yerleştirmiş, üretimi arz-talep dengesi çevresinde yapmış ve gerektiğinde savaşmaktan geri kalmamışlardır. Ayrıca Orta Asya'dan gelen göçebelere iş imkânı da tanımışlardır. Bu konar-göçer zümreler yerleşik hayata geçmeleri ve şehir hayatına alışmaları için meslek, bir sanat sahibi yani üretime katkıda bulunacak bir iş sahibi olması gerekirdi. İşte bu noktada Ahi teşkilatı devreye girerek, söz konusu göçebelere arasında iş ve meslek kollarını yayarak, onları iş gücü sahibi ederek göçebe Türkmenlerin şehir hayatına adaptasyonunu sağlamaya çalışmıştır⁷⁴⁸. Yine doğudan Asya'daki büyük ve medeni Türk şehirlerinden göç eden çok sayıda sanatkâr da mesleklerine uygun olarak iş sahibi yapılmıştır⁷⁴⁹.

Ahilik Anadolu'da çok yönlü ve çok amaçlı bir kurum olarak gelişmiştir. Haber alma, konaklama ve taşıt araçlarının ilkel ve yetersiz olduğu, can, mal güvenliğinin pek bulunmadığı o çağlarda, başka yerlerden gelenlerin konaklanıp ağırlanması çok önemlidir. Taşıt bulmak, han, lokanta bulmak, büyük şehirlerde bile zordu⁷⁵⁰. İbn Batuta ahiler hakkında "*yabancılara yardım etmek, onları konuklayıp yedirip içermek, bütün ihtiyaçlarını görmek...*" hususunda bir benzeri yoktur demektedir⁷⁵¹.

Anadolu'da olduğu gibi ahi zaviyelerine Balkanlarda da rastlanılmıştır. Osmanlı'nın Rumeli'ye geçmesinden sonra uyguladıkları iskân politikası neticesinde pek çok ıssız bölge şenlenmiştir. Buralarda dervişler ve ahiler tarafından tesis edilen zaviyeler ileride kurulacak olan Türk köylerinin çekirdeğini oluşturmuştur⁷⁵².

2.1. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDAKİ ZAVİYELER VE YERLEŞİM

Anadolu'nun Türkleşmesinde, İslamlaşmasında ve yerleşim birimlerinin kurulmasında zaviyelerin doğrudan ya da dolaylı olarak etkisi bulunmaktadır.

⁷⁴⁷ Neşet Çağatay, "Ahiliğin Ortaçağ Anadolu Toplumuna Etkileri", *I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri (Ankara 13-15 Ekim 1993)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.38.

⁷⁴⁸ Selahattin Döğüş, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahilerin Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, S.133, Ağustos 2001, s.159.

⁷⁴⁹ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 2. Baskı, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1981, s.95.

⁷⁵⁰ Çağatay, "Ahiliğin Anadolu Toplumuna Etkileri", s.38.

⁷⁵¹ Mehmet Şeker, *İbn Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, s.75.

⁷⁵² Mehmet Topal - Kamil Çolak, "Osmanlı Devleti'nde Ahi Zaviyeleri", *Osmanlı*, C. IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.404.

Sultanönü sancağına bağlı kaza ve köylerde de birçok zaviye bulunmaktadır. Şüphesiz zaviyeler Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren padişahlarında gösterdiği temayül ile yerleşim yerlerinin oluşmasında etkili bir rol oynamıştır.

1575 tarihli Sultanönü Sancağı evkaf defterinde, kaza ve köylerde bulunan zaviyeler hakkında vakıf kayıtları yer almaktadır. Bu kayıtlardan bir zaviyenin geçmişiyle ilgili ve hangi padişah döneminde var olduğuna dair bilgilere de ulaşılmaktadır. Ancak zaviyelerin kesin olarak tarihlerinin belli olmadığı göz önünde bulundurulursa Eskişehir kazasındaki *Şeyh Şehabeddin Sühreverdi*⁷⁵³ zaviyesi gibi sancakta bulunan bazı zaviyelerin daha eski olduğu düşünülmektedir. Bu durumda Selçuklu döneminde veya XIII. yüzyıl göçleri döneminde batı uçlarına yerleşmiş dervişler tarafından kurulmuş olan zaviyeler bulunmaktadır. Osmanlı'da padişahların yaşadığı dönemi dikkate alırsak sancakta tespit ettiğimiz en eski vakıfların İnönü kazasındaki *Güzel Seydi Vakfı*⁷⁵⁴ ve *Kumral Baba*⁷⁵⁵ zaviyelerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim iki zaviyenin geçmişi Osman Han dönemine kadar uzanmaktadır. Yine bu iki zaviyenin de XIII. yüzyılda veya daha öncesinde kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak sancakta bulunan zaviyeler incelendiğinde ise Fatih dönemi öncesinde kurulduğu görülmektedir. Fatih döneminde diğer sancaklarda olduğu gibi Sultanönü Sancağı'nda bulunan zaviyeler ve vakıf arazilerin de tımara dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Ancak sonraki dönemlerde tekrardan vakıf haline getirilmişlerdir. Buna örnek olarak Eskişehir Kazası'ndaki *Taküyyiddin Baba*⁷⁵⁶ ve İnönü Kazası'ndaki *Osman Baba*⁷⁵⁷ zaviyeleri gösterilebilir.

1575 tarihli evkaf defterinden Sultanönü Sancağı'nda bulunan kazalardaki zaviyeleri incelediğimizde Eskişehir Kazası'nda 31 zaviye⁷⁵⁸; Bilecik Kazası'nda 10 zaviye; İnönü Kazası'nda 8 zaviye; Günyüzü Kazası'nda ise 1 zaviye tespit

⁷⁵³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.21a; Topal - Çolak, "Eskişehir Zaviyeleri", s.51; Söz konusu zaviye, Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah adına Alaeddin Keykubat'ın tahta geçişini kutlamak (1219-1236) ve kendisine fütüvvet şalvarını Konya'ya gelmiş olan Sühreverdi adına yaptırılmıştır. Bu zaviye Eskişehir'de Türk nüfusunun arttığını göstermektedir. Böylece uç kenti olan Eskişehir'de kent yaşamının önemli bir parçası olan fütüvvet teşkilatlanmış oluyordu. (Halime Doğru, *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.33,34).

⁷⁵⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.45b.

⁷⁵⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.46a.

⁷⁵⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.18a.

⁷⁵⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.45b.

⁷⁵⁸ 1575 tarihli evkaf defterindeki kayıtlarda olmayan 1 zaviye 27 numaralı Maliyeden Müdevver Defterin 34. sayfasından tespit edilmiştir.

edilmiştir⁷⁵⁹. Seyidgazi Kazası'nda, Seyidgazi zaviyesinden⁷⁶⁰ başka Derviş Abdal Ali ve Üryanbaba⁷⁶¹ zaviyesi bulunmaktadır. Vakıf defterinden ulaştığımız toplam zaviye sayısı 53'tür. Söz konusu zaviyeler arasında ahiler tarafından kurulduğu anlaşılan ve ahi isimlerini taşıyan zaviyeler de bulunmaktadır. Bu hususa Eskişehir merkezindeki *Ahi Mahmud*⁷⁶², Bilecik Kazası Büyük küre köyündeki *Ahi İsmail*⁷⁶³ zaviyeleri örnek olarak verilebilir. Dervişlerin özellikle uç bölgelerde, stratejik mevkiilerde, zaviyelerini kurup boş ve ıssız bölgeleri iskâna açtıklarını belirtmiştik. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Sultanönü sancağının kaza (bilhassa Eskişehir) ve köylerinde yoğun olarak zaviyelerin bulunma nedeni Sultanönü'nün, Osmanlı öncesinde Selçuklu Devleti'nin bir uç bölgesi olmasından dolayı kaynaklandığını düşünebiliriz.

XVI. yüzyıl evkaf kayıtlarından anlaşılıyor ki Sultanönü Sancağı'nda zaviyeler yoluyla kurulmuş yerleşim yerleri ve köyler bulunmaktadır. Zaviye kurucu dervişler, Sultanönü bölgesine müridleriyle gelip, zaviyelerini inşa edip, değirmen gibi küçük üretim tesislerini kurup⁷⁶⁴, küçük çaplı tarım yapıyorlardı. Böylece bir bölge zaviye vasıtasıyla şenlenip, iskâna açılıyordu. Bu zaviyelerden insanların çeşitli ihtiyaçlarını karşılaması nedeniyle zaman içinde etrafına, yakınına insanlar toplanıp, evler kurularak nüfusun artmasıyla en nihayetinde köy yerleşim yerleri ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla bu köyler bir zaviye etrafında şekillendiği için zaviye adı ile aynı adı taşımıştır. Sultanönü Sancağı'nda bu şekilde kurulan veya bir zaviye çevresinde gelişimini sürdüren, Eskişehir Kazası'nda Karasakal⁷⁶⁵ ve Kutlu Ali⁷⁶⁶; İnönü Kazası'nda Kumral Baba⁷⁶⁷ ve Güzel Seydi⁷⁶⁸; Günyüzü Kazası'nda Karageyikli⁷⁶⁹; Seyidgazi Kazası'nda Üryanbaba⁷⁷⁰ ve Şücâ' Baba⁷⁷¹ köyleri bulunmaktadır.

⁷⁵⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541.

⁷⁶⁰ BOA, MAD.d, nr.27,s.42,52.

⁷⁶¹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.39b.

⁷⁶² TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.21a.

⁷⁶³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.52a.

⁷⁶⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.38b.

⁷⁶⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.14a.

⁷⁶⁶ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.19a.

⁷⁶⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.46a.

⁷⁶⁸ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.45b.

⁷⁶⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.65b.

⁷⁷⁰ BOA, KK.d, nr. 2567, s.125.

⁷⁷¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.126.

Zaviye çevresinde gelişen köylerden Kumral Baba köyüne ayrıca değinmek gerekmektedir. XVI. yüzyılda Sultanönü Sancağı evkaf defterinde sancağa bağlı İnönü kazasında Kumral Baba adında bir zaviye ve köy bulunmaktadır⁷⁷². Bu köy ve zaviye Aşıkpaşazade tarihinde de belirtildiği üzere Osman Gazi'nin Kumral Abdal'a bahsettiği köy olmalıdır⁷⁷³. Söz konusu köyün gelişimi Kumral Baba zaviyesinin etrafında olmuş ve köye de Kumral Baba ismi verilmiştir. Vakıf kayıtlarından Kumral Baba köyünün 1575 tarihinde de mamur bir halde olduğu ve Kumral Baba'dan sonra zaviyenin oğulları tarafından tasarruf edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Karacağaç adındaki bir köyün bir kısım gelirleri de zaviyeye vakfedilmiştir⁷⁷⁴. Kumral Dede olarak adlandırılan dervişin, mezarı da yine kendi adıyla anılan bu köyde bulunmaktadır⁷⁷⁵. Köyün Osman Gazi döneminden beri gelişerek XVI. yüzyıl sonlarında dahi varlığını koruduğu anlaşılmaktadır.

Kesin olarak zaviye etrafında kurulan köyler olduğu gibi yerleşim ve zaviye tasarruf edenlerin isimlerinden yola çıkarak şeyh, ahi gibi isim taşıyan bir takım köylerin ve mezra yerleşim birimlerinin de aynı yolla ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu bağlamda Eskişehir Kazası'nda; Ahi Otak, Hamza Şeyh,⁷⁷⁶ Yusuf Şeyh⁷⁷⁷, köyleri bulunmaktadır. Bilecik Kazası'nda Pınar Şeyh mezarısı, Ahi Bereket Mezarısı, Şeyh Resul mezarısının⁷⁷⁸ zaviyelerin ekim alanları olarak ortaya çıktıkları muhtemeldir. Bir köyde zaviye olarak buldukları halde, farklı bir köyün zaviyeler ile aynı adı taşıdığı görülmektedir. Muhtemelen bu şekildeki köylerde zaviyeler ve şeyhleri vasıtasıyla kurulmuş olabilir. Bu duruma uygun olarak Eskişehir Kazası Muttalip köyünde Kulaguz adında bir zaviye bulunmaktadır⁷⁷⁹, yine aynı şekilde Eskişehir Kazası'nın köyleri arasında Kulaguz adında bir köy bulunmaktadır⁷⁸⁰.

Anadolu ve Balkanlarda bulunan zaviyelerin köy, mezraa, çiftlik, bağ, bahçe, değirmen, han, hamam ve dükkân gibi vakıf mülhakatları vardı. Bu mülhakatlardan elde edilen "nema" ve "galle" denilen gelirler, zaviyelerin gelir kaynaklarını

⁷⁷² TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.46a.

⁷⁷³ *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s.16-17.

⁷⁷⁴ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.46a- 46b.

⁷⁷⁵ Mustafa Karazeybek, *Târih-i Âl-i Osman, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994, s.5

⁷⁷⁶ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.8b, 33b.

⁷⁷⁷ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.11a, 11b.

⁷⁷⁸ TKGM, TADB, TTD, nr.145, s.103b,105b,116b.

⁷⁷⁹ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.25a.

⁷⁸⁰ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.11a, 11b.

oluşturmaktaydı⁷⁸¹. Bu duruma örnek olarak Sultanönü Sancağı Eskişehir Kazası'nın Keskin köyünde bulunan "*Beştaş*" zaviyesine yine aynı köyün vakfedilen bir kısım gelirleri gösterilebilir⁷⁸². Bunun dışında zaviyelerde bulunan dervişlerin bizzat kendilerinin inşa ettiği bazı tesisleri de olabiliyor ve bunlardan zaviyelerine gelir sağlayabiliyorlardı. Bu anlamda XVI. yüzyılda Seyidgazi zaviyesi vakıf kayıtlarında "*dervişlerin kendü elleriyle sekiz göz değirmen ihdas eyleyüb kendü mülkleri olub yirmi beş yıldan berü ol değirmenlerin hasılları zaviyeye sarf oluna gelüb...*"⁷⁸³ şeklinde dervişlerin değirmen yaptıkları anlaşılmaktadır. Söz konusu değirmenlerin uzun bir süre zaviyenin gelir kaynağı olmuştur. Ayrıca bu değirmenlerden zaviyenin un ihtiyacını karşıladığını hatta çevrede bulunan ahalinin de un ihtiyacını karşılamaya yardımcı olduğunu düşünebiliriz. Bu açıdan bakıldığında zaviyelerin, üretici bir yönünün de bulunduğu ve ekonomiye katkı sağladığı görülmektedir. Zaviyelerin kendi üretim yerlerinin olması, insanların bazı ihtiyaçlarına cevap olması çevresinin şenlenmesini de sağlayarak, zaviye odaklı bir çekim merkezi oluşturmaktadır. Bu şekilde zaviye etrafında zamanla hanelerin kurularak, çevresinde nüfusun arttığını ve köylere, kasabalara dönüştüğünü ayrıca ortaya çıkan bu yerlere zaviye isimlerinin de verildiğini söyleyebiliriz.

Anlaşıldığı üzere Sultanönü Sancağı'nda kurulan zaviyelerin iskân konusunda önemli bir yeri vardır.

3. OSMANLI DEVLETİNDE YOLLAR VE MENZİLLER

Sözlükte nüzul kökünden gelen menzil kelimesi konak, iki konak arası, mesken, ikâmetgah, posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı, posta anlamlarını karşılamaktadır⁷⁸⁴. Osmanlı'da resmi anlamda haberleşmeyi sağlayan posta örgütünü ifade etmektedir. Ulakların, postacıların bulunduğu mekâna Çaparhane de denmiş ve bu tabir Farsça'ya geçerek "*postahane*" anlamında kullanılmıştır. Ortaçağ İslam ülkelerinde "*berid*", Moğollar ve İlhanlılarda "*yam*" olarak adlandırılmıştır⁷⁸⁵. Osmanlı'da, vergilerin vaktinde toplanması, asker sevki gibi bütün sorunların çözümü merkezden taşraya gönderilen emirlerle sağlanmıştır.

⁷⁸¹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *OTAM*, S.5, Ankara 1994, s.289.

⁷⁸² TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.18b.

⁷⁸³ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.38b.

⁷⁸⁴ Şemseddin Sami, a.g.e., s.1414.

⁷⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Menzil", *DİA*, XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s.159.

Söz konusu bu emir ve fermanların istenilen mahalle vaktinde ulaştırılması için ana yolların geçtiği şehir ve kasabalarda uygun aralıklarla menzilhâneler tesis edilmiştir. Osmanlı'da XVI. yüzyıldan beri bilinmekle beraber, hiç şüphesiz öncesinde de bu tür ulaşım merkezleri bulunuyordu⁷⁸⁶.

Osmanlı imparatorluğunda yollar, Anadolu ve Rumeli'de genel olarak sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana istikamet ve bunlara bağlanan tali yollardan oluşuyordu. Anadolu'daki yollara baktığımızda *Hac yolu*⁷⁸⁷ olarak da adlandırılan sağ kol; Üsküdar-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep'e kadar uzanmaktadır. Antakya'dan ayrılan bir yol ise Şam'a gitmekte, Şam'da ise yine biri Mekke'ye, biri Kudus'e ayrılan iki yol mevcuttu. Orta Kol; Üsküdar - Gebze - Sapanca - Ayaş - Bolu - Merzifon - Amasya - Sivas- Malatya - Diyarbakır - Kerkük güzergâhını izleyen Bağdat-Basra yoludur. Sol kol; Üsküdar'dan Merzifon'a kadar orta kolla aynı yolu izler Merzifon'dan sonra ise Ladik – Bayburt – Tercan - Erzurum yolu ile Kars ve Tebriz'e ulaşırdı⁷⁸⁸. Anadolu'da tesis edilmiş olan menziller ve menzil külliyesi genel olarak bu yollar üzerindeki kasaba ve şehirlerde kurulmuştur.

Osmanlı'da haberleşme ilk zamanlarda ulaklar vasıtasıyla sağlanmıştır. Her ana ve tali yol üstünde uygun yerlerdeki yerleşim yerlerinde kadrosu at ve haberciden ibaret birer haberleşme merkezi (menzil) tesis edilmiş, habercilere de "*ulak*" ismi verilmiştir. Genel anlamda merkezden çıkan bir emir, bir ulakla komşu merkeze ulaştırılır; ulak, o merkezde kalarak haber, diğer bir ulakla bir sonraki menzile ulaştırılarak haber bu şekilde yerine iletilirdi⁷⁸⁹. Ulaklar emirleri Menziller vasıtasıyla devletin merkezinden eyaletlere hatta komşu devletlere kadar ulaştırırdı⁷⁹⁰. Bu ulakların ihtiyaç duyduklarında hayvanlara el koyma, geçtikleri yerlerde kendilerinin ve hayvanlarının gereksinimlerini karşılama gibi hakları da vardı. Bu hakların suiistimal edilerek halka eziyet edilmeye başlanmasıyla 1539 tarihinde Veziriazam Lütfi Paşa menzil teşkilatını yeniden örgütleyerek belli

⁷⁸⁶ Musa Çadırcı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda "Menzilhane ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler C.II (Ankara 11-15 Ekim 1976)*, TTK Basımevi, Ankara 1981, s.1359.

⁷⁸⁷ Sema Altunan, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.913.

⁷⁸⁸ Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu", s.73,74.

⁷⁸⁹ Bozkurt, a.g.e., s.1.

⁷⁹⁰ Miroğlu, a.g.m., s.243.

noktalarda menziller kurdurarak ve çevre ahali de menzilci tayin edilerek yeni bir haberleşme sistemi oluşturulmuştur⁷⁹¹.

İlk zamanlarda haberleşme amacıyla tesis edilen menziller, sefer zamanlarında da mühim vazifeler yüklenmiştir. Sefer zamanlarında yollar üzerinde bulunan menzillerde konaklayan ordunun, ihtiyaçları da menziller vasıtasıyla sağlanmıştır. Şöyle ki; Ordu harekete geçmeden önce, sefer hangi yöne doğru ve hangi yol kullanılacaksa ona göre menziller tespit edilir, ikmal ve iâşe maddeleri emirler doğrultusunda menzillerde hazır edilirdi. Dolayısıyla menziller, ordu sefer esnasında iken iâşe ve emtianın sağlandığı ve toplandığı yerler olarak da hizmet vermiştir. Ayrıca menzil noktaları bu gibi durumlarda çevredeki ahalinin mallarını satmaları için bir pazaryeri haline gelerek, bölge ekonomisine de canlılık kazandırmıştır⁷⁹². Sefer yolu üzerinde tesis edilmiş menziller sayesinde askeri birlikler cepheye hareket etmek üzere yığılmak yaptığı zaman en az 50.000 kişilik bir ordunun zahiresi sağlanmış oluyordu⁷⁹³. Osmanlı'da menzil teşkilatı, hem askeri açıdan hem de menzillerin bulunduğu şehirlerde ticareti canlandırma açısından büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da, Müslümanların hac vazifesini yerine getirmeleri için hac kervanları hazırlanmıştır. Hac yolu üzerindeki menziller, hac kervanının konaklama yerleri ve hacı adaylarının ihtiyaçlarının karşılandığı yerler olarak da hizmet vermiştir. Her yıl Kahire ve Şam'dan Hicaz'a gitmek üzere iki resmi Hac kervanı hazırlanır, Anadolu ve Rumeli'den gelen hacı adayları Şam kervanına katılırdı⁷⁹⁴. Genellikle İstanbul'dan – Şam'a kadar Anadolu sağ kolu kullanılmıştır⁷⁹⁵. Hac kervanına dâhil olan surre alayı da ilk defa Yıldırım Beyazıd ve Çelebi Sultan Mehmed dönemlerinde hazırlanarak gönderilmiştir⁷⁹⁶. Yavuz Sultan Selim döneminde ise Suriye ve Mısır alınıp Memlük Devleti'ne son verildikten sonra Memlükler tarafından her yıl Hicaz'a gönderilen surre gönderme usul ve geleneği aynen Osmanlı'da uygulanmaya başlanmıştır⁷⁹⁷. Hac kervanı daha hareket etmeden

⁷⁹¹ Halaçoğlu, "Menzil", s.159.

⁷⁹² Halaçoğlu, *Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.168

⁷⁹³ Miroğlu, a.g.m., s.244.

⁷⁹⁴ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.35.

⁷⁹⁵ Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu", s.76.

⁷⁹⁶ Münir Atalar, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.11.

⁷⁹⁷ Armağan, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu", s.77.

önce devletin merkezinden fermanlar gönderilerek, menzillerde gerekli hazırlıkların yapılması sağlanarak surre alayının ve hac kafilesinin güvenli bir şekilde Mekke ve Medine'ye ulaştırılmaları sağlanırdı⁷⁹⁸. Hac kafilesi ibadetlerini yerine getirdikten sonra aynı güzergâh takip edilerek dönüş yapılıyordu⁷⁹⁹.

Osmanlı, Sultan III. Selim dönemine kadar elçilerin geliş ve gidiş bütün masraflarını karşılamaktadır. Bu hususta da menzil teşkilatının önemi bir kez daha öne çıkmaktadır. Elçilerin ve mahiyetindekilerin iâşe ve konaklama hizmetleri, giyim-kuşam ve kişisel masraflarına kadar ihtiyaçları muhafızlar refakatinde menzilhanelerden sağlanmıştır. Bu hususa dair kadı ve sancak beylerine buyruhdular gönderilmiştir⁸⁰⁰.

Osmanlı için bu kadar öneme haiz olan menzillerde, devlet tarafından bir yıl süreyle atanan menzil-emini (menzilci), menzil kethüdası, ahur kethüdası, odacı, sürücü ve menzilkeş ismi verilen ve menzil çevresindeki bir köy ve kasaba halkından oluşan bir hizmetliler grubu bulunurdu. Menzil emini, menzilin her türlü idari işlerinden sorumluydu. Sürücü, başka bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek atları geri getirmekle görevliydi. Menzillerin çeşitli işlerini görmek için ise doğrudan bir köy ahalisi menzilci tayin edilirdi. Bunlar bazen "*menzilciler*" olarak ifade edilmiştir⁸⁰¹.

3.1. SULTANÖNÜ SANCAĞI'NDA BULUNAN MENZİLLER VE YERLEŞİM

Sultanönü Sancağı'nda bulunan menziller hem doğuya yapılan seferlerde hem de her sene gerçekleştirilen hac ibadetini gerçekleştirmek için kutsal topraklara giden hacı adaylarının ve surre-i humayun⁸⁰² alaylarının geçiş güzergâhı ve konaklama noktalarındandır. XIX. yüzyıla kadar kullanılan ve Anadolu sağ kolu üzerinde yer alan ve sancak dâhilinde bulunan bu menzil güzergâhında Lefke, Eskişehir, Seyitgazi

⁷⁹⁸ İzzet Sak - Ahmet Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, Konya 2004, s.203.

⁷⁹⁹ Atalar, a.g.e.,s.153.

⁸⁰⁰ Erol Özbilgen, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s.330.

⁸⁰¹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.2, İSAM, İstanbul 1981, s.124.

⁸⁰² BOA, A.DVN.MHM.d, nr.165, s.309, hüküm;1005.

ve Hüsrevpaşa Hanı menzilleri bulunmaktadır⁸⁰³. Ayrıca 1730 yılında Doğu'ya yapılan seferlerde "*İnönü Akviran ve Bardakçı*" menzillerinin de olduğu ve kullanıldığı belirtilmektedir⁸⁰⁴.

Osmanlı Devleti'nin ana yolları üzerindeki şehir, kasaba ve köylerde kurulan menzillerin hem ülkenin geneline hem de menzilin bulunduğu bölgenin kalkınmasına sağladığı katkı yadsınamaz bir gerçektir. Bilhassa Anadolu sağ kolu üzerindeki şehirler bu hususta diğer yollara göre biraz daha öne çıkmaktadır. Şöyle ki hem surre alayının bulunduğu hac kervanına, hem de doğuya doğru yapılan seferlerde aktif bir biçimde kullanılmaktadır. Menzillerde konaklayan kalabalık hacı adayları veya askerlerin alış veriş yapmaları için, halk da menzilleri pazar olarak kullanıyordu. Hatta bazı menzil külliyelerinin pazarları dahi bulunmaktaydı. Bu hususta Köprülü Mehmet Paşa hanı yakınında kurulan pazar örnek verilebilir⁸⁰⁵. Yollar ve menzillerin oluşturduğu bu ticari, sosyal ve kültürel ortam insanların menzil çevresinde evler, dükkânlar kurmasını sağlıyordu. Dolayısıyla bu yönüyle iskân yerlerinin kurulmasına da etki ettiğini ifade edebiliriz.

Menzillerde sosyal etkinlik diyebileceğimiz faaliyetlerinde olduğu görülmektedir. Söz gelimi IV. Murat döneminde Hicri 1038 (M.1628-29) yılında Serdar-ı Ekrem Hüsrev Paşa komutasında Bağdat-Hemedan seferine çıkan ordu Eskişehir menziline geldiğinde konaklamıştır. Burada konaklanırken kaç gün kalındığı belirtilmemiş ancak bir ziyafet verilmiş ve Rumeli'den gelen birlikler de orduya burada katılmışlardır⁸⁰⁶. Eskişehir menzili muhtemelen bir süre konaklama merkezi olarak kullanılmış ve sosyal etkinlik olarak da değerlendirebileceğimiz bir ziyafet verilmiştir. Menzillerde yürütülen bu gibi faaliyetler şehrin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimine doğrudan etki etmektedir.

Askeri, ticari ve sosyal amaçlar için kurulan menzil külliyesi, ana yapısı kervansaray olan ve arasta, imaret, hamam, cami, tabhane, sıbyan mektebi, çeşme ve köprü gibi çeşitli yapılardan meydana gelen külliyelerle donatılmıştır. Yani Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. ve XIX. asırlarda kurulan külliyelerin bir kısmı da

⁸⁰³ A. Mesud Küçükcalay - Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupada'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2, Eskişehir 2003, s.157.

⁸⁰⁴ Bozkurt, a.g.e., s.37-38.

⁸⁰⁵ TKGM, VAYS, ED, nr.541, s.119a.

⁸⁰⁶ Topçular Kâtibi Abdulkadir Efendi, a.g.e., s.894.

menzillerde karşımıza çıkmaktadır⁸⁰⁷. Anlaşıldığı üzere menzil noktalarına inşa edilen ve kompleks bir yapı olan külliyeler alışverişten-eğitime kadar hizmet veren müesseseler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu anlamda Sultanönü sancağında bulunan *Çoban Mustafa Paşa*, *Köprülü Mehmed Paşa* ve *Hüsrev Paşa* menzil külliyesi örnek verilebilir⁸⁰⁸.

Osmanlı'da menzil külliyelerinin inşa edilmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte, menzillerin iskân açısından üstlendiği vazife bir derece daha arttı. Osmanlı'daki ifadeyle menzilin şenlenmesi gerekiyordu. Bunun içinde iskân politikası izlenerek menzil halka açılıyor ve zamanla külliyelerin ve diğer önemli ana yapıların çevresine kurulan mahalleler yoluyla kent dokusu oluşturuluyordu⁸⁰⁹.

⁸⁰⁷ Müderrisoğlu, a.g.m., s.379.

⁸⁰⁸ Söz konusu menzil külliyesi ile alakalı bilgiler vakıflar konusunda detaylı olarak ele alınmıştır.

⁸⁰⁹ Müderrisoğlu, a.g.m., s.379.

BEŞİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ESKİŞEHİR'DE GÖÇ HAREKETLERİ

XIX. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü Sancağı'na bağlı olan kaza ve köylerde önceki dönemlerden farklı şekillerde göçlerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu farklılaşmanın birçok nedeni olmakla birlikte toprak sisteminin bozulması da bunda etkilidir. İnsanlar tımar sisteminde toprağa bağlı oldukları için bölgeler arasında hareket etmeleri belli şartlarla bağlı olup biraz daha zordu. Ancak tımar yani toprak sisteminin bozulması insanların bölgeler arasındaki hareketlenmelerini arttırmıştır. Bunun nedeni de yaşamlarını devam ettirmeleri için çalışma ihtiyacıdır. İşte bu nedenle işçi göçlerinin yaşandığını söyleyebiliriz. Çalışmamızın bu bölümünde 1531 numaralı 1833 tarihli Eskişehir kazası nüfus defterine dayalı olarak XIX. yüzyılın ilk yarısında sancakta meydana gelen, özellikle işçi göçleri olmak üzere göç hareketlerine değinilmiştir.

1. 1831 NÜFUS SAYIMI VE GÖÇ VE İSKÂN AÇISINDAN DEĞERİ

XIX. yüzyılın ilk yarısında Eskişehir'de yaşanan göç hareketlerine geçmeden önce bu dönemde, Osmanlı'nın yapılan ilk nüfus sayımına dair bilgi vermemiz gerekmektedir. Nitekim bu kısımdaki göç hareketleri ile ilgili olarak daha çok nüfus defterlerinden yararlanılmıştır.

XVI. yüzyılın sonlarında iki cepheli savaşlar ve içeride celâli isyanlarının ortaya çıkmasıyla yaşanan karmaşa ortamında halkın ve tımar sahiplerinin düştüğü kötü durum, köylülerin yerlerini yurtlarını terk edip daha korunaklı yerlere kaçmaları, merkezi hazine gelirlerinin arttırılması ihtiyacı gibi sebeplerle tımar sistemi eski önemini kaybedince klasik tahrir usulü de terk edilmiştir⁸¹⁰. XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yaşanan kargaşa yavaş yavaş durulmaya başlamıştır. Bunun üzerine devlet, göç etmeyip yerinde kalan tebâsından alabileceği verginin hesabı ve dökümü için bir başka vergi sayım sistemi üzerinden yeni defterler tutmaya başlamıştır. Tutulan bu defterler Avarız Defterleri olarak

⁸¹⁰ Öz, a.g.m., s.428.

bilinmektedir. XVIII. yüzyıla gelindiğinde artık Osmanlı topraklarından ve nüfusundan kopmaların başladığı görülmektedir. Bu yüzyılın sonlarından itibaren de değişmek zorunda kalan Osmanlı sistemi, vergi, askerlik ve yönetim düzeni için bir takım verilere ihtiyaç duyulmuş ve sayımlar bir zorunluluk olarak belirmiştir⁸¹¹.

XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmud döneminde toprak yazımı vesilesiyle olmayan ilk nüfus sayımı yapılmıştır. 1831 yılında yapılan bu nüfus sayımının sebebi Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla kurulan yeni orduya alınacak asker sayısının ve halktan alınacak verginin ne kadar olacağını belirlemek için⁸¹².

Nüfus sayımının nasıl yapılması gerektiği ile ilgili özel bir meclis kurularak, talimatnameler hazırlanmıştır. Sayım esas olarak Rumeli ve Anadolu'da bulunan Müslüman ve Hristiyan erkek nüfusunu belirlemeye yöneliktir. 1831 yılına kadar böyle bir sayım yapılmadığı için halkın endişeleneceği göz önünde bulundurularak nüfus sayımına şer'i memurlar tayin edilmiştir. Memurlar nüfus verilerini defterlere kaydetmiş ve İstanbul'da nüfus defterlerini derlenmesi için kurulan Ceride Nezaretine göndermiştir. Bütün defterler buraya geldikten sonra özetlenerek bir defterde toplanmıştır⁸¹³. Bu defterlere nüfus defterleri adı verilmektedir. Bu defterlerden genel olarak, nüfus sayımının yapıldığı sancaklara bağlı olan kazalara ve köylere, yine buralarda bulunan erkek nüfusun sayısına, gayrimüslim tebâ ile alakalı nüfus verilerine ve vergiler ile alakalı hususlara ulaşmak mümkün görünmektedir. Hatta istisnai olarak bazı defterlerden göç hareketleri ile alakalı önemli bilgilere de ulaşılmaktadır.

1831 tarihinde yapılan nüfus sayımına Sultanönü Sancağı'nın da dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre 1831 yılında Sultanönü, Anadolu Eyaletine bağlı 15 sancaktan biri durumundadır⁸¹⁴. Nüfus sayımlarının yapıldığı bu dönemde 1834 tarihli 1550 numaralı nüfus defterine göre Sultanönü Sancağı'na bağlı, Eskişehir Kazası'nda 5 mahalle, 29 köy; Bozöyük Kazası'nda 4 mahalle, 6 köy; Karacaşehir

⁸¹¹ Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı", Osmanlı, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.547.

⁸¹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s.10.

⁸¹³ Karal, a.g.e., s.12.

⁸¹⁴ Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C.XV, S.60, TTK Basımevi, Ekim 1951, s.619.

Kazası'nda 26 köy; Seyidgazi Kazası'nda 5 mahalle 8 köy; Bilecik Kazası'nda ise 8 Müslüman - 7 Ermeni mahallesi olmak üzere 31'de köy bulunmaktadır⁸¹⁵.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Sultanönü Sancağı'na bağlı kaza ve köylerinde yaşanan göç hareketleri ile alakalı olarak nüfus defterleri bize kaynaklık edecektir. Ancak konumuzla alakalı olarak ulaşabildiğimiz tek mufassal nüfus defteri 1531 numaralı Eskişehir Kazası nüfus defteridir⁸¹⁶. Söz konusu defter birçok konuda kaynaklık edebileceği gibi göçlerle ilgili olarak genel manada baktığımızda Eskişehir kazasındaki ve köylerindeki işçi göçlerine, ilim öğrenme amacıyla yapılan göçlere, göçebelerle alakalı hususlara, dışarıdan kazaya yapılan göçler ve kazadan dışarıya yapılan göçler gibi konularda kaynaklık etmektedir.

Kronolojik tarihe uygun olması açısından ve konumuzla alakalı olduğundan dolayı 2567 numaralı Avarız defterinden ulaştığımız, 1709 tarihli işçi göçleriyle alakalı hususları da burada ele almak uygun görülmüştür.

2. ESKİŞEHİR'DE İŞÇİ GÖÇLERİ

Tımar sistemi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bozulmaya başlamıştır. Yoksullaşan sipahiler tımarlarını terk ederlerken devlet adına vergi toplama işi mültezimlere devredilmiştir. Ancak devlet adına vergi toplayanların baskıları, yaygınlaşan eşkıyalık hareketleri gibi sebeplerle tarımla uğraşan köylüler topraklarını terk etmiştir. Bunların birçoğu verimli ovalardan uzaklaşıp daha güvenli buldukları ancak tarıma daha az elverişli yeni topraklara çekilmişlerdir. XVI. yüzyıl sonlarında ya da XVII. yüzyılda terk edilen toprakların pek çoğu ancak XIX. yüzyılda Anadolu'da nüfus artmaya başladıktan sonra yeniden tarıma açılabilmiştir. Tarım düzeninin çözülmeye başlamasıyla ortaya çıkan bir gelişme, devlet mülkiyetindeki miri toprakların denetimi özel kişilere geçmiş ve bu topraklar üzerinde çiftlikler kurulmuştur⁸¹⁷. İşte bu çiftliklerde çalışmak amacıyla mevsimlik olarak veya bir yıl gibi belli bir süre için dışarıdan gelenler de bulunmaktadır.

Mevsimlik işçi kavramı Anadolu tarımı için oldukça tanındıktır. Çünkü yerleşim merkezlerinin görece dağınık olması sebebiyle tarımda çalışacak insan

⁸¹⁵ BOA, NFS.d, nr.1550.

⁸¹⁶ BOA, NFS.d, nr.1531.

⁸¹⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.155-156.

kaynağının talep edilen bölgelerde her zaman hazır bulunması mümkün değildir. Emek gücü imparatorluğun birçok coğrafi bölgesinde ve bölgeler arasında dolaşım halindedir⁸¹⁸.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çiftliklerdeki üretim hem yıl boyu, hem de gerektiğinde mevsimlik olarak kiralanan ücretli işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çiftlikler kâhyalar tarafından yönetiliyor ve ücretli işçiler, topraksız veya az topraklı köylüler ile göçerler arasından kiralanıyordu. Bu çiftliklerde her türlü tarım aletleri, çekim hayvanları ve tohumluk, çiftlik sahibi tarafından sağlanmıştır. Çiftlik içinde çiftlik sahibinin konağından başka ahırlara, ürün depolarına ve tarım işçilerinin kaldıkları barınaklara da rastlanılıyordu⁸¹⁹.

Batı Anadolu bölgesini ele alırsak, iş gücüne potansiyel katkı sağlayan bazı unsurlar bulunmaktadır. Bunlar, Ege adaları ile Mora'da yaşayan, ancak siyasi veya ekonomik nedenlerle sık sık Anadolu'ya geçen nüfus; asıl uğraşları hayvancılık ve süt ürünleri üretimi yapmanın yanında özellikle hasat mevsiminde yerleşik tarıma katılan göçebeler; Batı Anadolu'ya çalışmak için gelen ve memleketlerine dönmeden önce burada birkaç yıl kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarından gelme göçmenlerdir⁸²⁰.

Eskişehir'e gelenlere baktığımızda Anadolu'nun uzak bölgelerinden çalışmaya gelenler olduğu gibi daha çok yakın bölgelerden çalışmaya gelenlerin olduğunu söyleyebiliriz.

İnsanların geçimlerini sağlamak için mevsimsel olarak göç ettiklerini ifade etmiştik. Tarımla uğraşan insanlar genellikle bahar mevsiminin gelmesi ile birlikte bütün bir yaz zirai işlerle meşgul olup hasat zamanına kadar yılın yarısını bu şekilde geçirir ve işini yaptığı yerde geçici olarak ikamet etmektedir. Geçici olarak ikamet edenler arasında mevsimsel işçiler de olabilmektedir.

Sultanönü Sancağı'nda tespit ettiğimiz en erken tarihli işçi göçlerinin Eskişehir Kazası'ndan, Karacaşehir Kazası'na doğru yapıldığını belirtmemiz gerekmektedir. Söz konusu iki kaza aynı sancağa bağlı olmuş olsa da insanlar

⁸¹⁸ Özgün Cihan, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V, S.22, Yaz 2012, s.323.

⁸¹⁹ Pamuk, a.g.e., s.157.

⁸²⁰ Reşat Kasaba, "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Edt. Çağlar Keyder- Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.122.

çalışmak için oturdukları yerden, başka bir bölgeye gittikleri için işçi göçü olarak değerlendirmek uygun görülmüştür. Sultanönü sancağında kazalar arasında yaşanan bu mevsimlik göçün kayıt tarihi 1709'dur. Söz konusu tarihte Eskişehir merkezinden ve civarından Karacaşehir Kaza'sına bağlı olan Kurabaşı⁸²¹, Tehlike⁸²², Avdan⁸²³, Eşenkaraca⁸²⁴, Gökçe⁸²⁵, Eymür⁸²⁶, Çubukçu ve Özengi⁸²⁷, İsabey⁸²⁸, Kuruşca⁸²⁹, Söğüd Yahyalı⁸³⁰ ve Akçakaya⁸³¹ köylerine tarımsal faaliyetlerde bulunmak için göç edenlerin olduğu görülmektedir. Eskişehir'de sakin olup mevsimsel olarak göç edenleri tarım işçisi olarak kabul edebiliriz. Burada dikkati çeken bir diğer nokta söz konusu tarihin iş amacıyla yapılan göçler açısından oldukça erken bir tarih olmasıdır, bu anlamda ayrıca önemli bir husustur.

XVIII. yüzyılın başlarında rastladığımız işçi göçlerinin XIX. yüzyılda da yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir. 1832 yılında Eskişehir'e Sultanönü Sancağı'nın diğer kazalarından veyahut sancak dışındaki yakın bölgelerden gelen işçiler olmakla birlikte uzak merkezlerden de çalışmaya gelenler olmuştur. Çalışmak için kazaya gelen bu insanlar varlıklı, toprak sahibi olan insanların yanında genellikle çiftçi olarak çalışıyordu. Gelenler genellikle *"bir sene ücret ile çiftçi hizmetkarları"*⁸³² şeklinde bir yıl ücretli olarak çalışıyordu. Muhtemelen işçiler bir tür senet sistemi olarak ifade edebileceğimiz bağlayıcı bir anlaşma ile bir yıl ücretli olarak çalışıyor ve bu süre tamamlandıktan sonra ücretini alıp sakini olduğu köye geri dönüyordu⁸³³. Örnek vermek gerekirse 1831 yılında Yozgat'dan Eskişehir'e gelen otuz yaşındaki Ahmed oğlu Hacı Ömer çiftçi olarak Paşa mahallesine kaydedilmiştir. Bu kişi bir yıl çalıştıktan sonra ücretini alarak Yozgat'a geri dönmüştür⁸³⁴.

⁸²¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²² BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²³ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁴ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁵ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁶ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁷ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁸ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸²⁹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸³⁰ BOA, KK.d, nr. 2567, s.113.

⁸³¹ BOA, KK.d, nr. 2567, s.114.

⁸³² BOA, NFS.d, nr.1531, s.5.

⁸³³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.2,3.

⁸³⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.5.

Eskişehir'in Paşa mahallesine çiftçi olarak gelip çalışan insanların büyük bir ekseriyeti Kütahya Kazası Armudeli⁸³⁵ köyünden gelmişlerdir. Bunun yanında Yozgat, Kırşehir⁸³⁶, yine Sultanönü Sancağı'nın diğer kazaları olan Seyidgazi⁸³⁷, Karacaşehir⁸³⁸, İnönü⁸³⁹, ve köylerinden gelip bir yıl kadar çiftçi olarak çalışıp tekrar ikamet ettikleri yerlere gidenler bulunmaktadır. Eskişehir'de bu tür işçi faaliyetlerinin köylere nazaran, merkezde daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Orta⁸⁴⁰, Karapınar⁸⁴¹ gibi mahallelere bu dönemde çiftçilik yapmaya gelen insanlar bulunmaktadır.

Eskişehir'in mahalleleri dışında köylerde de çiftçilik yapmaya gelenler bulunmaktadır. Bu bağlamda Eskişehir Kazası'na bağlı Alpu köyü örnek gösterilebilir. Alpu köyüne Lefke⁸⁴², Seyidgazi⁸⁴³, Konya⁸⁴⁴, Günyüzü⁸⁴⁵, Mihaliç⁸⁴⁶, kazalarından çalışmak maksadıyla gelen insanlar bulunmaktadır. Bozan köyüne Mihaliç Kazası⁸⁴⁷ yoğunluklu olmak üzere, Bolu'dan da çiftçilik yapmaya gelenler olmuştur⁸⁴⁸. Genel olarak Eskişehir'in köylerine Seyidgazi⁸⁴⁹, Günyüzü⁸⁵⁰, Konya⁸⁵¹, Mihaliç⁸⁵², Bolu⁸⁵³, Söğüt⁸⁵⁴, Amasya⁸⁵⁵, Torbalı⁸⁵⁶ gibi kazalardan gelen çiftçiler bulunmaktadır.

Eskişehir'in mahallelerine ve köylerine çiftçilik yapmaya gelenlerin dışında yine aynı şekilde bir sene ücretli olarak çobanlık yapanlarda bulunmaktadır. Söz gelimi Orta mahalleye dışarıdan geldiği anlaşılan Koyun çobanı Hüseyin bir yıl çobanlık yaptıktan sonra buradan ayrılmıştır⁸⁵⁷. Çobanların çiftçilere nazaran daha az olduğu anlaşılmaktadır. Bu da XIX. yüzyılda Eskişehir Kazası'nda coğrafi yapıdan

⁸³⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.3.

⁸³⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.5.

⁸³⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.132.

⁸³⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.107.

⁸³⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.35.

⁸⁴⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.114.

⁸⁴¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.144.

⁸⁴² BOA, NFS.d, nr.1531, s.396.

⁸⁴³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.396.

⁸⁴⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.401.

⁸⁴⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.402.

⁸⁴⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.416.

⁸⁴⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.455.

⁸⁴⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.440.

⁸⁴⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.396.

⁸⁵⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.402.

⁸⁵¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.401.

⁸⁵² BOA, NFS.d, nr.1531, s.438.

⁸⁵³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.440.

⁸⁵⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.482.

⁸⁵⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.488.

⁸⁵⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.537.

⁸⁵⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.120.

da kaynaklı olarak hayvancılıktan ziyade tarım işleri ile uğraşıldığının göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Eskişehir Kazası'nda köy ve mahallelerde yine bir sene ücret ile geçici olarak kayıtlı bulunan, "*yanaşma taifesi*"⁸⁵⁸ şeklinde belirtilen ve bir kişinin yanında çeşitli alanlarda iş hizmetini gördüğünü düşündüğümüz işçiler bulunmaktadır. Bu kişileri genel olarak herhangi bir meslekte uzmanlaşmamış, vasıfsız olarak çalışanlar şeklinde de ifade edebiliriz. Bazı kayıtlarda işverenlerinin mesleği belirtilmektedir yanaşması olduğu kişinin mesleği yanaşmalarında çalışma alanı ile alakadar bilgi verebilir. Söz gelimi Paşa Mahallesiinde Gülleci Hacı Ali⁸⁵⁹, Alpu köyünde Berber Mustafa⁸⁶⁰ ve Çavuşoğlu Berber⁸⁶¹ yanaşması olanların işverenlerin ilgili olduğu mesleklerde yardımcı oldukları anlaşılabilir. Ancak genel anlamda çiftçi olduklarını düşünebiliriz. İşverenlerle alakalı bir husus ise büyük çoğunluğu "*ağa*"⁸⁶², "*efendi*"⁸⁶³, "*hacı*"⁸⁶⁴ isimli kimselerin olmasıdır. Bu ibare aslında yanaşmaların bölgede ileri gelen ve varlıklı kimselerin yanında çalıştıklarına delalet etmektedir. Bir işverenin yanında bir, iki yanaşma çalıştığı gibi altı yanaşmanın da hizmet gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durumda işverenin yanında çalışan yanaşma sayısı yine işverenin maddi durumuyla alakalı olmalıdır.

1830'lı yıllarda Eskişehir mahallelerine İnönü⁸⁶⁵, Kütahya⁸⁶⁶, Seyidgazi⁸⁶⁷, Beypazarı⁸⁶⁸, Karacaşehir⁸⁶⁹ gibi merkezlerden gelen yanaşmalar bulunmaktadır. Bunun yanında tespit ettiğimiz üzere Alpu, Bozan, Bügdüz, Karacaviran, Laçın(z), Kapukaya, Mayıslar, Bozaniç gibi köy yerleşmelerinde de çalışmaktadırlar. Köylerde tespit edilen yanaşmaların genellikle Mihaliç⁸⁷⁰, Konya⁸⁷¹, Nallıkarahisar⁸⁷², Beypazarı⁸⁷³, Bolu⁸⁷⁴, Seferhisar, Göynük⁸⁷⁵, Mudurlu⁸⁷⁶ gibi kazalardan geldikleri

⁸⁵⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.69.

⁸⁵⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.69.

⁸⁶⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.424.

⁸⁶¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.425.

⁸⁶² BOA, NFS.d, nr.1531, s.424, 462.

⁸⁶³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.62.

⁸⁶⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.582.

⁸⁶⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.49.

⁸⁶⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.70.

⁸⁶⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.99.

⁸⁶⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.135.

⁸⁶⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.135.

⁸⁷⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.424.

⁸⁷¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.462.

⁸⁷² BOA, NFS.d, nr.1531, s.485

⁸⁷³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.425.

anlaşılmaktadır. Yine Torbalı⁸⁷⁷, Amasya⁸⁷⁸, ve Ağrı⁸⁷⁹(?) gibi uzak yerlerden de çalışmak için gelenler bulunmaktadır. Anlaşıldığı üzere Eskişehir'e çalışmak üzere gelen yandaşlar farklı bölgelerden gelmiştir.

Kazaya, bir süreliğine çalışmak için gelip ikamet edenlerin dışında, iş için göç eden ve gittikleri bölgeye yerleşenlerinde olduğu anlaşılmaktadır. Cami ve mescitlerde namaz kıldırmakla vazifeli imamlar görev yapacağı yere giderken bir nevi ailesi ile birlikte göç etmiştir. Eskişehir Kazası'nda 1831 yılına ait kayıta Bozan köyünden Hüseyin oğlu Ahmet Efendi, Mihaliç Kazası'na imamet hizmetini yapmak için göç etmiştir⁸⁸⁰. Nüfus kaydında eşinin, kızının ismi yazmasa da oğlunun kaydının belirtilmesi ailesi ile beraber gittiğini göstermektedir. Yine aynı şekilde Bey köyü⁸⁸¹, Muttalib köyüne bağlı Koyun⁸⁸² ve Emirler⁸⁸³ mahallelerinden bu şekilde imamet hizmetini ifa etmek için göç edenler bulunmaktadır. Öte yandan Eskişehir dışından imamlık işini yapmak için bazı köylere yerleşenler de bulunmaktadır. Anlaşıldığı üzere Mihaliç kazasının Doğan köyünden İbrahim Efendi, Eskişehir kazasının Büğdüz⁸⁸⁴ köyünde imamlık yapmaktadır.

Çoban olmak için göç ederek, gittikleri yere yerleştiği anlaşılan örneklerde mevcuttur. 1833 yılında çoban olmak için Karacaşehir'in İtburnu köyünden Esseyid Abdurrahman dört oğluyla yani ailesi ile birlikte Eskişehir Kazası'nın Kızılcaviran köyüne göç etmiştir⁸⁸⁵. Eskişehir Kazası'nda ifade edildiği şekilde dışarıya doğru göç eden örneklerde bulunmaktadır. Bu anlamda Muttalib köyüne bağlı Emirler mahallesi sakinlerinden, Mihaliç Kazası'na çoban olmak için gidip yerleşenlerin olduğu da görülmektedir⁸⁸⁶.

Sultanönü Sancağı'nın Karacaşehir Kazası'na XVIII. yüzyılların başında sancağın diğer kazalarından sezonluk olarak çalıştıklarını düşündüğümüz, ziraat

⁸⁷⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.568.

⁸⁷⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.518.

⁸⁷⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.583.

⁸⁷⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.561.

⁸⁷⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.485.

⁸⁷⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.485.

⁸⁸⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.449.

⁸⁸¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.540.

⁸⁸² BOA, NFS.d, nr.1531, s.225.

⁸⁸³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.280.

⁸⁸⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.477.

⁸⁸⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.316.

⁸⁸⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.272.

yapmaya gelen işçiler bulunmaktadır. Bu tür işçi hareketlerinin XIX. yüzyılda daha da yaygınlaştığı ve bir sene ücret ile başka sancakların kazalarından da olmak üzere Eskişehir'e yapılan göçlerin olduğu görülmektedir. Kaynakların yetersizliğinden dolayı sancağın diğer kazalarındaki bu şekilde yapılan göç hareketleri tespit edilmese de XIX. yüzyılda Eskişehir Kazası'na çalışmak için gelen insanların azımsanmayacak derecede olduğu görülmektedir. XIX. yüzyılda çalışmak için dışarıdan Eskişehir'e göç eden insanların nerelerde barındıklarına dair bir bulguya ulaşmasak da çalıştıkları yerin yakınlarında çalıştıkları süre boyunca ikamet edecekleri, barınacakları yerlerinin de olduğunu tahmin edebiliriz. Daha önceden de belirttiğimiz üzere işçilerin barınma ihtiyacı ve bazı ihtiyaçları işverenleri tarafından karşılanıyordu. Bu şekilde çalışan işçiler senelerini doldurduktan sonra ücretlerini alıp memleketlerine dönüyordu.

Burada değinmemiz gereken bir nokta ise Eskişehir'in iş potansiyelidir. Bunu iki açıdan değerlendirebiliriz. İlk olarak Sultanönü Sancağı'na bağlı Eskişehir'de XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle tarım alanında ciddi bir iş potansiyelinin olduğu, farklı bölgelerden Eskişehir'deki çiftliklere, çalışmaya gelen insanlardan anlaşılmaktadır. Özellikle tarım alanındaki bu yoğunlaşma aslında Eskişehir'in verimli topraklara sahip olduğunun da bir nevi göstergesidir. Diğer taraftan bakıldığında ise Eskişehir'de çalışan insan sayısının yeterli olmadığı yani iş gücü açısından bir eksikliğin olduğu anlaşılmaktadır. Bu eksikliğini de Eskişehir'e dışarıdan çalışmaya gelen insanların doldurmuştur. Yukarıda çalışmaya gelenlerin nerelerden geldiğini belirtmiştik.

2. TİCARET AMACIYLA YAPILAN GÖÇLER

Eskişehir konumu itibarıyla Anadolu yol ağı üzerinde tüccarların da kullandığı önemli merkezlerden birini teşkil etmektedir. Bu sebeptendir ki XIX. yüzyılda Eskişehir Kazası'na yapılan göçlerin bir türü de ticaret amacıyla olanıdır. Eskişehir'e gelen tüccarlar mallarını satabilmek için veya başka nedenlerle bir süre ikamet ediyordu. Nüfus kayıtları incelendiğinde ticaret amacıyla Eskişehir'e gelen tüccarlar arasında Ermeni, Rum gibi gayrimüslim unsurların da bulunduğu anlaşılmaktadır.

1830'lu yıllarda Eskişehir Kazası'na Konya'nın Sille (?) köyünden "*Millet-i Rum'dan ve Ermeniyen'dan, ve Katolikiyan tüccar ve çaracı ve habbaz ve kuyumcu ve abacı ve terzi ve kalaycı ve çoban taifeleri*" nden 54 gayrimüslim tüccar gelmiştir⁸⁸⁷. Kütahya'dan terzi ve tüccar oldukları anlaşılan Ermeni, Rum, Katolik olmak üzere 12 kişi, yine Rumeli'li olup, Kütahya'dan gelen 1 Ermeni kuyumcu, 1 Katolik kuyumcu ve 3 Rum milletine mensup abacı ve kalaycı olan toplamda 5 kişi gelmiştir⁸⁸⁸. Rum milleti mensubu olup, Gümüşhane'den Eskişehir'e gelen 6 kalaycı daha bulunmaktadır⁸⁸⁹. Eskişehir'e Anadolu coğrafyası dışından gelen tüccarlarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Rum milletine mensup olup Yanya'dan gelen 8 habbaz⁸⁹⁰ yani ekmek yapan fırıncı diyebileceğimiz tüccarlar gelmiştir. Çorlu'dan ise yine Rum milletine mensup 3 çoban⁸⁹¹ gelmiştir. Aynı bölgeden kalabalık şekilde gelen tüccarların kafiye olarak geldiğini ifade edebiliriz. Toplamda 88 gayrimüslim, ticaret veya farklı hizmetler için Eskişehir'e söz konusu yerlerden gelerek bir süre ikamet etmişler ve bu tüccarlar Eskişehir'den sonra başka bölgelere gitmişlerdir.

Eskişehir Kazası'na bağlı Alpu köyüne 1833 yılında Erzurum'dan kalaycılık işiyle meşgul olan 6 tüccar "*ahz u ita*" yani alışveriş için gelmişlerdir. Tüccarlar Eskişehir'de bir müddet bulunduktan sonra 1834 tarihinde yine alışveriş için Mihaliç Kazası'na gitmişlerdir⁸⁹². Erzurum'dan kalkan bu tüccarların Eskişehir ve Mihaliç kazasına gelene kadar yol üzerindeki farklı kaza ve köylerde de bulduklarını söyleyebiliriz. Bu şekilde Anadolu'da ticaret maksadıyla köy köy dolaşan ve bir müddet köylerde sakin olan tüccar taifelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus Osmanlı köylerinde insanlara hizmet sağlayan ve çeşitli ürünleri ulaştıran hareketli bir nüfusun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Eskişehir Kazası'na ürün satmaya gelen gayrimüslim tüccarların arasında aynı aileye mensup bireylerde bulunmaktadır. Bir tüccar oğlu, kardeşi veya damadı ile gelebiliyordu. Yine kalabalık şekilde aynı kazadan, köyden kalabalık ve kafiye şeklinde gelerek geçici bir süre ikamet ederek, ekonomik anlamda Eskişehir'e bir canlılık kazandırmışlardır. XIX. yüzyılda Anadolu'da ticaret amacıyla hareket

⁸⁸⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.642-644.

⁸⁸⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.644-645.

⁸⁸⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.645.

⁸⁹⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.645.

⁸⁹¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.645.

⁸⁹² BOA, NFS.d, nr.1531, s.425.

halinde olan tüccarların uğrak noktalarından birinin Eskişehir olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşıldığı üzere bu da göç ve iskân kapsamındadır başka yerlerden hatta Anadolu coğrafyası dışındaki memleketlerden göç eden tüccarlar köy köy dolaşıp bir süre ikamet edip tekrar başka yerlere gidiyordu. Bu şekilde hareket halinde olanlar kısa süreli iskân olarak değerlendirilebilir.

3. EĞİTİM İÇİN YAPILAN GÖÇLER

XIX. yüzyılda dikkati çeken nüfus hareketlerinden biri eğitim amacıyla farklı yaşlardaki talebelerin, farklı bölgelere göç etmelerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Eskişehir Kazası'ndan başka bölgelere göç eden talebeler olduğu gibi, diğer bölgelerden Eskişehir'deki eğitim kurumlarına gelen talebeler bulunmaktadır.

1833 yılına ait Eskişehir nüfus kayıtlarında medrese eğitimi almak veya eğitimini daha iyi bir yerde sürdürmek için Sultanönü Sancağı dışına veya Eskişehir Kazası dışına çıkan talebeler bulunmaktadır. Nüfus kayıtlarında bu şekilde dışarıya çıkan talebelerin örnekleri çoktur. Dışarıya doğru ilim tahsili için yapılan göçler yoğun olarak "*Deraliyye*⁸⁹³"ye yani İstanbul'a yapıldığını belirtmemiz gerekmektedir. 1832 tarihinde 35 yaşındaki Hafız Ahmed Efendi'nin İstanbul'a gittiği anlaşılmaktadır. Kayıtlarda "*diyar-ı ahar*⁸⁹⁴" şeklinde belirtilen ve başka memleketlerde eğitim almaya giden talebeler de bulunmaktadır. Söz gelimi Orta Mahalle'den Mustafa Efendi adında biri eğitiminden sorumlu olduğu 17, 14 yaşındaki iki talebesi ve Seyidgazi Bardakçı köylü 15 yaşındaki Molla Mehmed adlı talebesi ilim tahsili için Eskişehir Kazası'nın dışına çıkmışlardır⁸⁹⁵. Eskişehir'in Laçın köyünden ise 22 yaşındaki Molla Mustafa Torbalı kazasına gitmiştir⁸⁹⁶.

Köylerden Eskişehir'in merkezine veya köyler arası ilim öğrenmek için göçler de yapılıyordu. Bu bağlamda Bozan köyünden Molla Yusuf Eskişehir merkezine⁸⁹⁷, Ilıca köyünde sakin olan 18 yaşındaki molla Süleyman ise Kayı köyüne⁸⁹⁸ ilim tahsil etmeye gitmişlerdir.

⁸⁹³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.31, 40, 544, 574, 617, 619, 633.

⁸⁹⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.110.

⁸⁹⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.107.

⁸⁹⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.543.

⁸⁹⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.441.

⁸⁹⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.607.

Osmanlı eğitim kurumları olan medreselerde talebeler eğitim görmek üzere yukarıda da ifade edildiği üzere farklı bölgelere göç etmiştir. Eskişehir'de bulunan medreselere de dışarıdan eğitim almaya gelen talebeler bulunmaktaydı. Bu bağlamda Eskişehir'in Paşa mahallesindeki Mahmud Beyin yaptırdığı caminin medresesine Mihaliç, Karacaşehir, Bolu, Söğüt gibi kazalardan gelen öğrenciler vardı. Tespit ettiğimiz üzere medresede 14 öğrenci kayıtlıdır⁸⁹⁹.

Paşa mahallesindeki diğer bir medresede XVI. yüzyılda Mustafa Paşa⁹⁰⁰ tarafından yaptırılan caminin medresesidir. Bu medresenin oldukça büyük olduğu ve birçok kazadan talebenin geldiği anlaşılmaktadır. Bakıldığında Torbalı, Mihaliç, Karacaşehir, Bolu Sancağı Çarşamba Kazası, Çoraklı kazası(?), Kayseri(?), Alaiye, Beypazarı, Mudurlu, Karahisar-ı Sahip, Kütahya, Nallıkarahisar, Gül,(?) Taraklı(?) kazalarından gelen talebeler bulunmaktaydı. Talebelerin geldikleri bölgelere bakıldığında XIX. yüzyılda Mustafa Paşa medresesinin önemi bir derece daha artmaktadır. Mustafa Paşa medresesine en fazla Mihaliç Kazası'ndan gelen öğrenci bulunmaktadır. Medrese de toplamda 79 öğrenci kayıtlı durumdaydı⁹⁰¹.

Eskişehir kazası Paşa mahallesinde bulunan iki medreseye farklı kaza ve köylerden gelen toplamda 93 talebenin kayıtlı olduğu görülmektedir. Gelen talebelerin yaş aralığına baktığımızda en küçük talebe 12, en büyük talebe ise 36 yaşındaydı.

Bu şekilde talebeler doğdukları memleketlerden ilim öğrenmek için göç ediyordu. Bu hususu sadece XIX. yüzyıla sınırlarsak hata etmiş oluruz. Nitekim Osmanlı eğitim kurumu olan medreseler devletin erken dönemlerinden beri mevcuttur. Eskişehir'i örnek vermek gerekirse XVI. yüzyıldan beri Paşa mahallesinde bulunan Mustafa Paşa medresesine dışarıdan gelen öğrencilerin bulunduğunu düşünebiliriz.

⁸⁹⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.191.

⁹⁰⁰ Kayıtlarda Paşa mahallesinde bulunan cami ve medresenin Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Ancak "Vakıflar" ile alakalı olan bölümde ifade ettiğimiz üzere söz konusu medrese XVI. Yüzyılda Çoban Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. Kayıtlarda dede mahallesinde olan ve yine Kara Mustafa Paşa' tarafından yaptırıldığı belirtilen harap olduğu anlaşılan bir medrese kaydı daha bulunmaktadır (BOA, NFS.d, nr.1531, s.190,191,192).

⁹⁰¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.192-197.

4. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA ESKİŞEHİR KAZASI'NDA GÖÇEBELER

XIX. yüzyıla gelene kadar Anadolu coğrafyasında göçebe halinde yaşayan grupların birçoğu yerleşik hayata geçirilmiş olsa da bu yüzyılda Eskişehir kazasında misafiren yani geçici olarak yaşayan göçebeler de bulunmaktadır. Bu göçebelerin geçici olarak Eskişehir'e gelmelerinin arkasında hayatlarını devam ettirmek için çalışma ihtiyacının olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kırsal alanlardan çok şehir merkezine gelmelerinden de anlaşılmaktadır. Paşa mahallesinde geçici olarak sakin olan "*Berber göçebe Esseyid Hüseyin bin Abdullah*⁹⁰²" kaydından söz konusu kişinin berberlik mesleğini ifa ettiği anlaşılmaktadır.

1830'lu yıllarda Eskişehir mahallelerine gelen göçebelere baktığımızda genel anlamda Kütahya Kazası Armudeli köyünden gelen göçebeler bulunmaktadır. Özellikle Paşa mahallesinde yoğun olarak bulunmaktadır⁹⁰³. Bunun haricinde Seyidgazi Kazası⁹⁰⁴, Karacaşehir Kazası İtburnu⁹⁰⁵ ve Gökçekısık⁹⁰⁶ köyünden, Mihaliç⁹⁰⁷, Karahisar⁹⁰⁸, Asitane⁹⁰⁹, ve Seferhisar'dan⁹¹⁰ gelen göçebelerin bulunduğu tespit edilmiştir.

Eskişehir'in mahallelerinde olduğu gibi bazı köylerinde de göçebeler belli bir süre bulunmuşlardır. Nüfus kayıtlarından tespit edildiği üzere Alpu, Bozan, Ağaçhisar, Dede, Karacaviran, Laçın ve Bozaniç köylerine gelmişlerdir. Köylerde tespit ettiğimiz göçebelerin tamamına yakını Mihaliç Kazası'ndan gelmiştir⁹¹¹. Az oranda İnegöl⁹¹², Çardaklı(?)⁹¹³ gibi yerlerden gelenler bulunmaktadır.

Eskişehir'in merkezine özellikle Kütahya Kazası Armudeli köyünden ve az oranda yukarıda ifade ettiğimiz kazalardan göçebeler gelirken, kırsal kesimlere gelenlerin ekseriyetinin Mihaliç Kazası'ndan oldukları anlaşılmaktadır. Bazı köylerde

⁹⁰² BOA, NFS.d, nr.1531, s.70.

⁹⁰³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.2-72.

⁹⁰⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.38.

⁹⁰⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.136.

⁹⁰⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.70

⁹⁰⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.98.

⁹⁰⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.66.

⁹⁰⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.163.

⁹¹⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.173.

⁹¹¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.423, 437, 453, 489.

⁹¹² BOA, NFS.d, nr.1531, s.423.

⁹¹³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.457.

ise göçebe olarak yazılan kişilere rastlanmamıştır. Eskişehir kazasına gelen göçebelerin önemli bir kısmı bir süre sonra tekrardan geldikleri yere dönüyordu Örnek vermek gerekirse; Kütahya Kazası'nın Armudeli köyünden, Eskişehir kazasının Paşa mahallesine iki kayını ile gelen İbrahim adındaki göçebe, 1832 yılında tekrardan Armudeli köyüne gitmiştir. Yine Eskişehir Kazası'nın Bozan köyüne Mihaliç Kazası'ndan 3 oğlu ile geldiği anlaşılan Mehmet 1831 yılında tekrar Mihaliç'e göçmüştür⁹¹⁴. Göçebelerin iki nokta arasında gidip gelmeleri çalışma amacıyla Eskişehir'e geldiklerini göstermektedir. Göçebelerin daha çok hayvancılıkla uğraştıkları düşünüldüğünde süt, peynir, yağ gibi hayvansal ürünler ürettikleri bilinmektedir. İşte şehir merkezlerine gelen göçebelerin bir kısmı belki de yaptıkları ürünleri satmak için gelmiştir.

5. ESKİŞEHİR KAZASI'NDA DIŞ VE İÇ GÖÇ

Konuya girmeden önce bazı hususları açıklamak gerekmektedir. Yukarıda göç ile alakalı olarak bahsettiğimiz konular da aslında dış ve iç göç kapsamına girmektedir. Ancak yukarıda ifade edilenler için ayrı başlıklar vermek daha uygun görülmüştür. Kaza'da meydana gelen ve burada bahsedeceğimiz diğer göçler ise "*dış ve iç göç*" şeklinde ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır.

XIX. yüzyıl Eskişehir Kazası nüfus kayıtlarında "*terk-i vatan*⁹¹⁵" ibaresi geçmektedir. Bu şekildeki kayıtlar kişilerin buldukları mahallerden başka yerlere göç ettikleri anlamına gelmektedir. Sultanönü Sancağı dışındaki kaza ve köylere göç edenler olduğu gibi kazaya bağlı mahalleler arasında dahi bu şekilde göç hareketleri yaşanmıştır. Göçler sadece Eskişehir Kazası'ndan dışarıya doğru yapılmamış aynı zamanda dışarıdan kazaya doğru yapılan göçler bulunmaktadır.

Eskişehir Kazası'ndan dışa doğru göç edenlerin bir kısmı Kütahya Kazası'na göç etmiştir. Söz gelimi Eskişehir Dede mahallesinden kayıtlara göre 45 yaşındaki Musa, oğlu ile birlikte Kütahya'ya gitmiştir⁹¹⁶. Ilıca köyünden Emir Ali oğlu İsmail ise Haymane Kazası'na⁹¹⁷ göç etmiştir. Bunun dışında Mihaliç, Kütahya, Seferhisar

⁹¹⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.437.

⁹¹⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.57, 96,111.

⁹¹⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.84.

⁹¹⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.390

gibi çevre kazalara göç edenler de olmuştur. Bazı kişilerin ise göç ettiği yer bilinmeyip "*diyar-ı ahara gitmiştir*"⁹¹⁸ şeklinde kaydedilmiştir.

Eskişehir Kazası'na dışarıdan gelip yerleşenlerle ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Bu anlamda "*diyar-ı ahardan gelüb*" şeklinde nereden geldiği belli olmayan Mehmed adlı bir kişi Paşa mahallesine yerleşmiştir⁹¹⁹. Safranbolu kazasından göç ettiği anlaşılan Abdullah oğlu Mehmed ise Karaöyük köyüne kaydedilmiştir⁹²⁰. Kütahya kazasından Mehmed oğlu İsmail, ailesi ile birlikte Eskişehir Kazası Paşa mahallesinde ikamet eden 80 yaşındaki kayınpederinin yanına yerleşmiştir⁹²¹. Akrabalık ilişkilerinin de insanların göç etmesinde etkili unsurlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu şekilde kişiler yakınlarının yanına gidip yerleşebiliyordu. Dışarı'dan gelip Eskişehir Kazası'na yerleşenler ve "*diyar-ı ahardan gelüb*" olarak kaydedilenlerin defterin genelinde olduğu üzere, muhtemelen Kütahya, Mihaliç gibi çevre kazalardan gelmişlerdir.

Eskişehir Kazası içinde yerleşim birimleri arasında da yer değiştirme veya göçlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. 1832 yılında Paşa Mahallesi sakinlerinden Süleyman, Akçoğlan mahallesine geçmiştir⁹²². Yine Orta mahallede ikamet eden İbrahim adındaki kişi, 1833 tarihinde Karaöyük köyüne göç etmiştir⁹²³. Bu şekilde mahalleler ve köyler arasında geçişlerin yapıldığı gözlemlenmektedir. Kazanın yerleşim birimleri arasında yapılan bir başka nüfus hareketi ise defterdeki kayıt numaraları baz alınarak yapılan yer değiştirmelerdir. Söz gelimi Eskişehir kazasına bağlı Sultandere köyünde 1 numarada kayıtlı olan bir kişi, yer değiştirerek Akçaoğlan mahallesinde 308 numarasına kaydolmuştur⁹²⁴. Bu şekilde ki kayıtlar da yine kişilerin göç ettiklerini gösterir niteliktedir.

Sultanönü Sancağı'nın diğer kazalarından da Eskişehir kazasına göç edenler bulunmaktadır. Genellikle ikamet beratlarıyla gelen bu kişiler İnönü⁹²⁵ ve Karacaşehir⁹²⁶ kazalarından gelmektedir.

⁹¹⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.381

⁹¹⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.23.

⁹²⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.316.

⁹²¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.52.

⁹²² BOA, NFS.d, nr.1531, s.32.

⁹²³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.111.

⁹²⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.181.

⁹²⁵ BOA, NFS.d, nr.1531, s.316.

⁹²⁶ BOA, NFS.d, nr.1531, s.225.

XIX. yüzyılda Eskişehir kazasında bulunan yerleşim birimlerinde ikamet edenlerin bazıları yer isimleri ile birlikte kaydolmuştur. Açıklamak için örnek vermek gerekirse Akçoğlan mahallesinde "*Burusalı Karas(?) oğlu Yusuf*" şeklinde kayıt bulunmaktadır. Söz konusu kişi 1831 yılında Bursa'ya⁹²⁷ göç etmiştir. Aynı şekilde Alpu köyüne "*Seferihisari Sarı Mustafa Bin Abdullah*" kayıtlı olan kişi yine 1831 yılında Seferihisar'a⁹²⁸ göç etmiştir. Kazaya bu şekilde kaydedilenler muhtemelen Eskişehir'de herhangi bir iş için veya başka bir sebeple kısa bir süre ikamet etmek için gelmişler ve işlerini hallettikten sonra memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bu şekilde birçok kayıt bulunmaktadır.

Nüfus kayıtlarında isimleriyle dikkat çeken bazı kayıtlar bulunmaktadır. Kişilerin nereden geldiğine dair ipuçları vermektedir. Örnek vermek gerekirse "*Boşnak Oğlu*⁹²⁹", "*Abaza Oğlu*⁹³⁰", "*Acem Oğlu*⁹³¹", "*Arap Oğlu*⁹³²" gibi isimler bulunmaktadır. Bu isimlere sahip olan kişiler veya aileler muhtemelen Anadolu coğrafyası dışından Eskişehir Kazası'na göç edenlerdir.

Eskişehir Kazası'nda ikamet edenler arasında bazı meseleler için kısa bir süreliğine ayrılanlar da bulunmaktadır. Söz gelimi, 1834 yılında Küplü köyünde sakin olan Molla Süleyman "*bir mah müddet ile beray-ı maslahat...*" şeklinde ifade edilerek bir aylığına kişisel işleri için İstanbul'a gitmiştir⁹³³.

Kayıtlar incelendiğinde Sultandere köyünde yaşamış olanların ayrı bir önemi vardır. Nitekim köyde kayıtlı görülen aileler 1831-1832 yıllarında başka yerlere göç etmiştir⁹³⁴. Bu şekilde köyden topluca hareket etmeleri normal görülmemektedir. Köyde bir doğal afet veya asayiş sorunu gibi bir sebeple göç etmiş olabilirler.

Burada Konar-göçer aşiretlerin, cemaatlerin durumlarına da kısaca değinmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan dış ve iç karışıklıklar yerleşik ahalinin göçlerine sebep olmuş, bir çok meskun bölge harap bir duruma gelmiştir. Devlet, bu sebeple harap olan yerleri tekrar şenlendirmek

⁹²⁷ BOA, NFS.d, nr.1531, s.168.

⁹²⁸ BOA, NFS.d, nr.1531, s.422.

⁹²⁹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.291.

⁹³⁰ BOA, NFS.d, nr.1531, s.479, 480, 481.

⁹³¹ BOA, NFS.d, nr.1531, s.179.

⁹³² BOA, NFS.d, nr.1531, s.600.

⁹³³ BOA, NFS.d, nr.1531, s.623.

⁹³⁴ BOA, NFS.d, nr.1531, s.639.

amacıyla, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda iskân politikası olarak konar-göçerleri bu gibi yerlere yerleştirmeye çalışmıştır⁹³⁵. Bu durum XIX. yüzyılda özellikle Tanzimattan sonra daha yoğun bir şekilde devam etmiştir. Söz gelimi, Rışvan aşireti kışlak için Arabistan topraklarına gitmekte iken, artık Bozok ve Uzunyayla taraflarına gitmekteydi. Yine söz konusu aşiret 1830 yılında Sivas Eyaleti'nin farklı kasaba ve köylerine kabile kabile yerleştirildikleri halde aşiret usulünden çıkmamışlardır. 1831 Nüfus sayımından sonrada Rışvan aşiretinin yerleştirilme işine devam edilmiştir⁹³⁶. Tanzimattan sonra aşiretlerin yerleştirilmesi işi daha farklı boyut kazanmıştır ancak konumuz sınırları açısından ele alınmayacaktır.

Anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılda devlet, konar-göçer aşiretlerin, cemaatlerin iskân faaliyetlerini sürdürmektedir. Söz konusu dönemde Sultanönü Sancağı'nın kaza ve köylerinde de aşiret ve cemaatleri yerleştirme faaliyetleri olabilir ancak biz incelediğimiz kayıtlardan ve yaptığımız araştırmalardan konuyla alakalı kayda değer bilgilere ulaşamadık.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti, daha önce de büyük çapta olmamak üzere karşılaştığı yeni bir iskân meselesi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Savaşlar sonucu kaybettiği topraklardan Müslüman ahali, dalgalar halinde Osmanlı sınırları içine gelmiştir. Söz gelimi, Kırım savaşından sonra kitle halinde Osmanlı topraklarına Kırım Türkleri göçleri yaşanmıştır. Bunun için devlet, gelen göçmenlerin nasıl ihtiyaçlarının giderileceği ve ne şekilde yerleştirilecekleri ile alakalı olarak düzenlemeler yapmıştır⁹³⁷. Bugün Eskişehir'e, Kafkaslardan gelip yerleştirilen ailelerin bulunduğu bilinmektedir ancak çalışmamızın yıl aralığı kapsamı dâhilinde Sultanönü Sancağı'na, Kafkaslardan veyahut Anadolu coğrafyası dışından gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ile alakalı bir bilgiye ulaşamamıştır.

⁹³⁵ Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti*, s. 28, 43.

⁹³⁶ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.113-114.

⁹³⁷ Orhonlu, *Aşiretlerin İskânı*, s.119.

SONUÇ

XIII. yüzyılda Osmanlı hâkimiyeti altına giren Eskişehir ve çevresi aynı zamanda Sultanönü olarak da bilinmekteydi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve idari yapısının temellerinin atıldığı bölgedir. Sultanönü, Osmanlı idari yapısı içinde Anadolu Beylerbeyliği'nin sancaklarından biri durumundaydı. Sancağın idari yapısı XVI. yüzyıldan, XIX. yüzyıla kadar detaylı olarak incelenmiş ve genel manada beş kazadan oluştuğu anlaşılmıştır. Bu kazalar XVI. yüzyılda, Eskişehir veya Karacaşehir, Bilecik, İnönü, Seyidgazi ve Günyüzü'dür. Söz konusu dönem boyunca sancağın idari sistemi içinde sancak merkezinin değişimi, sancağın kazalarından biri olarak tespit edilen Günyüzü'nün, XVII. yüzyıldan itibaren sancağı oluşturan kazalar arasında yer almaması, yine XVII. yüzyıldan itibaren Karacaşehir ve Eskişehir'in ayrı kazalar olarak kaydedilmesi gibi gelişmeler görülmüştür. Ancak Sultanönü Sancağı beş kazadan oluşan yapısını XIX. yüzyıla kadar korumuştur.

Sultanönü bölgesinde ilk etapta iskân birimlerinin açılması, kurulması ve bölgenin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması açısından rol oynayan unsurlar arasında zaviye şeyhleri ve Türkmen-Yörük cemaatlerinin olduğunu ifade edebiliriz. Yer adları ve cemaat adlarının eşleşmelerinden hareketle özellikle cemaatlerin Sultanönü bölgesinde köylerin kurulmasında önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında sancağa bağlı 379 köyden 237'sinin cemaat adı ile eşleşmesi söz konusu hususun önemini göstermektedir. Daha geniş çerçeveden bakarsak Anadolu coğrafyasının genelinde oluşum tarzı itibarıyla bu tür iskân birimlerinin daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu anlamda iskân birimlerinin oluşumu ve Yörük-Türkmen cemaat çalışmalarının araştırılması gerekmektedir. Nitekim bu tür çalışmalar bir bölgenin Türkleşme ve Müslümanlaşma sürecinin izlenmesi açısından önemli veriler sunmaktadır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda özellikle devlet adamlarının Sultanönü Sancağı'nda kurdukları vakıfların, şehirlerin çekirdeklerini oluşturma ve gelişiminde önemli pay sahibi oldukları görülmektedir. Sultanönü Sancağı'ndaki özellikle camiler bazı kazalarda mahallelerin kurulmasında etkili olmuşlardır. Günümüzde, Eskişehir'in ilçelerinden biri olan Han ve Bilecik'in ilçelerinden olan, Vezirhân, vakıflar yoluyla kurulmuştur.

Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren bir takım sebeplerle Anadolu'da başlayan eşkıyalık ve isyan hareketleri ve bunların getirdiği bir takım olumsuzluklar Sultanönü Sancağı'nda da hissedilmiştir. Neticede sancağa bağlı kazaların köylerinde kendisini güvende hissetmeyen ahali göç etmeye başlamıştır. Köylerin terk edilmesi ve bu köylere uzun süre yerleşimlerin yapılmamasından dolayı harap köyler ortaya çıkmıştır. Ancak bir taraftan da iskân çalışmalarının devam ettiği ve yeni köylerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Devlet, Sultanönü Sancağında ahalinin yerlerini terk etmesinin önüne geçebilmek için vergi indirimlerine gitmiş veya yerini terk eden ahaliyi eski yerlerini döndürmek için başka çalışmalar yürütmüştür.

Esas itibariyle XVI. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan iç kargaşa, ahalinin yerlerini terk etmesi, devletin vergi alımında sorunlar yaşaması, tımar sisteminin bozulmaya başlaması gibi zincirleme olayların XVIII. ve XIX. yüzyıllara bir takım yansımaları olmuştur. Tımar sisteminin bozulmasıyla ortaya çıkan özel çiftliklerde insanların ihtiyaçlarını gidermeleri için belli bir ücret karşılığında çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu da Anadolu'da bölgeler arasında işçi göçlerinin yaşanmasına sebep olmuştur. İşçi göçleri açısından erken bir tarih olarak düşündüğümüz 1709'da Sultanönü'nde işçi göçlerinin yaşandığına dair verilere rastlanmıştır. Bu anlamda özellikle XIX. yüzyılda Eskişehir, başka bölgelerden çalışmak için geçici olarak gelen insanlara iş kapısı olmuştur. Bu kişiler senet sistemi olarak düşündüğümüz bir tür antlaşmayla bir yıl süre ile tarım çiftliklerinde çalıştıktan sonra tekrar eski yerlerine dönüyorlardı. Bu durum Eskişehir'in iktisadi açıdan özel bir öneme sahip olduğunun da göstergesi olmuştur.

Bu çalışmanın bazı alanlarda araştırılmaların yapılması gerektiğinin de göstergesi olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle göç ve iskân çalışmalarının bir bölgenin yerleşim dokusunu aydınlatmada önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda daha fazla çalışmanın yapılması gerekmektedir. Bunun haricinde Anadolu'da Yörük-Türkmen cemaatlerinin isimlerinden yola çıkarak yerleşime olan etkilerini ve Anadolu'da yaşanan işçi hareketlerinin tarihi gelişim sürecini, bu hareketlerin iktisadi tarih açısından önemini ele alan çalışmaların yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1.ARŞİV KAYNAKLARI

TKGM, TADB, TTD, nr.345, 145, 76.

TKGM, VAYS, ED, nr.541.

BOA, T.T, nr.117, 636.

BOA, NFS.d, nr.1531,1550.

BOA, KK.d, nr.2567, 2568.

BOA, MAD.d, nr.27, 5512, 2751, 1709, 2001, 564, 3005.

BOA, A.DVN.MHM.d., nr. 120, 140,165.

BOA, A. {DVNS. MHM. d., nr.24, 53,58, 73.

BOA, A. {DVNS. AHKA. d., nr.3, 5, 10, 11, 13, 25.

2. KAYNAK ESERLER, ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

ACEHAN, Abdullah, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.I, S.5, Sonbahar 2008, ss.12-29.

ACUN, Fatma, "Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulanması", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.899-908.

AKBAL, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, C.XV, S.60, TTK Basımevi, Ekim 1951, ss. 617-628.

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜ DTCF Dergisi*, C.XIII, S.1.2, Ankara 1955, ss.27-51.

-----, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, Barış Kitap Basım Yayın Dağıtım, Ankara 1999.

-----, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, "Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.447-460.

- , *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Fey Vakfı Yayınları No:1, İstanbul 1990.
- ALBEK, Suzan, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir 1991.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- , "Fatih Zamanında Sultanöyüki", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene:14, S. 3(80), 1 Mayıs 1340, ss.129-141.
- ALTINSAPAN, Erol - Mehmet Mahur Tulum, "Eskişehir Kurşunlu Camiinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4, S.23, Mart 2016, ss.1-6.
- ALTINSAPAN, Erol vd., "2011-2014 Kazıları Işığında Eskişehir Karacahisar Kalesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:3, S.10, Mart 2015, ss.621-633.
- ALTUNAN Sema, "Osmanlı Devleti'nde Haberleşme Ağı: Menzilhâneler", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.913-919.
- ARIKAN, Zeki, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1988.
- ARMAĞAN, A.Latif, "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hacc)", *Osmanlı Araştırmaları*, C.XX, İstanbul 2000, ss.73-118.
- , "Osmanlı Devleti'nde Konar-Göçerler", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.142-150.
- AŞIKPAŞAZADE, *Osmanoğullarının Tarihi*, (Haz. Kemal Yavuz - M.A Yekta Saraç), K Kitaplığı, İstanbul 2003.
- Âşık Paşaoğlu Tarihi*, (Haz. Nihal Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

- ATALAR, Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- ATİK, Kayhan, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âli Osman*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- BABUŞ, Fikret, *Osmanlı'dan Günümüze Göç ve İskan*, Ozan Yayıncılık, İstanbul 2006.
- BARKAN, Ömer Lüfti, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler(I)", *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Tetkikler-Makaleler*, (Yay. Haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayın, İstanbul 2000, ss.509-555.
- , "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, ss.1-26.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.133-153.
- , "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C.XXIII, S.1-2, İstanbul 1963, ss.239-296.
- , "Timar", *İA*, C.XII/I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss.286-333.
- BAŞAR, Fehamettin, "Osmanlıların Karacahisar'ı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, ss.115-127.
- , *Osmanlı Eyâlet Tercihâtı (1717-1730)*, TTK Basımevi, Ankara 1997.
- BAYARTAN, Mehmet, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C.X, S.1, İstanbul 2008, ss.157-175.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- , *Türk Kültürü Araştırmaları*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997.

- , *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI- XIV. Yüzyıllar)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.
- BAYRAM, Mikail, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatı'nın Kuruluşu*, Damla Matbaacılık ve Ticaret, Konya 1991.
- BOZKURT, Rıza, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri*, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara 1966.
- BOZTEPE, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin Taşra Yönetimini Şekillendiren "Merkeziyetçilik" Yaklaşımı ve Günümüze Etkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.36, Nisan 2013, ss.1-14.
- BULDUK, Üçler, "Osmanlı Beğliğinin Oluşumunda Oğuz/Türkmen Geleneğinin Yeri" *Osmanlı, C.I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.161-166.
- , *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar) Sancağı*, TTKYayınları, Ankara 2013.
- CEBECİ, Dilaver, "Dini Karizmatik Tipler Anadolu Velilerinin Türk Fütuhatına Etkileri", *Ahmet Yesevi'den Hasan Dede'ye Gönül Epleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri (12-14 Haziran 1997 Kırıkkale)*, (Yay. Haz. Zühtü Aksal vd.), KİKTAV Yayınları, Kırıkkale 1998, ss.53-61.
- CERASİ, Maurice M., *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, 2. Baskı, (Çev. Aslı Ataöv), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- CEZAR, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirlerinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul 1985.
- CİN, Halil, "Osmanlı Devletinde Vakıf Hukuku", *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2004, ss.49-70.
- , *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992.
- CİHAN, Özgün, "Batı Anadolu'da Tarımsal İşgücü ve Ücretler (1844-1914)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.V, S.22, Yaz 2012, ss.319-331.

- ÇABUK, Vahid, "Yörükler", *İA*, C.XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, ss.430-435.
- ÇADIRCI, Musa, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğunda "Menzilhane ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler C.II* (Ankara 11-15 Ekim 1976), TTK Basımevi, Ankara 1981, ss.1359-1365.
- ÇAĞATAY, Neşet, "Ahiliğin Ortaçağ Anadolu Toplumuna Etkileri", *I. Uluslararası Ahilik Kültürü Sempozyum Bildirileri*, (Ankara 13-15 Ekim 1993), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, ss.33-43.
- , *Ahilik Nedir*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990.
- , *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 2. Baskı, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1981.
- ÇAKAR, Enver, "Haleb Sancağında Türkçe Yer Adları", *OTAM*, S.11, Ankara 2000, ss.84-107.
- ÇELİK, Gülfettin, "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskân Politikası", *Divan; Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, S.6, 1999, ss.49-110.
- ÇETİNTÜRK, Selahaddin, "Osmanlı İmparatorluğunda Yürük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.II, S.1, Ankara 1943, ss.107-116.
- ÇOBANOĞLU, Ahmet Vefa, "Vezirhân Külliyesi", *DİA*, C.LIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, ss.94-95.
- DEMİRKENT, Işın, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, ss.45-60.
- DENKNALBANT, Ayşe, "Kasım Paşa Külliyesi", *DİA*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss.550-552.
- DOĞRU, Halime, "XVI. Yüzyılın Sonunda Eskişehir'de Eşkiyalık Olayları", *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-I (2-4 Kasım 1998)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2001, ss.69-92.

- , *XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda Ahiler ve Ahi Zaviyeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- , "Eskişehir ve Osman Bey", *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Sempozyumu (Bildiriler 18-20 Ekim 2004)*, (Yay. Haz. Nahide Şimşir), Balıkesir Üniversitesi Basımevi, Balıkesir 2005, ss.147-162.
- , "Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.I, S.1, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2001, ss.105-127.
- , *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*, Odunpazarı Belediyesi Kültür Yayınları, Eskişehir 2005.
- DÖĞÜŞ, Selahattin, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahilerin Rolü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, S.133, Ağustos 2001, ss.155-164.
- EFE, Ayla, "Ayniyat Defterleri Işığında 1839-1845 Döneminde Eskişehir", *Anadolu Üniversitesi I. Uluslar arası Düünden Bugüne Eskişehir Sempozyumu Siyasal, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Yapı (12 -15 Mayıs 2004)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2005, ss.55-67.
- EMECEN, Feridun M., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- , "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı*, C.IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.91-97.
- ERDOĞAN, Emine, "Göç Olgusunun 16. Yüzyıl Osmanlı Kırsal Yaşamına Etkisi Üzerine Bazı Tespitler", 38. *ICANAS*, (*Uluslar arası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Bildiriler 10-15 Eylül 2007*), C.I, Ankara 2011, ss.342, 352.
- EREN, Hasan, "Yer Adlarımızın Dili", *TDAY - Belleten 1965*, 2.Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1989, ss.155-165.
- ERÖZ, Mehmet, *Ege Bölgesinde Yer (Köy ve Şehir) Adları, Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1966, ss.176-188.

- , *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.
- ESKİKURT, Adnan, "Kırım ve Rumeli'de Yerleşik Türk Nüfusun Anadolu'ya Göçmesi ve İskân Siyaseti Kapsamında Yapılan Bazı Düzenlemeler (XIX. Yüzyıl)", *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, İstanbul 2010, ss.73-93.
- "Eskişehir", *Yurt Ansiklopedisi*, C.IV, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, ss. 2814-2946.
- EYİCE, Semavi, "Hüsrev Paşa Külliyesi", *DİA*, C.XIX Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss.46-48.
- , "Kale", *DİA*, C.XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss.234-242.
- FARAQHÎ, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Fatih'in Tarihi "Tarih-i Ebul Feth" Tursun Bey*, (Haz. Ahmet Tezbaşar), Kervan Kitapçılık.
- GENÇ, Reşat, *Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.
- GENÇ, Yusuf İhsan vd., *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın, İstanbul 2010.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Nahiye", *İA*, C.IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, ss.37-39.
- GÖKBUNAR, Ali Rıza, "Osmanlı Devletinde Yörüklerin Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçirilmesinde Uygulanan Vergi Politikaları ve Sosyal Sonuçları", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.I, S.2, Manisa 2003, ss.59-66.
- GÖKÇE, Turan, "Anadolu Vilâyeti'ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.IX, S.1, İzmir 1994, ss.215-259.

- GRISWOLD, William J., *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- GÜLENSOY, Tuncer, *Türkçe Yeradları Kılavuzu*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, 2.Baskı, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2011.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.358-364.
- GÜNDÜZ, Tufan, "Konar Göçer", *DİA*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss.161-163.
- , *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri 1540-1640"*, Bilge Yayınları, Ankara 1997.
- GÜNEŞ, İhsan - Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Eskişehir (1840-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2007.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.795-838.
- , "Menzil", *DİA*, C.XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss.159-161.
- , *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, C.I, Togan Yayıncılık, İstanbul 2011.
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.2, İSAM, İstanbul 1981, 123-132.
- , *XIV ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, TTK Basımevi Ankara 1995.
- , *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- HOCA SADETTİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih 1*, (Yalınlaştıran: İsmet Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.

- İLGÜREL, Mücteba, "Celâli İsyanları", *DİA*, C.VII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss.252-257.
- , "Levent", *DİA*, C.XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss.149-151.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, 2. Baskı, (Çev. Halil Berktaş), Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- , "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.66-88.
- , *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, 7.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- , "Karacahisar/Karacaşehir Üzerinde Bir Belge", *VIII. Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Bildiriler(18-28 Haziran 1998 Bursa)*, (Edt. Nurcan Abacı), Lulu Press, Morrisville 2006, ss.9-14.
- , "Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg" *Bellekten*, C.LXXI, S.261, (Ağustos) TTK Yayınları, Ankara 2007, ss.479-525.
- , "Balkanlar ve Türkler", *Balkanlar*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, ss.9-32.
- , "Eyalet", *DİA*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss.548-550.
- , "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul*, Türkiye Ekonomik ve Tarihsel Toplum Vakfı, ss.22-37.
- , "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Problemi", *Doğu Batı Makaleler I*, 5. Baskı, (Yay. Haz. Şermin Korkusuz - Zeynep Uygurer), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, ss. 132-133.
- , "Osmanlılarda Vakıf ve Vakfiye", *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu (İstanbul-Edirne 9-10-11 Mayıs 2012)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2012, ss.11-12.

- , "Timar", *DİA*, C.XLI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss.168-173.
- , *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, 17.Baskı, (Çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Osmanlılar, Fuhat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- , "Osman I", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss.443-453.
- , "Orhan", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss.375-386.
- , "Murad I", *DİA*, C.XXXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss.156-164.
- İNBAŞI, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.154-164.
- İNCE, Kasım, "Kurşunlu Külliyesi", *DİA*, C.XXVI. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, ss.448-450.
- İPEK, Nedim, vd., *Osmanlı'da İskân ve Göç*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Ankara 2013.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972.
- , *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- KARADOĞAN, Ahmet, "Ad Bilimi Perspektifinden Anadolu'nun Türkleşmesi Sürecine Farklı Bir Bakış", *Türkler*, C.VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.283-287.
- KARAGÖZ, Mehmet, "Osmanlıda Şehir ve Şehirli Mekân-İnsan-Beşeri Münasebetler (XV-XVIII. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.103-110.
- KARAKAYA, Enis, "Orhan Gazi Camii ve İmareti", *DİA*, C.XXXIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss.386-387.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Matbaası, Ankara 1995.
- KARAZEYBEK, Mustafa, "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdârî Yapısı", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.II, S.1, Afyonkarahisar 2000, ss.100-115.
- , *Târih-i Âl-i Osman*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- KASABA, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, (Çev. Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- , "Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Edt. Çağlar Keyder-Faruk Tabak), (Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, ss.119-128.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Kitab-ı Cihânumâ*, Boyut Yayın Grubu.
- KAZICI, Ziya, *İslâmi ve Sosyal Açıdan Vâkıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul 1985.
- KILIÇ, Orhan, "Klâsik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, C.IX, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.887-898.
- KOÇ, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.535-550.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, 3.Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesindeki İtici Güçler", *Osmanlı*, C.I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.153-160.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.280.
- KRAMERS, J.H., "Sultanönü", *İA*, C.XI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss.35.
- KRİTOVULOS, *İstanbul'un Fethi*, (Çev. Karolidi ve Haz. Muzaffer Gökman), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2011.

- KURT, Yılmaz, "Adana Sancağında Kişi Adları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XV, S.26, Ankara 1991, ss.169-252.
- KÜÇÜK, Hasan, *Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri*, TÜRDAB Basım Yayım, İstanbul 1976.
- KÜÇÜKKALAY, A. Mesud - Numan Elibol, "Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupada'dan Karayolu İle Yapılan İhracatın Değerlendirilmesi: 1795-1804", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.2, Eskişehir 2003, ss. 151-176.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, "Kayıların Anadolu'ya Gelişi", *Osmanlı, C.I*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.176-180.
- LİNDNER, Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çev. Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- MAZAK, Ferda (Olbak), "Fatih Dönemi İstanbul'unda Yeni Yerleşim Mahalleleri, Nüfus Yapısı ve İskan Siyaseti (1451-1481)", *İstanbul'un Fethi Fatih ve Dönemi Sempozyumu II, (İstanbul 28/29 Mayıs 2006)*, Fatih Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları, İstanbul 2007, ss.216-227.
- MİROĞLU, İsmet, "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Münir Aktepe'ye Armağan)*, S.15, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, ss.241-252.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyesi", *Osmanlı, C.X*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.376-383.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, C.I, (Çev. İsmail Erünsal), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1974.
- NAİMÂ Mustafâ Efendi, *Târih-i Nâ'imâ (Ravzatü'l- Hüseyin Fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, C.II, (Haz. Mehmet İpşirli), TTK Yayınları, Ankara 2007.
- Neşri Tarihi*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), C.I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1983.

- OCAK, Ahmet Yaşar, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S.12, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, ss.247-270.
- OĞUZOĞLU, Yusuf - Feridun Emecen, "Eskişehir", *DİA*, C.XI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss.398-401.
- OĞUZOĞLU, Yusuf, *Osmanlı Devlet Anlayışı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ORHONLU, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.528-539.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, 2.Baskı, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1990.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul 1987.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.VI, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- ÖZ, Mehmet, "Tahrir", *DİA*, C.XXXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss.425-429.
- ÖZBİLGİN, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Adab-ı Osmâniyye*, İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- ÖZDEMİR, Rifat, "Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset", *OTAM*, S.5, Ankara 1994, ss.259-310.
- ÖZEL, Oktay, "XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Hariç Raiyyet", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.43, İstanbul (Ağustos) 1986, ss.159-171.
- ÖZTÜRK, Nazif, "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.433-446.
- , *Azınlık Vakıfları*, Altınküre Yayınları, Ankara 2003.
- , *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.

- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 8.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- SAK, İzzet - Ahmet Çetin, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.16, Konya 2004, ss.179-221.
- SAMİ, Şemseddin, *Kamus-i Türki*, 5.Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.
- SAYDAM, Abdullah, "Sultanın Özel Statüye Sahip Tebaası Konar-Göçerler", *SDÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.20, Aralık 2009, ss.9-31.
- SAYILIR, Şeyda Büyükcan, "Göçebelik, Konar-Göçerlik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.XII, S.1, Yaz 2012, ss.563-580.
- SEVİM, Ali - Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- SİNGER, Amy, "İmarethaneler", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.483-490.
- Solak-zâde Tarihi*, (Haz. Vahid Çabuk), C.I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- STEINHERR Irene Beldiceanu, "Atçeken", *DİA*, C.IV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss.48,49.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 2.Baskı, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.
- , "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irakta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. XI, No:1-4, Ekim 1949-Temmuz 1950, ss.509-523.
- ŞAHİN, İlhan, "Mezraa", *DİA*, C.XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss.546-548.

- , " XV ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Taşra Teşkilâtının Özellikleri", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1997, ss.233-258.
- , "Göçebeler", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.132- 141.
- , "Sancak", *DİA*, C.XXXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss.97-99.
- ŞEKER, Mehmet, "Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi", *Türkler*, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.269-282.
- , *İbn Batuta'ya, Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.
- ŞENTÜRK, M. Hüdayi, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Devrinde Rumeli'de Uyguladığı İskân Siyâseti ve Neticeleri", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.LVII, S.218, Ankara (Nisan) 1993, ss.89-112.
- TAESCHNER, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, (Çev. Nilüfer Epçeli), Bilge Kültür Sanat Yayınları İstanbul 2010.
- TAŞ, Ziya Kenan, "Fatih Devrine Ait Bir Tahrir Defteri", *OTAM*, S.7, Ankara 1996, ss.427-471.
- TEMİR, Ahmet, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur El-din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- TOPAL Mehmet - Kamil Çolak, "Osmanlı Devleti'nde Ahi Zaviyeleri", *Osmanlı*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.403-409.
- , "Eskişehir Zaviyelerine Dair Tespitler", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, S.9, Yaz 2015, ss.51-74.
- TOPÇULAR KÂTİBİ ABDULKADİR, *Topçular Kâtibi 'Abdulkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, C.II, (Yay. Haz. Ziya Yılmaz), TTK Yayınları, Ankara 2003.
- TUNA, Celâl, *Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

- TUNÇDİLEK, Necdet, "Eskişehir ve Şehrin Tekamülü", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. IV, S.8, İstanbul Matbaası, İstanbul 1957, ss.35-47.
- TURAN, Ahmet Nezih, "Tarihçinin Vakıf Şehre İlgisi: Eskişehir Mevlevihanesi Örneği", *Vakıf Medeniyeti ve Şehir Sempozyumu*, (Yay. Haz. Fehamettin Başar- Mehmet Kurtoğlu), Ankara 2013, ss.141-145.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, 4. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- TÜRKAY, Cevdet, *Başbakanlı Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- Türkçe Sözlük*, (Haz. Şükrü Haluk Akalın, vd.), TDK Yayınları, Ankara 2011.
- USTA, Onur, "Celaliğin Türkmen Cephesi: 17. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Türkmen Voyvodası ve Türkmenler", *Kebikeç*, S.33, 2012, ss. 49-86.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, 6.Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, S.9, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, ss.13-37.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2010.
- , *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2004.
- VARLIK, M. Çetin, "Anadolu Eyaleti", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss.143-144.
- WERNER, Ernst, *Büyük Bir Devletin Doğuşu Osmanlı Feodalizminin Oluşma Süreci*, (Çev. Orhan Esen - Yılmaz Öner), Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul 2012.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı*, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss.17-33.

-----, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK Yayınları, Ankara 2003.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Ertuğrul Gazi", *İA*, C.IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss.328-338.

ZACHARİADOU, Elizabeth A., "İlk Osmanlılara Dair Tarih ve Efsaneler", *Söğüt'ten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, 2. Baskı, (Der. Oktay Özel-Mehmet Öz), İmge Yayınevi, Ankara 2005, ss.341-394.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I Kütahya, *Karahisâr-i Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları <Dizin ve Tıpkıbasım>*, (Haz. Ahmet Özkılınç vd.), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.